EB

ENCICLOPEDIA DE BUZUNAR

VLADIMIR HANGA

MARI LEGIUITORI AI LUMII

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ ȘI ENCICLOPEDICĂ

Mari
legiuitori
ai lumii

EB

ENCICLOPEDIA DE BUZUNAR

VLADIMIR HANGA

Mari legiuitori ai lumii

(Hammurapi, Iustinian, Napoleon)

Editura științifică și enciclopedică
BUCUREȘTI, 1977

„Un cod, oricît de complet ar putea să pară, după ce a fost terminat, mii de probleme neașteptate se înfățișează înaintea judecătorului, căci legile, odată întocmite, rămîn așa precum au fost scrise. Oamenii însă nu se liniștesc niciodată; ei acționează mereu și această mișcare, ce nu se oprește nicicînd și ale cărei efecte sînt modificate de împrejurări, dă naștere în fiecare clipă la o îmbinare nouă, la un nou fapt, la o nouă consecință".

Din discursul preliminar al Comisiei guvernamentale asupra proiectului Codului civil francez, prezentat la 21 iunie 1800

CUVÎNT ÎNAINTE

Lucrarea de față este o monografie ce cuprinde rezultatele unor cercetări pe care autorul le-a făcut în calitate de profesor de istoria generală a dreptului, disciplină care acordă celor trei momente istorice studiate o deosebită importanță. Deși intitulate după numele celor trei mari legiuitori, Hammurapi, Iustinian, Napoleon, capitolele lucrării se ocupă de trei perioade importante ale culturii umane, în general, și ale celei juridice, în special. De aceea, expunerea nu se limitează în mod strict la viața și opera acestora, ci încearcă să îmbrățișeze o întreagă epocă pentru a explica geneza, rolul și importanța proceselor de legiferare.

Deși unitare prin concepție, cele trei capitole nu au factură identică. Explicația rezidă atît în diversitatea celor trei mari personalități aparținînd unor epoci istorice cu totul diferite, cît și în informația istorică ce stă la îndemîna cercetătorului modern: mai redusă și, în unele privințe, incompletă pentru Hammurapi, bogată pentru Iustinian și supraabundentă și adesea contradictorie pentru Napoleon, asupra căruia s-au scris peste 400 000 de studii și lucrări[1].

Cercetînd opera de codificare întreprinsă de aceștia, am încercat, pentru a deschide perspectivele corespunzătoare înțelegerii strădaniilor lor juridice, să-i prezentăm în contextul istorico-geografic în care s-au desfășurat evenimentele. Acest

[1] Gaston Bonheur, *Napoleone sconosciuto*, în *Epoca*, Milano, 1969, martie, p. 124.

lucru ne-a obligat însă să le analizăm și trăsăturile specifice de caracter care pot explica, în armonia întregului, unele aspecte ale activității lor de codificatori. Iată de ce într-un paragraf special ne-am ocupat de Napoleon ostașul, căci Napoleon legiuitorul nu poate fi pe de-a-ntregul înțeles fără virtuțile ostășești care alcătuiau, după expresia lui H. Taine, *sa faculté maîtresse*.

Am năzuit ca medalioanele legiuitorilor analizați să fie cît mai vii cu putință, cît mai „contemporane", nu pentru a-i judeca după mentalitatea noastră, ci pentru ca, integrîndu-i organic în epoca în care au trăit, să putem înțelege, în temeiul legilor dezvoltării sociale, efectele operelor lor asupra procesului evolutiv de neîncetată creștere spirituală a omenirii.

Deși axată pe studii și aprecieri mereu controlate și verificate, lucrarea nu se adresează numai specialiștilor, ci și tuturor acelora pe care îi interesează istoria dreptului și fenomenul cultură într-unul din aspectele sale particulare. Pe de altă parte, într-o epocă în care timpul pentru lectură s-a redus fie din pricina complexității vieții moderne, fie a existenței unor mijloace de informare mai rapide și mai comode — e vorba de mass-media tehnice[1] — cărțile de știință trebuie să fie cît mai sintetice, să intereseze și să atragă un număr cît mai mare de cititori a căror participare la strădaniile autorului rămîne un criteriu esențial de apreciere și valorificare.

Am dori, în același timp, ca lucrarea să îndemne la reflecții și meditații. Motoul care însoțește cartea vine să sublinieze lipsa de perenitate a oricărei legi. Mereu confruntat cu viața, orice cod se arată foarte curînd rămas în urmă. De aici, modificările continui pe care puterea legislativă le aduce codurilor, ritmul trepidant și susținut al activității legislative care în epoca modernă abia reușește să țină pas cu evoluția socială, de aici rolul practicii judiciare care, prin interpretări corecte, ține la curent codurile cu transformările vieții și le completează „spațiile albe" ce le sînt adesea inerente.

Această contradicție se potențează și mai evident în comparație cu pretențiile legiuitorilor de a fi creat opere definitive și perfecte. Hammurapi, crezîndu-se inspirat de zei, poruncește ca nimeni să nu-i schimbe codul; Iustinian nu

---

[1] De aceea, sociologul canadian Marshall Mac Luhan afirmă că, încă de la finele secolului al XIX-lea, din „galaxia lui Gutenberg" am pășit în „galaxia lui Marconi" (*apud* P. Brunel ș.a., *Histoire de la littérature française*, Nancy, 1972, p. 733).

îngăduie să se facă nici o modificare legiuirii lui pe care o socotea nemuritoare, iar Napoleon a exclamat — auzind unele comentarii și interpretări date codului său — cu mîhnirea „omului învins": „Codul meu civil e pierdut!"

În întreaga sa evoluție, legea scrisă — indiferent dacă a îmbrăcat sau nu forma unui cod — n-a putut permanentiza și nici chezășui ocrotirea veșnică a acelorași interese. Succesiunea orînduirilor sociale a însemnat succesiunea altor clase sociale, altui tip de stat și drept și în consecință a altor legi. La rîndul lor, legile și codurile au garantat, pe linia noilor structuri sociale, pozițiile politice și interesele economice ale noilor clase dominante.

Odată însă cu marea biruință a celor care de secole au trudit și au luptat, odată cu fondarea unui nou tip de stat și de drept, statul și dreptul socialist, care asigură o dezvoltare economică liberă și o certă împlinire a personalității umane, legile și codurile au devenit, prin dialectica inerentă dezvoltării sociale, mijloace comune, eficiente și sigure de apărare a unor interese spre care, în egală măsură, năzuiește și colectivitatea și individul.

Legile și codurile prezentului socialist, în continuă devenire și perfecționare, asemenea vieții sociale în permanentă dezvoltare și progres, se impun astăzi nu numai prin înaltele scopuri pe care le slujesc, ci și prin sorgintea lor trainică — uriașa masă a colectivității ce muncește și creează — și prin adevărul de nebiruit pe care-l cuprind și care oglindește viața în toată plenitudinea ei.

AUTORUL

HAMMURAPI

„Pentru totdeauna și pe vecie regele care va sta pe tronul țării să citească slovele dreptății pe care eu [Hammurapi] le-am scris... dreptul țării, așa cum l-am hotărît, rînduielile țării, așa cum le-am tocmit, să nu le schimbe; monumentul meu de piatră să nu-l îndepărteze..."

Hammurapi, din epilogul *Codului*

I. ŢARA DINTRE DOUĂ FLUVII

§ 1 TIGRUL ŞI EUFRATUL

Valea Nilului şi Mesopotamia sînt cele mai vechi centre ale civilizaţiei umane pe care le cunoaştem pînă în prezent. Săpăturile arheologice o dovedesc şi o milenară şi răspîndită tradiţie a acreditat ideea în felurite mituri şi în puternice credinţe. Lumea greco-romană, leagănul civilizaţiei Europei moderne, a preluat unele din aceste tradiţii culturale ale Orientului Mijlociu pe care, asimilîndu-le într-o sinteză proprie, le-a transmis apoi întregii omeniri.

Mesopotamia era numele dat de vechii greci regiunii cuprinse între „cele două fluvii", Tigru[1] şi Eufrat[2], care se varsă în Golful Persic. Ambele fluvii izvorăsc din munţii Armeniei (Urartu)[3], care au jucat pentru Asia Mică rolul pe care înălţimile Abisiniei l-au avut pentru apele Nilului.

Fluviul Tigru are la început înfăţişarea unui torent vijelios, dar de la localitatea Diyarbakr de astăzi, cursul său devine mai liniştit şi mai bogat în ape. Apoi străbate un vast platou avînd un curs destul de accidentat, pînă la Mosul, fosta cetate Ninive, de unde se îndreaptă spre sud-est, către Golful Persic. De la Mosul, Tigrul devine navigabil pentru bărci, iar de la Bagdad, şi pentru corăbii mai mici. Aici, cele două fluvii se apropie foarte mult unul de celălalt şi curg paralel pe o distanţă de patruzeci de kilometri, apoi se despărtează din nou, pentru ca în cele din urmă să se unească într-unul singur: Chatt el-Arab.

---

[1] Astăzi Djilah; izvorăşte din Turcia răsăriteană, străbătînd, pînă la vărsare, întregul Irak.

[2] Astăzi Furat; izvorăşte din Turcia de nord-est, străbătînd, pînă la vărsare, Siria şi Irakul.

[3] Astăzi în regiunile nord-estice ale Turciei.

Eufratul izvorăşte din apropierea oraşului Erzurum de astăzi din acelaşi platou de unde porneşte spre Marea Neagră fluviul Hylas (astăzi Coruh), iar spre Marea Caspică, fluviul Araxes (astăzi Aras). Sub forma unui torent vijelios, Eufratul se îndreaptă spre vest. În apropierea oraşului Malatya, vechiul Melitene, se îndreaptă spre sud şi străbate munţii Taurus, printre ale căror stînci îşi croieşte cu anevoie drumul pînă în apropiere de cetatea Samsat (Samosata grecilor). În această parte, Eufratul, din pricina cursului său iute, nu este navigabil, dar locuitorii reuşeau să-l treacă folosind, după obiceiul timpului, burdufuri de oaie umplute cu aer. Regiunea era foarte frumoasă prin peisajul felurit pe care-l oferea călătorului: munţi păduroşi, văi adînci, ţinuturi sălbatice, iar astăzi, ruinele unor aşezări de mai multe ori milenare dau locurilor un aspect deosebit de pitoresc.

Ieşind din strîmtorile munţilor, apele Eufratului curg spre vest, ajungînd în dreptul străvechii cetăţi Gargameş numai la vreo două sute de kilometri de golful Issos, pe care Marea Mediterană îl face în partea sa cea mai răsăriteană. De aici, Eufratul se îndreaptă spre sud-est şi pe mai bine de o mie de kilometri îşi duce apele, acum liniştite, spre Golful Persic. La început, lăţimea fluviului atinge o mie două sute de metri, dar pe măsură ce se apropie de vărsare albia se îngustează ajungînd uneori pînă la şaptezeci—optzeci de metri. Ţinutul pe care-l străbate în această parte este arid şi monoton. Apele fluviului curg greu şi formează foarte multe meandre; o bună parte se infiltrează în pămînt, formînd pe alocuri nenumărate bălţi şi mlaştini. Pe cîmpii cresc flori galbene şi roşii care îmbălsămează aerul cu un parfum specific.

Cu cît se apropie de mare, Eufratul devine tot mai tulbure din cauza albiei mîloase, depunînd pe maluri şi la vărsare cantităţi mari de pămînt. Pe vremea lui Alexandru cel Mare apele Eufratului şi ale Tigrului continuau încă să aibă guri de vărsare distincte, dar cu timpul, din pricina mîlului adus de cele două fluvii, delta nou formată a împins uscatul spre mare — cercetătorii au stabilit că în aceste locuri ţărmul înaintează, în larg, cu o mie şase sute de metri în treizeci de ani — contopindu-le într-un fluviu unic.

Regiunea cuprinsă între Tigru şi Eufrat, Mesopotamia, „ţara dintre cele două fluvii" din antichitate, este numită astăzi de arabi „insulă" (El-Djerireh). Anual, ambele fluvii îşi revărsau apele, în epoca topirii zăpezilor din regiunile mun-

toase, asupra ținuturilor înconjurătoare. Primăvara, mai ales începînd din luna martie, apele se umflau atît de mult, încît tot ținutul ar fi fost devastat dacă n-ar fi existat, după cum relatează Strabo, o rețea de canale care, la fel ca în Egipt, îndrepta surplusul spre locuri ceva mai îndepărtate, înlăturînd primejdia inundațiilor. În acest mod, se extindea fertilitatea solului și se făceau și provizii de apă necesare pentru perioadele secetoase. De aceea, săparea canalelor, construirea de diguri de apărare și crearea rezervoarelor pentru păstrarea apei provenite din revărsări, constituiau grija de căpetenie a conducătorilor primelor comunități întemeiate în aceste regiuni. Și tot de aceea, primii conducători politici din Mesopotamia își datau chiar domnia cu ajutorul evenimentelor care marcau inaugurarea de canale sau construirea de noi diguri.

Grija pe care locuitorii țării o aveau pentru aceste două fluvii se explică nu numai prin necesități agrare, dar și prin aceea că apele lor constituiau cea mai bună cale de transport pentru oameni și lucruri, ținînd seama de faptul că solul, uneori mîlos, alteori nisipos, îngreuia orice formă de transport.

Cîmpia mesopotamică are două părți: cea nordică, ce coboară pînă în apropiere de Bagdad, cunoscută în istoria veche sub numele de Asiria și cea sudică, Chaldeea.

Asiria avea un sol în parte nisipos, în parte stîncos, puțin fertil și bîntuit de secetă. Malurile celor două fluvii erau însă roditoare, atît din pricina revărsărilor de apă ce lăsau în urma lor un pămînt fertil, cît și datorită sistemului de irigații folosit din timpurile cele mai vechi. Solul Chaldeei, și el nisipos, avea înfățișarea unei cîmpii peste care Tigrul și Eufratul își purtau alene apele lor line.

Cu excepția Asiriei de nord, care cunoștea ierni mai aspre, din pricina înălțimilor muntoase, clima mesopotamică era aceeași pretutindeni. Iarna, care ținea cam primele trei luni din an, vîntul sufla cu putere, iar precipitațiile deveneau foarte bogate. Uneori ningea. Nopțile și diminețile erau reci, dar în timpul zilei era plăcut.

Începînd din luna aprilie căldura se înteța. Temperatura, atingînd uneori 50°C la umbră, locuitorii nu mai părăseau locuințele, din cauza arșiței. Un vînt fierbinte sufla în zilele de vară dinspre sud-estul Mesopotamiei, aducînd un nisip fin care, plutind în aer, făcea atmosfera înăbușitoare, greu de respirat. Nopțile erau însă agreabile: căldura scădea, aerul nu

mai era atît de uscat, iar cerul era mai totdeauna senin și înstelat.

Ținutul mlăștinos format între cele două fluvii înainte de vărsare era un adevărat paradis al țînțarilor de care populația se apăra cu fum, plase și... descîntece, după relatarea lui Herodot[1].

Mesopotamia, dar în special Chaldeea, alcătuia o regiune în care se dezvoltase de timpuriu o agricultură înfloritoare. Herodot amintește în termeni entuziaști de roadele ce se obțineau în ținuturile irigate: „pămîntul — scrie el — produce de două sute și chiar de trei sute de ori mai mult decît sămînța de grîu, orz și mei care fusese semănată"[2]. După izvoare contemporane — tăbliță de lut scrise cu semne cuneiforme — rezultă însă că aprecierea lui Herodot este exagerată și că la orz, cereala de bază în alimentația populației, randamentul era de numai cincizeci de ori mai mare.

Geograful Strabo, arătînd rolul pe care îl juca orzul în hrana populației, sublinia totodată importanța curmalului în viața zilnică a locuitorilor. „Curmalul le dădea pîinea, vinul, oțetul, mierea și făina. Din fibrele lui, babilonienii făceau tot felul de lucruri, împletite sau țesute; cu sîmburii, fierarii suplineau lipsa cărbunelui de lemn și din aceiași sîmburi, pisați și amestecați cu apă, pregăteau hrana vitelor și oilor. Și astăzi în Persia țăranii fredonează un cîntec vechi în care se menționează pînă la trei sute șaizeci de moduri în care se poate folosi curmalul."[3]

Alături de curmal, se cultiva smochinul și vița de vie, în delta celor două fluvii creștea trestia, pe înălțimile nordice ale Asiriei se întindeau păduri de plopi, fagi, platani și stejari, iar piscurile semețe erau acoperite cu pini.

Subsolul Mesopotamiei meridionale era sărac. De aceea, piatra de construcție, ca și metalele necesare, aramă, fier, argint, erau aduse din regiunile Arabiei, Caucazului, Armeniei, Iranului etc. Din belșug se găsea însă argila, pe care locuitorii o foloseau în ceramică, sculptură și ca material pentru scris. Importantele zăcăminte de bitum și de petrol erau încă de pe atunci exploatate. Mai cunoscute erau cele de la miazăzi de Ninive (Mosulul de astăzi) și cele de la nord de Babilon. Aceste produse erau folosite pentru a face impermeabile vasele și obiectele de lut, de lemn și de trestie, cărămizile, cără-

[1] *Istorii*, II, 95.
[2] *Op. cit.*, I, 193.
[3] *Geographia*, XVI, III, 14.

biile etc. Adesea, în lipsa uleiului, petrolul era folosit pentru luminat, în lămpi.

Spre deosebire de Chaldeea, Asiria dispunea de un subsol mai bogat în cariere de piatră şi zăcăminte minerale. Pămîntul Mesopotamiei hrănea numeroase animale domestice şi sălbatice. Omul domesticise deja boul, bivolul, capra, porcul şi păsările de curte. Animalele sălbatice, despre a căror existenţă ne amintesc monumentele şi riturile religioase ale timpului, ameninţau în egală măsură viaţa locuitorilor şi a turmelor de animale. Erau cunoscuţi leii, leoparzii, panterele, taurii, elefanţii etc. Cu timpul, animalele sălbatice au dispărut din cauza profundelor transformări pe care le-au suferit aceste regiuni în cursul istoriei.

O altă bogăţie a ţării o constituia peştele de apă dulce şi de mare, folosit pentru hrana populaţiei, cît şi pentru comerţ. După spusele lui Herodot[1], unele triburi din Chaldeea trăiau numai din consumul cărnii de peşte.

Acestea sînt, în linii mari, trăsăturile geografice ale Mesopotamiei care, asemenea văii Nilului, avea să joace în istorie un rol hotărîtor.

§ 2 ORAŞE ŞI „REGATE"

Cei mai vechi locuitori ai Mesopotamiei au fost, începînd din mileniul al IV-lea î.e.n., sumerienii. Judecîndu-i după statuile şi basoreliefurile care au ajuns pînă la noi, sumerienii erau oameni nu prea înalţi, vînjoşi, cu faţa rotundă şi nasul mare şi drept. Cît priveşte limba pe care o vorbeau, nici astăzi savanţii nu sînt prea bine edificaţi asupra structurii ei şi de aceea nu ştiu cărei familii de limbi îi aparţine. La începutul mileniului al III-lea î.e.n., pe cursul mijlociu al celor două fluvii, s-au instalat, venind din regiunea vecină, Siria, triburi de semiţi. La început crescători de vite, cu timpul ei devin agricultori. Limba lor — numită akkadă sau asiro-babiloniană — s-a răspîndit treptat în întreaga Mesopotamie, impunîndu-se definitiv pînă la finele mileniului al III-lea. Tot din mileniul al III-lea, datează legăturile comerciale ale sumerienilor cu locuitorii din valea Indului. Despre acestea pomenesc epopeile eroice ale vechiului Sumer, iar sigiliile su-

[1] *Op. cit.*, I, 200.

meriene, pe care erau săpate figuri de elefanți indieni, aduc o mărturie în plus. După cît se pare, relații asemănătoare au fost stabilite și cu Egiptul, cu care însă în ultimele trei secole ale mileniului al III-lea î.e.n. au avut și cîteva războaie.

Marile lucrări, canale și diguri, baraje și rezervoare de apă pentru irigarea terenurilor agricole, le-au realizat sumerienii folosind la început, munca obștească a comunităților tribale proprii. Cu timpul, la aceste lucrări vor fi utilizați sclavii[1] și populația comunităților învinse.

Pe teritoriul Sumerului, principala activitate economică și politică se desfășura în cadrul unor orașe-cetăți. În jurul acestora se aflau numeroase așezări ai căror locuitori se aflau într-o stare de supunere și dependență față de „capitală". Dintre așezările sumeriene mai importante, amintim orașele-cetăți Eridu, Ur, Lagaș, Umma, Uruk și Kiș.

În oraș se ridicau case bune și frumos construite pentru aristocrați, alături de care locuințe modeste, clădite din cărămidă nearsă — cu mobilierul confecționat din trestie și lut — adăposteau populația săracă. Mai mult de o pătrime din suprafața cetății era ocupată de templu, de palatul conducătorului și de hambarele cu rezerve de grîne pentru cazurile de secetă.

Cîrmuitorul orașului-cetate se numea în limba sumeriană *lugal* sau *patesi*. După cît se pare, *lugal*-ul era un șef cu totul independent, un „rege" cu prerogative care uneori depășeau teritoriul propriului oraș, pe cînd termenul patesi[2] desemna conducătorul religios al unui oraș subordonat din punct de vedere politic, unui centru superior, condus de un lugal.

În prima jumătate a mileniului al III-lea, în Sumer sînt atestate mai multe asemenea centre politice, mici „regate", cîrmuite de un lugal. Rînd pe rînd, lugalii din diferite cetăți (Ur, Kiș, Lagaș etc.) ridică pretenții de hegemonie politică.

Luptele nesfîrșite dintre aceste orașe — state, devenite mici „regate", au consolidat poziția aristocrației, dar au îngreuiat în același timp situația materială a oamenilor de rînd, a sărăcimii și a sclavilor, care purtaseră pe umerii lor toată greutatea războaielor.

Contradicția dintre aristocrație și masele sărace se ascute în mod simțitor în cetatea Lagaș. „Copiii Lagașului", adică păturile largi populare, își găsesc un conducător în persoana

[1] La început — în limba sumeriană — sclavul era denumit *ighinu-du*, adică „cel care nu ridică ochii" la stăpîn.

[2] Unii specialiști citesc acest termen *ensi*.

lui Urukagina care, izgonindu-l pe Lugulanda, reprezentantul aristocrației, se proclamă patesi al cetății Lagaș în jurul anului 2370 î.e.n. El refuză să fie înfeudat „regelui" orașului Kiș și, proclamîndu-se independent, se declară lugal al cetății Lagaș.

După cum rezultă din inscripțiile contemporane, Urukagina a întreprins reforme adînci în stat: deposedează clerul de unele privilegii, recunoaște oamenilor „inferiori" dreptul de proprietate, aduce schimbări în organizarea familiei și restaurează libertatea comunitară veche, încălcată de tirania și despotismul oligarhiei.

Pe cînd Urukagina urmărea să aplice în interesul celor mulți reformele proiectate, aristocrația statului-oraș Umma alarmată de consecințele unui asemenea exemplu atacă Lagașul, sub conducerea patesi-ului Lugalzaggisi.

Obținînd victoria, Lugalzaggisi își întinde stăpînirea asupra întregului Sumer, întemeind primul mare „regat" în „țara celor două fluvii"[1].

În timp ce Lugalzaggisi își făurise în partea meridională a Mesopotamiei un „regat", în partea de nord se dezvolta statul semiților care veniseră în acele părți încă de la începutul celui de al III-lea mileniu î.e.n. Capitala lor era orașul Akkad[2], așezat pe malul stîng al Eufratului, acolo unde acest fluviu se apropie cel mai mult de Tigru. Întemeiat în anul 2369 î.e.n. de către regele Sargon, orașul se dezvoltă foarte repede, iar conflictul cu „regatul" lui Lugalzaggisi deveni inevitabil. Sargon obținu în foarte scurt timp o totală biruință asupra „imperiului" sumerian slăbit din pricina rivalităților dintre cetăți. Unind statul akkadian cu cel sumerian, regele Sargon pune temeliile unui al doilea imperiu în „țara dintre cele două fluvii" și reușește să-i mărească hotarele atît în părțile sudestice ale Tigrului, cît și spre vest, pînă în apropierea munților Taurus și ai Libanului, din preajma Mediteranei[3].

Statul akkadian se dezvoltă, nu fără unele convulsii interne, pînă în jurul anului 2200 î.e.n., cînd triburile gutilor, coborînd din munții Zagros, ce se întindeau spre răsărit dincolo de Tigrul, îl devastează, jefuind multe orașe din Mesopotamia. Curînd însă băștinașii se ridică împotriva invada-

[1] J. Gaudement, *Institutions de l'Antiquité*, Paris, 1967, p. 16.
[2] Uneori numit și Agade.
[3] O inscripție contemporană amintește de cedrii (Libanului) și de „munții de argint" (Taurus).

torilor şi după vreo şaizeci de ani stăpînirea năvălitorilor a fost înlăturată.[1]

Dominaţia politică în Sumer trecu oraşului Ur; timp de peste o sută de ani (2132—2024) el va exercita supremaţia politică în Mesopotamia, reuşind să închege un nou „imperiu" sumerian care cuprindea între hotarele sale atît ţinuturile sumeriene cît şi pe cele akkadiene.

Întemeietorul noii dinastii a fost Urnammu. Partizan al ideii unei consolidări trainice a „regatului", Urnammu a dat o nouă organizare administrativă statului, a asigurat securitatea frontierelor pentru a preîntîmpina în viitor atacurile surpriză, a menţinut în bună stare căile de comunicaţie şi a înfrumuseţat vechile aşezări urbane.

Fiul său, Sulgi[2], urmaş la domnie, se intitula ca şi tatăl său „rege al Sumerului şi Akkadului", subliniind prin aceasta unitatea politică şi teritorială a noului stat.

Dispunînd de o puternică armată, acesta îşi consolidă autoritatea înlăuntru şi în afara fruntariilor; de aceea pretinse să fie divinizat şi uneori documentele îl numesc de-a dreptul „zeu". Sulgi continuă buna administraţie a tatălui său: drumurile erau bine întreţinute, canalele mereu supravegheate, finanţele ţinute în ordine, iar agricultura şi meşteşugurile deveneau tot mai înfloritoare. Cu timpul însă, disensiunile interne şi atacurile din afară slăbiră rezistenţa „regatului" condus de cetatea Urului. Ultimul rege, Ibi-Sin, este dus în captivitate de către invadatori (2024 î.e.n), iar „regatul" distrus de triburile de elamiţi venite din părţile muntoase din răsărit.

După prăbuşirea „regatului" din Ur, avură loc în Mesopotamia noi imigraţii de triburi semitice. Amoriţii — aşa se numeau noile triburi — întemeiară două noi „regate" în ţara „celor două fluvii". Primul, aşezat în regiunea Akkad, avea drept capitală oraşul Isin, situat la douăzeci şi cinci de kilometri de Nippur, cetate pe malul stîng al Eufratului. Cel de al doilea se afla în sudul Mesopotamiei, avînd ca centru politic oraşul Larsa.

„Regii" celor două state se considerau continuatori ai tradiţiilor imperiilor anterioare şi de aceea se intitulau „regi

[1] Nu toată regiunea sumeriană a fost complet devastată de triburile de guti. Astfel, oraşul Lagaş, sub conducerea patesi-ului Gudea, a cunoscut, spre finele dominaţiei străine, o adevărată înflorire materială şi spirituală.

[2] Documentele îl numesc uneori Dungi.

ai Sumerului și Akkadului". În jurul Mesopotamiei fiinţau însă și alte „regate" care căutau și ele să-și impună supremaţia asupra întregii regiuni: statul Mari, spre nord-vest, în regiunea cursului mijlociu al Eufratului și statul Eșnunna, la nord-est, pe valea rîului Diala, afluent al Tigrului.

Între aceste regate s-au purtat lupte îndîrjite pînă la unificarea lor într-un „regat" — cu o viaţă scurtă, dar puternic și întins — de către regele Babilonului, Hammurapi, vestit prin victoriile în războaie și codificarea legilor pe care a lăsat-o posterităţii.

§ 3 CELE DINTÎI LEGI

După cunoștinţele de pînă acum, cele mai vechi legi ale omenirii au fost promulgate în Mesopotamia. Oraşele-state dintre Tigru și Eufrat se mîndresc a fi patria celor dintîi codificări. Trebuie precizat, însă, că acestea nu sînt coduri care să fixeze asemenea celor moderne un ansamblu de reguli privind o anumită ramură sau domeniu de drept, ci colecţii de dispoziţii juridice referitoare la problemele sociale mai importante care necesitau o soluţionare promptă și corespunzătoare.

Printre cei dintîi codificatori, documentele mesopotamice îl amintesc pe Urukagina, care, aşa cum am văzut, răsculîndu-se împotriva aristocraţiei în anul 2370 î.e.n., devenise patesi și apoi rege al oraşului Lagaş. Ridicîndu-se împotriva aristocraţiei citadine, Urukagina a iniţiat o serie de reforme menite să uşureze greutăţile ce apăsau pe umerii celor mulţi și să readucă la viaţă unele norme ce dominaseră în cadrul obștilor săteşti de odinioară. O importantă inscripţie, ce relatează despre măsurile sale juridice și administrative, arată că „legea divină", deși nerespectată de aristocraţie, n-a putut fi desfiinţată și va trăi din nou, datorită lui Urukagina. În adevăr, acesta, restabilind unele reguli juridice care ocroteau posesiunile membrilor liberi ai obștilor, le-a întărit privilegiile fiscale de odinioară — încălcate de aristocraţie — reintroducînd vechile norme referitoare la procedura de judecată. Dar cele mai importante măsuri luate de Urukagina le constituie — după cum pomeneşte inscripţia — legile pe care acesta le-a întocmit pentru ocrotirea cetăţenilor împotriva

crimelor, jafurilor, hoției, înșelăciunii funcționarilor venali, a cămătarilor etc.

În ultimii ani ai guvernării sale, Urukagina a introdus unele schimbări și în organizarea familială, cu scopul de a înlătura rămășițele matriarhatului primitiv care mai persista în special în păturile aristocratice, sub forma poliandriei.[1]

După ce Mesopotamia a căzut — în jurul anului 2200, pentru o perioadă de șaizeci de ani — sub stăpînirea gutilor, un alt conducător al cetății Lagaș, patesi-ul Gudea, a întocmit și el unele legi favorabile poporului, ceea ce a stîrnit nemulțumirea aristocrației din multe orașe sumeriene.

Cînd dominația politică în Mesopotamia revine cetății Ur (2132—2024), regii acesteia procedează, conform tradiției deja încetățenite, la întocmirea de noi legi care să le statornicească domnia. În special fondatorul hegemoniei Urului, Urnammu, și fiul său Sulgi s-au evidențiat prin noi reforme juridice necesare pentru o societate în trecere de la orînduirea primitivă la sclavagism[2].

Activitatea juridică a lui Urnammu este menționată pe o tăbliță scrisă pe ambele fețe[3]. După un prolog în care se arată că Urnammu, „reprezentant" al zeului care ocrotește cetatea Ur, a asigurat puterea politică și militară a țării, se înșiră reformele sale sociale. Urnammu — spune textul — a urmărit să lovească în jefuitori (probabil aristocrația cetății), îngrijindu-se ca „orfanul să nu cadă pradă bogatului, văduva — pradă celui puternic, omul cu un *siclu*[4] pradă celui cu o *mină*"[5]. Restul textului de pe prima față fiind total mutilat nu a putut fi descifrat; probabil că aici urma o expunere de motive a paragrafelor de legi înscrise pe a doua față a tăbliței. Deși nici aceste texte nu sînt perfect lizibile, totuși conținutul lor arată că e vorba de texte penale care

---

[1] *Cf.* E. Szlechter, *Les anciennes codifications en Mésopotamie*, în *Revue Internationale des Droit de l'Antiquité*, Bruxelles, VII (1960), p. 31 și urm. și *La „loi" dans la Mésopotamie ancienne*, *ibidem*, XII (1965). p. 55 și urm.

[2] O colecție de termeni sumerieni *(ana ittișu)*, care cuprinde și fragmente juridice (paragrafe de legi sau clauze contractuale) cu traducere în limba akkadiană, deși posterioară epocii lui Hammurapi, reproduce norme juridice din perioada hegemoniei Urului (2132—2024). *Cf.* Ed. Landberger, *Die Serie ana ittișu*, Roma, 1937.

[3] Tăbliță se găsește în Muzeul de Antichități orientale de la Istanbul și a fost descifrată de S. N. Kramer, în anul 1952.

[4] Monedă de valoare mică.

[5] Monedă valorînd aproximativ 60 de sicli. Vezi S.N. Kramer, *Istoria începe la Sumer*, București, 1962, p. 114.

prevăd drept sancțiune în locul talionului („dinte pentru dinte, ochi pentru ochi") compoziția legală: 10 sicli pentru tăierea unui picior, 2/3 de mină pentru tăierea nasului, o mină de argint pentru sfărîmarea oaselor etc.[1]

La începutul mileniului al II-lea î.e.n., Bilalama, regele statului Eșnunna, a alcătuit o legiuire de vreo 60 de articole, cu un conținut foarte variat. Așa cum am arătat mai sus, statul Eșnunna, născut din dislocarea imperiului creat de orașul Ur, se afla la nord-est de Tigru, nu departe de Bagdadul de azi. Codul este redactat în limba akkadiană, adică în semitică, deoarece populația semitică (amoriții) se contopiseră aproape complet cu populația băștinașă din acele locuri.

Descoperite în anul 1948, cele două tăbliță, pe care erau scrise fragmentele legilor din Eșnunna, reprezintă cel mai vechi monument juridic akkadian[2].

O parte din articole se ocupă de probleme de drept civil: ocrotirea proprietății oamenilor liberi (așa-zișii *muškenu*, care însă nu se bucurau de toate drepturile), fixarea unor prețuri maximale la diferite produse, precizarea formelor de arendă, contractele de împrumut etc. Alte articole aveau un caracter penal: compoziția legală înlocuise atît talionul, cît și compoziția voluntară.

Fixarea amenzilor favoriza însă pe cei bogați pentru care plata unei sume însemna mult mai puțin, atît material, cît și moral, decît foloasele obținute prin infracțiunile comise.

În final, unele articole se ocupau de organizarea familială.

De la sfîrșitul primului secol al celui de al II-lea mileniu (1900 sau poate 1875 î.e.n.) datează codul regelui Lipit-Ištar din statul sumerian Isin. Textul acestei legiuiri a fost înscris pe o tăbliță de argilă găsită pe la începutul acestui secol în ruinele vechii cetăți Nippur, așezată pe malul stîng al cursului inferior al Eufratului. Abia în anii 1947—1948 prețioasa tăbliță, foarte deteriorată, a putut fi reconstituită și

---

[1] După toate probabilitățile, acest cod se inspirase din modele anterioare hegemoniei orașului Ur. *Cf.* E. Szlechter, *À propos du Code d'Ur-Nammu*, în *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*, Paris, XLVII (1953), p. 1 și urm.; XLXIX (1955), p. 169 și urm.

[2] Cele două tăbliță — descoperite la Tell-Harmal de către Taha-Baqir, conservator la Muzeul de Antichități din Bagdad — au fost studiate și copiate în același an de către asiriologul A. Goetze de la Universitatea din Yale. Vezi A. Goetze, în *Sumer*, Bagdad, IV (1948), p. 63 și urm.

tradusă[1]; ea cuprinde un prolog, un număr de articole de lege — din care 37 sînt în întregime sau parțial conservate — și un epilog. Deși întocmite din porunca regelui Lipit-Ištar — de neam amorrit — aceste legi au fost scrise în limba sumeriană.

În afară de cîteva dispoziții privind dreptul succesoral și cel familial, legea mai cuprinde unele norme referitoare la sclavi cărora, indiferent dacă proveneau din războaie, cumpărări sau din neplata datoriilor, li se fixa un statut juridic unitar. De asemenea, codul nu făcea nici o deosebire între semiții cuceritori (amorriți) și băștinașii regiunii akkadiene pe care o cuceriseră.

Ultimele săpături arheologice au dat la iveală și alte tăblițe cuprinzînd fragmente de legi precum și numeroase hotărîri ale practicii judiciare mesopotamice, ceea ce dovedește că pînă la apariția celebrului Cod al lui Hammurapi evoluția instituțiilor juridice din „țara celor două fluvii" a urmat neabătut o cale în continuă dezvoltare.

[1] De către specialistul american Fr. Steele din Pennsylvania, *Cf.* E. Szelechter, *Le code de Lipit-Ištar*, în *Revue d'Assyriologie...*, LI (1957), p. 57 și urm.

II. CODUL BABILONIAN

§ 1 RIDICAREA BABILONULUI

Cetatea Babilonului era așezată pe cursul inferior al fluviului Eufrat, pe malul său stîng. Străveche cetate sumeriană, cunoscută sub denumirea de Kadingir, adică „poarta lui Dumnezeu", ea primește, după cuceririle semitice, numele de Babilu, care avea în limba akkadiană același sens ca și termenul sumerian.

Sub denumirea de mai sus, orașul este pomenit pentru prima oară de unele texte din epoca domniei regelui Sargon. Acesta, după ce în anul 2369 î.e.n. întemeiase orașul Akkad, își lărgise hotarele imperiului și peste cetatea Babilonului. Cronica povestește că faptul nu a plăcut zeului Marduk, ocrotitorul Babilonului, care a nimicit prin foamete multe oști ale regelui Sargon, pricinuindu-i mari pierderi.

Babilonul a supraviețuit prăbușirii imperiului întemeiat de Sargon și a continuat să se dezvolte economicește foarte mult, fapt pentru care, pe timpul hegemoniei cetății Ur, regele acesteia, Sulgi (2114—2066)[1] îl atacă, jefuind bogatul templu al zeului Marduk. Nici de data aceasta zeul babilonian n-a rămas indiferent, căci legendele povestesc în felurite chipuri pedepsele suferite de îndrăznețul rege Sulgi.

Cu toată pizma vecinilor și în pofida atacurilor suferite, cetatea Babilonului este tot mai des menționată printre orașele de seamă ale Mesopotamiei, alături de Kiș, Sippar și Umma.

În jurul anului 1895 î.e.n., noi triburi de semiți (amoriți) ridicaseră la nord de Akkad un stat propriu cu capitala la Isin, cetate așezată — așa cum am arătat — în apropiere de

[1] După unii autori ar fi domnit mai mult.

Nippur. Cu timpul, capitala noului stat deveni bogatul și frumosul oraș Babilon, pe care „regele" amorrit Sumuabum îl întărește cu ziduri puternice, întemeind prima dinastie domnitoare din Babilon. Orașul Isin, pierzîndu-și întîietatea politică în „regat", Babilonul avea să se dezvolte nestingherit devenind, pentru două mii de ani, cea mai importantă cetate dinastică din părțile meridionale ale Mesopotamiei.

De slăbirea Isinului profitară și asirienii din nord, care, sub conducerea regelui Puzur Assur I, se eliberează de sub dominația acestuia, punînd bazele statului asirian. Noua dinastie, întărindu-și pozițiile, veni în conflict cu statul babilonian. Iluşuma, cel de al treilea conducător asirian, năvălește în Mesopotamia meridională, dar Sumuabum, regele Babilonului, nu putu fi învins. Dimpotrivă, reuși chiar să extindă stăpînirea cetății, iar urmașul său, Sumulailum, își consolidează și mai mult poziția politică. Noul rege se îngrijì de capitală, construindu-i o puternică fortificație, ridicînd temple și palate și săpînd în împrejurimi, ca și în întreaga țară, noi canale de irigație. Totodată, Sumulailum își extinse stăpînirea spre miazănoapte în Akkadia și spre miazăzi pe teritoriile vechiului Sumer, distrugînd cu ocazia acestor cuceriri mai multe cetăți-orașe ce i se împotriviseră sau se răzvrătiseră. Urmașul său, Zabium, se mulțumi cu hotarele pe care le stabilise părintele său și se îngriji mai ales de înfrumusețarea Babilonului a cărui strălucire devenea tot mai impunătoare. O nouă politică de cuceriri este pregătită de către regele Sinmuballit, al cărui fiu, Hammurapi[1] (1792—1750 î.e.n.), cel mai de seamă rege al Babilonului, va pune temelii trainice statului babilonian, ce va domina curînd întreaga Mesopotamie.

La începutul domniei, Hammurapi, care obținuse datorită bunelor sale relații cu regele Șamșiadad al Asiriei asigurări că nu va fi atacat dinspre nord, reuși să cucerească cetățile din sudul țării Uruk și Isin. Pacificînd cu multă grijă și prudență regiunile nou cucerite, porunci totodată să se construiască mai multe canale de irigație, a căror importanță economică rezultă și din denumirea celui mai mare și mai important dintre acestea: „Hammurapi abundență".

[1] Cuvîntul este compus din *hammu (ammu* sau *ammi)* „familie", „rudă", „unchi" și *rapi* (sau *rabi*) „mare". Deci, sensul ar fi „ruda, unchiul, cel mare". Termenul de *hammu,* se folosea și pentru zeități, socotite „rude" ale oamenilor.

După moartea regelui Şamşiadad puterea Asiriei slăbi în mod considerabil, iar Hammurapi stabili legături de prietenie şi alianţă cu Zimrilim, regele statului Mari, a cărui capitală, cetatea Mari, se afla spre miazănoapte, pe malul drept al Eufratului.

Grija pe care Hammurapi o arăta pentru prosperitatea ţării ca şi pentru asigurarea unor raporturi de bună vecinătate făcuse ca statul Babilonului să devină, după 16 ani de la urcarea sa pe tron, unul din cele mai de seamă „regate" din regiunea dinlăuntrul şi din afara „celor două fluvii". În al treizecilea an al domniei sale însă, Hammurapi începu o puternică ofensivă împotriva lui Rim-Sin, regele Larsei[1], deoarece acesta ridicase pretenţii asupra unor cetăţi şi ţinuturi dependente de Babilon. Deşi ajutat de puternica oaste a regatului Elam, de la răsăritul fluviului Tigru, Rim-Sin a fost înfrînt, găsindu-şi, după cît se pare, pînă la sfîrşitul vieţii refugiu la foştii lui aliaţi, elamiţii.

Deoarece în timpul acestor lupte aliatul Babilonului regele Zimrilim din cetatea Mari nu-l ajutase împotriva duşmanilor, drept pedeapsă, Hammurapi îi invadă regatul şi, după vreo doi ani de lupte, îl desfiinţă, dărîmîndu-i capitala. De acum înainte statul babilonian va domina întreaga Mesopotamie, precum şi ţinuturile limitrofe, stabilind relaţii cu cetăţi şi state îndepărtate, printre care şi cu Egiptul faraonilor. Pentru prima dată în istorie „ţara dintre ape" era unificată sub sceptrul unui singur stăpînitor, al lui Hammurapi, care se crezu îndreptăţit, spre finele domniei, să-şi ia titlul de „rege al universului" (*sar-kiṣṣati*).

Patruzeci şi doi de ani a domnit Hammurapi în cetatea Babilonului. În tot acest timp a desfăşurat o activitate vastă şi multiplă, care, influenţînd în mod simţitor istoria Orientului Apropiat, a făcut din marele rege o personalitate istorică; titlurile sale protocolare s-au dovedit a fi nu simple gratificaţii formale, ci epitete cu un conţinut veridic. Figura sa, aşa cum este sculptată pe blocul de diorit pe care-i sînt săpate legile, este aceea a unui beduin. În picioare, cu mîna adusă în dreptul gurii, într-o atitudine demnă şi maiestuoasă, regele primeşte codul ce-i este încredinţat de Şamaş, zeul Soarelui. Trupul vînjos şi proporţionat îi este acoperit cu un fel de togă lungă de ale cărei margini sînt cusuţi ciucuri de lînă,

[1] Cetate aflată în partea de miazăzi a Mesopotamiei.

iar pe cap are un turban. Fața-i este alungită, nasul acvilin, barba lungă și părul tăiat scurt.

Concepțiile despre stat, administrație și drept ale lui Hammurapi ne sînt cunoscute datorită vastei sale corespondențe administrative și mai ales nemuritorului său cod.

Corespondența ni-l dezvăluie[1] nu numai ca un ostaș brav și mare cuceritor, dar și ca un destoinic administrator. Ocupînd cetăți și regate, el le supunea controlului administrației centrale și, prin slujbașii săi, urmărea să le integreze într-un tot organic. El a organizat un sistem prompt de supraveghere al orașelor țării, despre situația cărora era foarte bine informat din rapoartele trimise de către guvernatorii locali și împuterniciții săi. Aceștia controlau, cu regularitate, munca organelor administrative locale. El s-a ocupat îndeaproape de lucrările de irigare a țării, poruncind să fie săpate noi canale și să fie reparate cele vechi, iar pentru a preveni consecințele grele ale anilor secetoși, s-a îngrijit să asigure populației rezerve de alimente. Mai presus de toate, însă, Hammurapi rămîne în istorie ca un mare legiuitor, asemenea lui Iustinian și Napoleon.

Încă din cel de al doilea an de domnie se arată dornic „să instaureze dreptul în țara sa". Pentru regele Babilonului dreptul însemna însă, potrivit mentalității timpului, normele ce asigurau o anumită ierarhie, anumite interese și anumite poziții privilegiate în cetatea în care zeii „fiinţaseră o regalitate ale cărei temelii erau tot atît de trainice ca cerul și pămîntul"[2]. Cu toate acestea, fie ca o reminiscență a unei epoci în care dominau raporturi de colaborare și întrajutorare, fie mai degrabă pentru a ascunde caracterul unui cod menit să asigure interesele noului stat sclavagist babilonian, Hammurapi face în prologul codului său unele declarații de principii, aparent, de o înaltă ținută etică. „Cînd zeii Ea[3] și Bel[4] m-au strigat pe nume, pe mine Hammurapi, destoinic domnitor, cu frica de zei, ca să dau în țară putere dreptății, ca să nimicesc pe cel rău și viclean, ca cel puternic să nu asuprească pe cel slab, ca să mă înfățișez oamenilor asemenea Soarelui spre a

[1] L. W. King, *The Letters and Inscriptions of Hammurabi*, Londra, 1900, vol. III, p. XX și urm.

[2] Prologul Codului lui Hammurapi, col. I, 20—26.

[3] Zeul înțelepciunii, care i-a învățat pe oameni științele, artele și agricultura.

[4] Fiul lui Ea, zeul Bel, cunoscut și sub numele de Bel-Marduk, era zeul Soarelui și al stelelor.

lumina ţara — eu Hammurapi, păstorul chemat de zeul Bel, eu care dau bogăţii şi averi... cînd zeul Marduk mi-a încredinţat cîrmuirea lumii şi, să aduc ţării dreptate, atunci am făurit eu însumi dreptul şi dreptatea în limba ţării[1], făcîndu-i pe oameni să se bucure." În continuare urmează textul codului, a cărui istorie şi conţinut, destinat să-i ocrotească pe cei puţini, dar avuţi, le vom expune în paragrafele următoare.

§ 2 UN COD SĂPAT ÎN PIATRĂ

În anul 1897 o expediţie ştiinţifică franceză, condusă de marele orientalist J. de Morgan, începe săpături arheologice pe ruinele străvechiului oraş Susa[2], în sud-vestul Iranului de azi. Fostă capitală a statului elamit[3] independent, Susa fusese distrusă în anul 640 î.e.n. de către Assurbanipal, dar, sub împăratul Darius şi urmaşii săi, ajunge capitala imperiului persan.

Cu ocazia săpăturilor, expediţia a dat la iveală, în luna decembrie 1901, prima bucată dintr-un bloc de bazalt negru pe care se afla săpat o parte din codul lui Hammurapi, iar în luna ianuarie 1902, cel de al doilea fragment al blocului, cu restul codului.

Înălţimea stelei este de 2,25 m, iar lăţimea de 1,90 m, în partea de jos şi 1,65 m, în cea de sus. În partea superioară este sculptat zeul Soarelui, Şamaş, stînd pe un scaun fără spetează. Acesta, purtînd pe cap o tiară cu colţuri şi din umeri ţîşnindu-i flăcări, ţine în mînă un fel de sceptru şi un inel, simboluri ale puterii. În faţa lui, în picioare, regele Hammurapi ia aminte la sfaturile pe care s-ar crede că i le dă zeul, cu privire la conţinutul, importanţa şi modul de aplicare a legilor. Dedesubt, este tăiat textul faimosului cod. Pe faţa stelei, textul ocupă 21 de coloane, din care 16 în stare per-

---

[1] În textul original, *ina kamatin* (col. I, 28—43; 50—56; col. V, 15—24) — expresie controversată.

[2] Port pe ţărmul estic al rîului Hoaspa (azi Karkheh, în Iran) pe locul unde acesta se apropie de rîul Euleea (azi Karun, tot în Iran).

[3] Statul Elamului — căruia sumerienii îi spuneau Nim, iar akkadienii Elamtu — se întindea la răsărit de Tigru, pe un teritoriu muntos, dar străbătut de văi fertile.

fect lizibilă, dar celelalte cinci, distruse cu dalta, rămîn de necitit[1].

În partea inferioară a stelei, textul este săpat pe 28 de coloane, bine conservate și, în consecință, ușor de citit. În total, așadar, textul a fost scris pe 49 de coloane, cuprinzînd patru mii de rînduri și opt mii de cuvinte.

După toate probabilitățile, textul codului a fost repartizat inițial pe mai multe asemenea stele. Din cuprins, rezultă că textul care făcea credința — adică cel autentic — a fost expus în Babilon: „În cetatea Babilonului, pe care au ridicat-o zeii Anu și Bel în Esaggil, templu a cărui temelie este tot atît de tare ca cerul și pămîntul, am scris în inscripția mea cuvintele mele prețioase și le-am așezat înaintea chipului meu de rege al dreptății"[2].

Codul începe cu un prolog întins pe primele patru coloane de text și o parte din coloana a cincea. Hammurapi declară că zeii i-au încredințat sceptrul și, în temeiul acestei misiuni, promulgă textul codului „ca să nimicească pe cel rău și viclean, ca cel puternic să nu asuprească pe cel slab ..."[3]. Deși Hammurapi invocă numele zeilor, legea ca atare nu este „nemijlocit" opera lor. Dacă legile lui Urukagina apar ca legi divine, căci „zeul Ningirsu le întocmise", începînd cu Urnammu se încetățenește ideea că regele este acela care exercită puterea legiuitoare, deși puterea temporară o deține de la zei.

Codul lui Hammurapi continuă tradiția și, ca atare, nu este o lege religioasă, edictată „nemijlocit" de zei, ci întocmită din porunca zeilor și sub oblăduirea lor de către rege, care deține în stat dreptul de a legifera. De aceea, Hammurapi declarîndu-se „nobilul care se pleacă înaintea marilor zei"[4] și regele căruia zeul Marduk i-a încredințat domnia, încheie astfel prologul: „Eu, rege ce țin în supușenie cele patru părți

---

[1] Ele au fost rase din porunca unui rege elamit care, jefuind Babilonul (1120?—1175? î.e.n.) și ordonînd ca blocul de diorit să fie dus la Susa, intenționase să-și sape numele pe el și să-și proslăvească victoria. Nu se știe din ce motive intenția sa nu s-a realizat, dar pe baza cercetărilor efectuate s-a putut constata că pe locul șters fuseseră gravate un număr de 35 de articole al căror conținut a putut fi reconstituit pe baza unor copii ale textului codului, găsite în străvechile biblioteci din Ninive, Nipur, Babilon etc. Astăzi, stela lui Hammurapi se află expusă într-una din sălile Muzeului Luvru din Paris.

[2] Col. XXIV a, 63—68; 74—78.

[3] Col. I, 35—39.

[4] Col. IV, 65—66.

ale lumii... am făurit eu însumi dreptul şi dreptatea în limba ţării, făcînd pe oameni să se bucure"[1].

În afara acestor declaraţii de principii, prologul cuprinde o lungă înşirare a tuturor binefacerilor făcute de Hammurapi oraşelor statului său. Printre acestea figurează şi cetăţile Larsa şi Mari, ceea ce dovedeşte că legiuirea a fost întocmită după ce acestea au fost înglobate „imperiului" său, eveniment posterior biruinţelor obţinute împotriva regilor Rim-Sin şi Zimrilim. De aici, concluzia că data promulgării codului a fost începutul celui de al IV-lea deceniu al domniei sale (1760—1759? î.e.n.). În continuare, urmează textul legislativ propriuzis, care începe de la coloana a V-a şi se sfîrşeşte la coloana a XXIV-a.

Primul editor al codului — V. Scheil[3], care a însoţit, în calitate de specialist în limbi orientale misiunea arheologică franceză a lui Morgan — a împărţit textul în 282 de articole, avînd în vedere atît cuprinsul material al legii, cît şi unele exigenţe ale tehnicii juridice moderne.

Primele cinci articole se ocupă de procedura de judecată. Articolele 6—13 reglementează furtul, prevăzînd modul în care se poate constata şi sancţiunile corespunzătoare. Articolele 14—20 pedepsesc furtul de sclavi, de copii şi tăinuirea sclavilor fugari, recompensînd pe cei ce prind sclavii fugiţi de la stăpîn. Următoarele 16 articole reglementează în amănunt drepturile şi îndatoririle ostaşilor, tratînd totodată şi regimul proprietăţii lor funciare. Articolele 42—47 sînt consacrate precizării poziţiei juridice a arendaşilor funciari, iar următoarele cinci privesc drepturile creditorului asupra fructelor de pe ogorul ce i-a fost dat în gaj. Articolele 53—56 statuează pedepsele la care se expun cei care nu folosesc canalele de irigaţie în conformitate cu regulile fixate de autorităţi. Următoarele două articole ocrotesc proprietarii funciari împotriva pagubelor aduse de animalele din cireada altuia, iar articolele 59—66 se referă la dreptul de proprietate asupra grădinilor, cu care ocazie se ocupă şi de drepturile pe care creditorul le poate avea cu privire la roadele livezii debitorului său.

Urmează 35 de articole, din cele ce au fost rase cu dalta. Ele cuprindeau — în conformitate cu reconstruirea operată cu ajutorul copiilor găsite în cîteva biblioteci mesopotamiene

[1] Col. V, 10—12; 20—24.

[2] *Code de Hammurabi. Mémoires de la délegation en Perse*, Paris, 1902, tom. III.

— în principal norme privind proprietatea imobiliară și, în secundar, dispoziții referitoare la camătă.

Articolele 100—107 se referă la activitatea negustorilor (*tamgar*) și a auxiliarilor lor, iar în continuare patru articole se ocupă de cîrciumi care, în același timp, serveau și drept case de toleranță. Articolele 112—116 reglementează contractul de depozit și de împrumut și chezășuirea datoriilor prin intermediul membrilor familiei debitorului.

Un mare număr de articole (127—195) privesc organizarea familială, iar de stabilirea pedepselor cuvenite în caz de vătămări corporale, codul se ocupă în articolele 196—225. Următoarele două îi ocrotesc pe stăpînii de sclavi; articolele 228—235 privesc activitatea și răspunderea juridică a arhitecților și constructorilor de vase, iar prin articolele 236—277 codul stabilește regimul juridic al contractului de închiriere. Ultimele articole cuprind dispoziții referitoare la sclavi.

Articolele codului sînt redactate sintetic, reduse la formulări scurte. De cele mai multe ori textul are în vedere cazuri concrete și, după expunerea lor, oferă și soluția juridică corespunzătoare. Din întreaga economie a codului, cît și din cuprinsul prologului și al epilogului, rezultă că legiuitorul nu a intenționat să reglementeze toate instituțiile juridice, ci numai pe cele mai importante, lăsînd practicii judiciare sarcina de a soluționa spețele neprevăzute sau reglementate parțial în cod.

Spre deosebire de legile mesopotamice anterioare (vezi capitolul precedent) incomplete în reglementările pe care le cuprindeau, cu totul locale în privința sferei lor de aplicare și mai mult etice decît juridice în cuprinsul lor, Codul lui Hammurapi reglementează cele mai importante și uzuale instituții juridice, are un caracter pur juridic și o sferă de aplicare generală pe teritoriul imperiului de curînd format.

Metodic în chipul de a reglementa instituțiile, codul ține seama de toate condițiile politice ale epocii, urmărind să fuzioneze tradițiile sumeriene, adică vechile cutume autohtone, cu obiceiurile și reglementările populațiilor semitice ce au întemeiat cel dintîi imperiu babilonian. De aceea, unii cercetători au considerat, deși în mod impropriu, dar destul de sugestiv, Codul lui Hammurapi drept o „codificare de împăciuire", în sensul unei legiuiri comune a populației sumeriene autohtone și a celei akkadiene, de neam semitic, care, după cucerire, a pus temeliile noului „regat". Dealtfel, cu multă emfază în epilogul său, Hammurapi spune: „Eu

sînt... mîntuitorul... [care] am strîns la pieptul meu oamenii din Sumer şi Akkad"[1].

Legat de practica judecătorească cu vechi şi bogate tradiţii în „ţara dintre ape", Codul lui Hammurapi mai poartă încă amprenta deciziilor judiciare. De aceea, articolele sale sînt foarte apropiate de speţă, de caz, de realitatea concretă. Pentru legiuitorul babilonian nu există infracţiune, ci numai infractor, nu există credit, ci creditor, nici debit, ci numai debitor, procesul de conceptualizare a noţiunilor juridice găsindu-se abia în faza sa incipientă. Dealtfel, însăşi termenul de lege (*dinatum*) desemnează mai degrabă o decizie judecătorească decît o normă abstractă şi generală de conduită.

Fără a fi grupate după logica juridică a legiurilor moderne, normele Codului lui Hammurapi au fost rînduite pe teme concrete, deoarece legiuitorul în concepţia babiloniană nu era doctrinar, ci practicianul ce avea datoria de a soluţiona corect diversele categorii de cazuri oferite de practică. Din acest punct de vedere, elementul de sistematizare teoretică rămînea fără semnificaţie pentru legiuitorul babilonian care, confruntat în permanenţă cu nevoile vieţii de fiecare zi, se menţinea cazuist şi, în consecinţă, departe de preocupările doctrinare.

Spre deosebire de multe legiuiri ale epocii antice şi medievale — ca de pildă cele ebraice, indiene sau islamice în care elementele religioase predomină — Codul lui Hammurapi este o lege laică, mireană. Legiuitorul babilonian, deşi împuternicit al zeilor, rămîne totuşi singurul şi adevăratul codificator. De aceea — cu excepţia articolelor 2 şi 132, care îngăduie utilizarea ordaliilor[2] împotriva celui învinuit de vrăjitorie şi a femeii măritate învinuită de adulter — textele codului nu conţin dispoziţii privind intervenţia miraculoasă a zeilor în procedura de judecată şi cu atît mai puţin prescripţii religioase sau de cult.

Civilizaţia lui Hammurapi este o civilizaţie de limbă semitică, limba akkadiană. Vechea sumeriană îşi pierduse din importanţa ei, deoarece sumerienii cuceriţi cedaseră rolul lor politic de odinioară semiţilor biruitori. Akkadiana cuceritorilor devine limba oficială a ţării şi, în consecinţă, limba documentelor publice. Era firesc, aşadar, ca şi legiuirea lui Hammurapi să apeleze la ea. Pe de altă parte, limba sume-

[1] Col. XXIV, a, 42, 48—52.

[2] Moduri de stabilire a vinovăţiei sau nevinovăţiei unui împricinat prin folosirea unor probe „divine": a apei clocotite, a focului, a fierului încins etc.

riană, cu structură aglutinantă, lipsită de flexiuni şi cu un vocabular destul de redus era, în privinţa posibilităţilor de exprimare a ideilor juridice, inferioară celei akkadiene, mai bogată în termeni, mai variată în construcţii gramaticale şi mai perfecţionată în privinţa tehnicii folosirii cuneiformelor[1]. Deşi akkadiana s-a impus definitiv în Babilon, devenind limba întregii producţii spirituale în epoca lui Hammurapi — adevărata epocă de aur a culturii babiloniene — totuşi limba sumeriană şi monumentele ei au continuat să fie studiate şi ulterior, asemenea limbii latine în Evul Mediu.

Codul lui Hammurapi se termină cu un epilog care începe de la coloana XXIV-a şi se termină la coloana XXVIII-a. Mîndru de opera sa, regele — care se autointitulează „rege desăvîrşit" — îşi caracterizează codul drept „norme juridice de echitate", precizînd că prin intermediul lor a asigurat ţării „un drept îmbrăcat în haina legii (scrise) şi o bună cîrmuire"[2].

Deşi misiunea de a da legi ţării i-a fost încredinţată de zei („zeii cei mari m-au ales"[3]), totuşi opera sa legislativă este o creaţie laică. „Eu sînt[4] — continuă Hammurapi — păstorul, mîntuitorul al cărui sceptru drept îşi extinde umbra binefăcătoare asupra oraşului meu; eu am strîns la pieptul meu oamenii din Sumer şi Akkad; sub paza mea i-am călăuzit în vreme de pace; cu înţelepciunea mea i-am ocrotit, pentru ca cel puternic să nu-l asuprească pe cel slab, pentru ca orfanul şi văduva să-şi primească dreptatea. În cetatea Babilonului, pe care zeii Anu şi Bel au ridicat-o în Esaggil, templul a cărui temelie este tot atît de tare ca cerul şi pămîntul, am scris în inscripţia mea cuvintele mele preţioase şi le-am aşezat înaintea chipului meu de rege al dreptăţii, pentru a rîndui dreptul ţării, pentru a curma neînţelegerile, pentru a călăuzi cu dreptate pe cei asupriţi."[5]

De opera sa, Hammurapi este mîndru şi de aceea se proclamă „cel dintîi dintre regii [celorlalte] cetăţi"[6]. „Cuvintele

---

[1] Cuneiformele — litere în formă de cuie, săpate pe piatră sau pe tăbliţe de argilă — inventate de sumerieni, preluate de semiţi şi folosite pentru fixarea în scris a limbii akkadiene.

[2] Col. XXIV, a, 6—7.

[3] *Ibidem*, 40 şi urm.

[4] *Cf.* V. Scheil, *op. cit.*, p. 61.

[5] Col. XXIV, a. 42—78.

[6] *Ibidem*, 79—80.

mele sînt prețioase — continuă el — iar înțelepciunea mea[1] de neasemuit"[2].

Deși laică, Hammurapi dorește — asemenea altor legiuitori de mai tîrziu — ca opera sa să dăinuiască de-a pururi, întocmai unor porunci divine și, de aceea, pentru viitor regele pune legea sa sub oblăduirea zeilor. „Din porunca lui Șamaș, mare judecător al cerului, dreptatea să se răspîndească în lume prin cuvîntul lui Marduk, stăpînul meu; nimeni să nu se îndepărteze [de la poruncile] monumentului[3] meu, în Esaggil — pe care îl iubesc, să fie numele meu pomenit în veci."[4] În continuare, Hammurapi caută să găsească și o justificare legitimă, laică, a dorinței sale, ca legea-i să dăinuiască în veci. Punte de înțelegere între sumerienii autohtoni și akkadienii cuceritori, codul, în concepția lui Hammurapi — care desigur nu avea în vedere pe cei pe care obiceiurile vremii îi așezaseră la marginea sau dincolo de marginea societății — urmează să fie o pavăză de apărare pentru cel ce-și caută dreptate și un temei pentru glorificarea marelui rege. „Cel apăsat, ce va avea un necaz, să vină înaintea chipului meu, al regelui dreptății și să citească inscripția pe care am scris-o, să repete cuvintele mele pline de înțeles; iar inscripția mea să-i lumineze necazul, să-și găsească dreptatea în ea și inima lui să se bucure [spunînd]: iată, Hammurapi, stăpînul, este față de oameni asemenea unui părinte iubitor... El a adus pe vecie oamenilor fericire și a cîrmuit țara cum se cuvine."[5] În ceea ce privește efortul marelui rege de a asigura dreptatea celui apăsat și obidit, ea nu depășește valoarea unor declarații de principii abstracte, infirmate de normele concrete ale codului, care îi deosebesc categoric pe oamenii liberi de sclavi și pe cei înstăriți de plebea săracă. Și, pentru a ilustra această stare de lucruri, este suficient să amintim o zicală sumeriană ce și-a păstrat nealterat conținutul în întreaga istorie mesopotamică: „Pentru cel sărac e mai bine să fie mort decît viu; dacă are pîine, nu are sare; dacă are sare, nu are pîine; dacă are carne, nu are miel; dacă are miel, nu are carne"[6].

---

[1] Tradus și prin „puterea mea".

[2] *Ibidem*, 81—82.

[3] *Uzuratua*, stela pe care a fost scris codul.

[4] Col. XXIV, a, 83—90; col. XXV, 1—2.

[5] Col. XXV, 3—20; 33—38.

[6] S. N. Kramer, *op. cit.*, 179.

Dar sărăcimea mesopotamiană nu a rămas mereu indiferentă față de asemenea stări de lucruri, după cum o dovedește și un alt proverb, care glăsuiește astfel: „Nu toate casele sărace sînt la fel de supuse"[1], ceea ce lasă să se întrezărească începuturile neîndoielnice ale unei „conștiințe de clasă" a celor mulți și obidiți.

Socotind codul său o operă desăvîrșită, Hammurapi se adresează și urmașilor săi, îndemnîndu-i să-i respecte poruncile și totodată încercînd să-i convingă de foloasele misiunii pe care le-o încredințează: „Pe vecie și pentru totdeauna, regele ce va domni în țară să citească slovele dreptății pe care eu le-am scris în inscripția mea; dreptul țării, așa cum l-am hotărît, rînduielile țării, așa cum le-am tocmit, să nu le schimbe, monumentul meu de piatră să nu-l îndepărteze. Dacă acest om [viitorul rege] dorește și poate să cîrmuiască țara, să respecte cuvintele pe care le-am scris în inscripția mea; această inscripție să-i arate calea, dreptul țării, așa cum l-am hotărît, rînduielile țării, așa cum le-am tocmit și să-și cîrmuiască bine supușii, să le hotărască dreptul, să le curme neînțelegerile, să smulgă din țara sa pe cei răi și vicleni, să aducă mulțumire oamenilor săi.

Eu sînt Hammurapi, regele dreptății, căruia Șamaș i-a dăruit adevărul[2]. Cuvintele mele sînt prețioase, faptele mele de neasemuit... Dacă acest om [viitorul rege] respectă cuvintele mele, pe care le-am scris în inscripția mea și nu desființează dreptul meu, dacă nu răstălmăcește cuvintele mele, dacă nu schimbă [poruncile] monumentului meu, Șamaș, regele dreptății să-i hărăzească, ca și mie, o domnie lungă[3], iar (omul) să-și păstorească oamenii după dreptate."[4]

Dacă, însă, succesorii nu-i vor respecta voința și-i vor nesocoti codul, Hammurapi, dezvăluindu-și orgoliul și ambiția deșartă a legiuitorului, ce-și dorește ca opera să-i supraviețuiască intactă, li se adresează astfel: „Dacă acest om nu respectă cuvintele mele pe care le-am scris, în inscripția mea și uită de blestemul meu, [dacă] nu se teme de blestemul zeilor și desființează[5] dreptul pe care eu l-am hotărît, [dacă] schimbă monumentul [poruncilor] mele, ștergînd numele meu și pu-

---

[1] *Ibidem*, p. 180.
[2] *Ki-na-tim* (poate avea și sensul de „spirit de dreptate").
[3] *Hatta-șu lirrik.*
[4] Col. XXV, 60—102; col. XXVI, 2—17.
[5] *Uptassis*, cu sensul concret de „a șterge cu dalta cuvintele gravate pe blocul de piatră".

nîndu-l pe al său, [dacă] de teama blestemului ce urmează[1] pune pe altul s-o facă, atunci acestui rege, domn, cîrmuitor[2] sau numai persoană cu vază, marele zeu, [sau] părintele zeilor, acela care mi-a încredințat domnia, să-i ridice strălucirea regească, să-i zdrobească sceptrul, să-i blesteme soarta."[3] Și, continuînd să invoce sprijinul zeilor întru ocrotirea codului său, Hammurapi le cere acestora să trimită asupra urmașilor care nu i-ar respecta legea cea mai grea din toate pedepsele ce-i pot amenința pe cîrmuitorii regatelor: răscoala, cu toate urmările ei. „Iar Bel, stăpînul care hotărăște soarta [tuturor], a cărui poruncă este neschimbătoare, cel care mi-a făcut regatul puternic, să-l izgonească din casă cu o răscoală pe care mîna sa să nu o poată potoli, să-i dăruiască ani de suspin, zile puține, ani de lipsă, întunericul de nepătruns să-i curme lumina ochilor[4], să-i hotărască cu vocea-i tunătoare nimicirea orașului, să-i alunge oamenii, să-i ia regatul, iar numele și pe urmașii săi să-i nimicească"[5]. Imprecația continuă și în coloanele următoare. Rînd pe rînd Hammurapi invocă toți zeii Babilonului pentru a-l pedepsi pe cel ce ar cuteza să nu-i respecte codul sau eventual să i-l modifice. Și, citind toate aceste pedepse menite să lovească nu numai în urmașul ce s-ar abate de la litera legii, dar și în supușii îndrăznețului rege, în mod firesc te întrebi dacă ocrotirea orfanului, a văduvei și a celui obidit, despre care Hammurapi vorbește cu emfază în prolog, sînt realități sau simple declarații de principii, despre care de atîtea ori au făcut mențiune cîrmuitorii societăților împărțite în clase și păturj vrăjmașe.

§ 3 CUM SE ÎNVAȚA DREPTUL

Cele mai vechi școli din Mesopotamia au fost cele sumeriene. De la acestea, asiro-babilonienii au preluat atît modul de organizare, cît și scrierea. După cît se pare, primele noțiuni erau deprinse acasă; ele se mărgineau la învățarea pe de rost a unor rugăciuni și a regulilor elementare de comportament. Cei care voiau să se dedice carierelor administrative,

[1] În textul original *sinati*, cu sensul de „acesta".
[2] În textul original, *patesi*.
[3] Col. XXVI, 18—52.
[4] Termenul *mut nitil inim* are sensul de „moarte a luminii ochilor".
[5] Col. XXVI, 53—80.

trebuia să urmeze cursurile şcolilor publice organizate pe lîngă temple. Strînsa legătură dintre religie şi politică explică acest fapt, iar obligaţia dregătorilor de orice grad de-a cultiva printre supuşi ideea de supuşenie faţă de zei şi rege, trebuie înţeleasă în acelaşi context.

Şcolile aveau datoria să pregătească viitorii scribi, adică funcţionarii necesari administraţiei şi diverselor birouri de afaceri, în special pentru temple şi pentru palatul regal. Deşi ţelul şcolilor mesopotamiene a rămas în principal formarea profesională a scribilor, totuşi în clasele acestor institute de învăţămînt s-au format uneori şi savanţi care, interesaţi în cele mai diverse ramuri ale ştiinţei — matematică, mineralogie, zoologie, botanică, geografie, gramatică etc. — au făcut să prospere cunoştinţele de specialitate[1].

La început învăţămîntul avea un caracter religios: o dovedeşte organizarea şcolilor pe lîngă temple precum şi faptul că profesorii erau preoţi. Aşa se explică de ce ideograma „preot" era aceeaşi cu cea pentru „profesor". Deşi încă din epoca sumeriană şcolile încep să se laicizeze, totuşi ele nu au dobîndit un caracter laic în accepţiunea modernă a termenului. De aceea, posterior sumerienilor, babilonienii vedeau în zeul Nebo pe „ocrotitorul artei scrisului pe tăbliţele de lut", iar în zeiţa Nisaba, „ce ţine în mînă condeiul", pe inventatoarea artei scrisului.

Şcolile erau prevăzute cu mai multe camere cu bănci făcute din cărămizi nearse, în care încăpeau patru elevi. Lîngă bănci, se aflau hîrdaie din pămînt ars ce conţineau lut moale care servea ca material de scris. Din acest material elevii îşi confecţionau mici tăbliţe pe care scriau în rînduri verticale, începînd de la dreapta spre stînga; cu timpul, din cauza dificultăţilor de manipulare a tăbliţelor, s-a trecut la scrierea în rînduri orizontale, de la stînga spre dreapta[2].

Principala greutate a studiilor în vechea Mesopotamie o constituia scrierea. La început, sumerienii au avut o scriere

[1] *Cf.* Plinius, *Naturalis historia*, VI, 30.

[2] Trecerea de la scrierea verticală la cea orizontală s-a făcut foarte lent şi a fost determinată de dificultatea pe care o avea scribul care, obligat să scrie de la dreapta spre stînga, trebuia să ţină mîna dreaptă mereu ridicată în aer, pentru a nu mînji ceea ce scrisese. De aceea, ca să-şi uşureze efortul, acesta a început să scrie orizontal, dar utilizînd aceleaşi semne. Pentru citit, însă, se ridica din nou tăbliţa vertical, dîndu-i-se o rotire de 90°, şi lectura se făcea ca mai-nainte. Cu timpul, scrierea orizontală a impus atît unele modificări şi simplificări, cît şi o citire similară a textului. Dar, pînă cînd noua manieră s-a impus, au trecut sute de ani!

pictografică: fiecare semn reprezenta un obiect concret şi servea pentru desemnarea în scris a acestui nume. Cele mai vechi semne care ne-au parvenit lasă să se recunoască imaginea originală: omul, unelte de muncă, soare, plante, munţi, ogoare, arme, animale, peşti etc. Cu timpul, aceste pictograme s-au transformat în ideograme, adică în semne care nu mai corespundeau exact obiectului concret (apă, soare, animal, ogor etc.), ci îngăduiau numai să se recunoască, în anumite limite, prototipul obiectului concret din care a derivat. Aşa, de pildă, dacă soarele avea ca pictogramă un cerc reprezentînd discul solar, ideograma corespunzătoare consta din patru linii desenate sub forma unui romb culcat[1], care, evident, pentru un cunoscător lasă să se distingă încă imaginea respectivului obiect. Odată cu aceste schimbări, ideogramele încep să-şi lărgească conţinutul. Aşa, de pildă, ideograma ce corespundea noţiunii *picior* capătă sensuri diferite, toate derivate din noţiunea de bază: „a merge", „a purta (pe picioare)", „a sta (pe picioare)" etc.

Odată cu dezvoltarea scrierii, semnele se stilizează şi mai mult, pictogramele şi ideogramele transformîndu-se într-o combinaţie de linii drepte. Şi, deoarece acestea erau scrise cu beţişorul de trestie — ale cărui urme pe lut apăreau asemenea unor cuie sau mici triunghiuri — scrierea s-a numit cuneiformă[2].

Ulterior, dezvoltarea scrierii s-a făcut prin juxtapunerea cuneiformelor în vederea exprimării unor noţiuni abstracte sau pentru acelea pentru care lipsea o ideogramă specifică. Aşa, de pildă, semnul pentru *apă*, legat de semnul pentru *gură*, avea sensul de „a bea", semnele *ochi* şi *apă* însemnau „a plînge", ideograma *două plante* şi *apă* se traduce prin „grădină", iar *cer* şi *apă* prin „a ploua". Pasul hotărîtor în crearea „alfabetului" s-a realizat, însă, cînd s-a ajuns la scrierea silabică, deoarece semnele de care dispuneau ca şi modul lor de utilizare nu îngăduiau redarea unui text cu formele verbale şi nominale corespunzătoare. După cum se ştie, limba sumeriană era o limbă monosilabică. De pildă, cuvîntul *sag* însemnă „cap", *sil* „drum", *a* „apă", *kur* „pămînt", *id* „canal" etc. Treptat, aceste ideograme încep să fie utilizate nu numai

[1] Cele patru laturi ale rombului simbolizau discul solar. Scribii au renunţat să facă un cerc pe tăbliţele de lut, deoarece cu mult mai greu se imprima un cerc în argila moale decît cele patru linii obţinute prin patru împunsături făcute cu beţişorul de trestie.

[2] *Cuneus*, lat. „cui".

în sensul lor concret, inițial, ci ca un semn fonetic pentru orice silabe sau vocale, în orice cuvînt s-ar întîlni ele. De acum înainte cuvintele fiind despărțite în silabe sau eventual în vocale, se caută pentru fiecare silabă sau vocală o ideogramă — folosită exclusiv ca fonogramă — și astfel se poate scrie, oarecum rebusistic, orice noțiune sumeriană. Un exemplu ne va lămuri: cuvîntul *tată*, în sumeriană este *a-a*. Pentru a-l scrie, se va utiliza de două ori ideograma pentru *apă* (*a*), respectiva ideogramă pierzîndu-și sensul concret, devenind o fonogramă. În același timp, ideograma rămîne mai departe să reprezinte, în alt context, noțiunea de *apă*[1].

În limba sumeriană existau multe omonime, adică termeni cu aceeași formă, dar cu sens diferit. De pildă, cuvîntul *sag* însemna nu numai „cap", dar și „cadou" și „prim născut". Ideograma pentru „cap" se utiliza în toate cazurile, sensurile diferite urmînd a se limpezi din context.

Situația s-a complicat extrem de mult prin venirea semiților, adică a babilonienilor. Aceștia și-au impus limba lor, dar au rămas tributari sumerienilor în ceea ce privește scrierea. Acum, semnele cuneiforme primesc o a doua semnificație. Astfel, de pildă, semnul pentru „cap" și-a păstrat valoarea fonetică sumeriană de *sag*, dar a căpătat și sensul *riș*, care în babiloniană înseamnă tot „cap". Totodată, ideograma a fost utilizată și cu simplă valoare fonetică de *riș*, în cuvintele cu mai multe silabe. Așadar, semnul cuneiform sumerian *sag* putea fi întîlnit în textele babiloniene sau singur și atunci se citea *riș* („cap") sau ca silabă într-un cuvînt compus, cînd se putea citi fie ca în sumeriană, *sag*, fie ca în babiloniană, *riș*.

Este evident că, pentru a scrie și a citi, elevul trebuie să consacre foarte multă vreme. Școala o începea din fragedă copilărie și o termina la adolescență, sub supravegherea profesorilor care aveau datoria să le dezvăluie tainele scrisului și să-i pregătească pentru cariera de scribi. Exercițiile orale erau ajutate de „abecedarele" scrise tot pe tăbliță de lut, în care erau trecute semnele cuneiforme cu valorile lor ideografice și fonetice, atît în limba sumeriană cît și în cea babiloniană. Deși limba sumeriană își pierdea din importanța practică,

[1] Pentru a fi mai expliciți, să luăm cuvîntul românesc *farmacie*. Despărțit în silabe ne dă far+mac+ie. Cele trei silabe alcătuiesc în românește trei cuvinte: „farul" de pe coasta mării, „floarea" de mac, cămașa numită „ie". Dacă cuvîntul ar fi sumerian, el s-ar scrie cu trei ideograme: una pentru *far*, alta pentru *mac* și ultima pentru *ie*, dar la citit se va citi „farmacie", cu sensul propriu al termenului.

fiind înlocuită cu cea babiloniană și, treptat, s-a stins chiar, totuși ea a continuat să fie studiată și în epoca asiro-babiloniană, deoarece foarte multe monumente literare erau scrise în sumeriană, iar scrierea cuneiformă nu putea fi înțeleasă fără cunoașterea acestei limbi. Studiul ei se poate compara cu cel al limbii latine sau slavone în Apusul și respectiv Răsăritul Europei medievale.

După ce-și însușeau bine scrisul și cititul cuneiformelor — ceea ce se putea socoti ca fapt îndeplinit după ce școlarul reușise să țină minte cam douăsprezece mii de combinații de semne cuneiforme — se trecea la pregătirea profesională propriu-zisă a scribilor. În pregătirea acestora, un rol însemnat îl jucau cunoștințele juridice necesare în redactarea diverselor contracte, al căror număr impresionant ce a parvenit pînă la noi dovedește uriașa lor importanță practică.

În școală, scribii aveau la îndemînă numeroase ghiduri conținînd formule stereotipe ce trebuia știute pe dinafară și utilizate în contextul cerut. Deși simple formule, totuși ele consacrau reguli de drept și dezvăluiau un ascuțit simț juridic.

Cele mai multe asemenea formule apar în domeniul contractual. Astfel, în contractele de vînzare-cumpărare și schimb apar aproape în mod unitar clauza bunei-credințe a părților în respectarea stipulațiilor contractuale: „pentru totdeauna (urmează numele părților) și moștenitorii lor, cîți sînt ei, nu vor ridica nici un fel de pretenție cu privire la" (urmează denumirea obiectului contractului); sau: „pentru totdeauna nici una (din părți) nu se va îndrepta împotriva celeilalte"; sau, uneori, cu adaosul: „nici pentru bunurile incorporale și nici pentru cele corporale[1] nu vor ridica pretenții unul împotriva celuilalt" etc. Clauza garanției de evicțiune nu lipsește nici ea din formularul scribului jurist: „pentru (orice) reclamație asupra (se indică lucrul vîndut) răspunde" (urmează numele vînzătorului). În cazul împrumuturilor fără sau, mai des, cu dobîndă, pentru restituirea capitalului și dobînzilor se stipulează, ca termen, strîngerea recoltei de către debitor: „la vremea recoltei va restitui el (debitorul) banii și dobînzile"; „la vremea recoltei, în luna socotelilor, vor plăti ei arginții și dobînzile lor" etc.

De cele mai multe ori, plata, în materie de vînzare, se făcea la contractare; de aici clauza: „ca preț deplin a plătit

[1] În textul original „nici de la gură", „nici de la bani"; expresia se explică prin evoluția scrierii pictografice.

(atîţia) sicli[1] şi (atîtea) mine[2] de argint". Uneori, ghidurile cuprindeau — atît în sumeriană, cît şi în akkadiană — liste de termeni juridici („preţ de vînzare", „preţ de vînzare statornicit", „preţ de vînzare nestatornicit" etc.) însoţiţi de formule verbale corespunzătoare, ca să-l ajute pe scrib în redactarea cu cît mai mare precizie a textului contractual.

Pentru întocmirea contractelor de gaj, foarte răspîndite într-o societate în care cămătarii aveau toată îngăduinţa să-i jefuiască pe cei săraci, ghidul cuprindea, de asemenea, diverse clauze devenite de stil, în raport cu lucru gajat, ca de pildă: „cînd aduce banii, poate (debitorul) intra în casa lui (ce fusese zălogită)"; „cînd aduce banii, poate să-şi ia în stăpînire ogorul"; „cînd aduce banii, poate să-şi sădească grădina"; „cînd aduce banii, poate să-şi ia fata (zălogită)"; „cînd aduce banii, sclava (zălogită) se întoarce la el (adică la debitor)" etc.

În materie de ieşire din indiviziune o clauză stereotipă, de formular, era aceea care constata acordul părţilor: „ei şi-au împărţit (bunurile) şi sînt gata". Părţile îşi întăreau angajamentele aici, ca şi în alte acte juridice, printr-un jurămînt devenit, la fel, stereotip: „au jurat ei pe numele lui (urmează numele a diferiţi zei) şi al lui Hammurapi". Aşadar, se luau ca martori zeii şi regele; alteori, se invoca numai persoana regelui: „şi au jurat ei pe (numele regelui)".

Formulele-tip cuprinse în manuale erau rezultatele unei îndelungate practici judiciare ce-şi avea obîrşia în istoria veche a Sumerului. Printre acestea, pot fi amintite formulele de divorţ: „nu eşti soţia mea"[3], „nu eşti soţul meu"; sau pe cele privind desfacerea adopţiunii: „nu eşti tatăl meu"; „nu eşti mama mea"; „nu eşti fiul nostru" etc. Unele din aceste clauze au trecut mai tîrziu din practică, în textele de legi.

Dar, învăţămîntul juridic — atît de necesar scribilor ce aveau să lucreze în administraţia babiloniană — nu se reducea numai la învăţarea formularelor. Se mai studiau legile sumeriene şi babiloniene şi se făceau exerciţii privind întocmirea diferitelor categorii de acte juridice şi contracte. Şcoala avea, aşadar, un caracter vădit practic, fără orientări teoretice şi speculative. Calităţile de jurişti ale scribilor babilonieni ne

---

[1] Unitate de măsură, echivalînd 8,4 g argint.

[2] Unitate de măsură, echivalînd 500 g argint.

[3] *Cf.* în dreptul roman, unde expresii similare ca sens: *baete foras* („ieşi afară"); *tuas res tibi habeto, tuas res tibi agito* („păstrează-ţi lucrurile", „ia-ţi lucrurile").

sînt dovedite de modul în care aceştia întocmeau actele juridice şi contractele încredinţate spre redactare. Exactitatea conţinutului şi tendinţa de a înlătura tot ceea ce ar fi putut fi ambiguu făcea din instrumentele juridice pe care le redactau acte utilizabile de către părţi în deplină certitudine.

Iată, de pildă, un act de adopţiune redactat pe timpul lui Samsu-iluna, fiul şi urmaşul lui Hammurapi: „Pe Ili-idinnam, fratele mai mare, ca şi pe Ili-ummati, fratele său, Ea-idinnam, fiul lui Ibku-Iştar, şi Kuritum, soţia sa, i-au înfiat[1] şi i-au făcut moştenitori. Din casă, ogor şi avere, atît cît este, fratele mai mare va lua partea sa (ce i se cuvine) cu precădere şi apoi (restul) îl vor împărţi în mod egal. Pentru totdeauna! Dacă Ili-idinnam, fratele mai mare, sau Ili-ummati, fratele său, îi spun lui Ea-idinnam, tatăl lor, sau lui Kuritum, mama lor: «Tu nu eşti tatăl meu, nu eşti mama mea», ei pierd casa, ogorul şi avutul, atît cît este; acestea vor fi vîndute (în acest caz) pe bani. Dacă, dimpotrivă, Ea-idinnam sau Kuritum, soţia sa, îi spun lui Ili-idinnam, fiul lor, sau lui Illi-ummatu, fratele acestuia: «Tu nu eşti copilul nostru», atunci ei pierd casa, ogorul şi mobila din casă, atît cît există (şi) încă le vor plăti o mină de argint pe deasupra. După (această) învoială reciprocă, au jurat (pe numele) regelui."[2] Actul fusese redactat de scrib în faţa a cinci martori. Contractele erau şi ele redactate după un anume tipic care asigura, prin elementele sale componente, interesele legitime ale părţilor. Iată un contract de vînzare-cumpărare: „Un fond clădit de doi *sar*[3] şi patru *gin*[4] alături de casa lui Ili-auilim-rabi, fiul lui Şamaşnatsir şi alături de drum, cu un capăt la drum şi cu celălalt spre casa lui Samsu-iluna, l-a cumpărat Şamaş-bani, fiul lui Kişti-Ningizida din mîinile lui Ili-auilim-rabi, fiul lui Şamşa-natsir. Întregul preţ, două treimi de mină[5] şi de două sicli[6] de argint, l-a achitat. Convenţia s-a încheiat, inima e bucuroasă. Nici unul nu va ridica contra celuilalt vreo pretenţie. Au jurat pe numele (zeilor) Şamaş, Aia,

[1] „I-au luat drept copii."

[2] A. Poebel, *Babilonian Legal and Business Documents from the Time of the First Dynasty of Babilon*, în „Babilonian expedition of the University of Pennsylvania", Philadelphia, 1909, series A., vol. VI, part. 2, p. 28.

[3] Măsură de suprafaţă, valorînd cam 35 ari (în sumeriană *sar*, în akkadiană *musaru*).

[4] Submultiplu al sar-ului, de o valoare incertă bazat pe sistemul sexazecimal.

[5] În sumeriană *mana*, în akkadiană *manu;* mina valora 500 g argint.

[6] În sumeriană *gin*, în akkadiană *siclu;* siclu echivala cu 8,4 g argint.

Marduk şi al regelui Samsu-iluna..."[1] Urmează numele a doisprezece martori şi data.[2]

Iată şi două contracte de închiriere:

„Casa preotesei lui Şamaş, Rîbatum, fiica lui Ibkatum, a închiriat-o pe un an Ali-banişu, fiul lui Uarad-Sin pe bani[3]. Drept chirie, pe un an, el va plăti trei sicli[4] de argint. La trei sărbători ale (zeului) Şamaş se va îngriji de cîte zece *qa*[5] de rachiu şi de cîte o bucată de carne. (Contractul) va intra în vigoare în (ziua întîia a lunei) Tebet[6]". Urmează numele a doi martori.[7]

Cel de al doilea contract se referă la locaţiunea unei sclave: „Pe sclava (numită) Ippalatum a închiriat-o Nabium-nişu, fiul lui Iballut, de la Beltani, fiica lui Silli-beltim, pentru o lună la (strîngerea) recoltei. Va plăti un *gur*[8] de grîne în măsura (zeului) Şamaş la poarta mănăstirii." Urmează numele a doi martori.[9]

Deşi practica inventase numeroase formulare pentru acoperirea nevoilor zilnice, totuşi juriştii epocii ştiau să depăşească tipicul îngust şi şablonard ori de cîte ori interesele părţilor cereau acest lucru sau cînd nevoile vieţii reclamau noi reguli de conduită. Iată, de pildă, un contract de societate redactat într-o manieră abstractă foarte aproape de stilul modern:

„Erib-Sin şi Nour Şamaş au încheiat o societate, au venit la templul lui Şamaş şi au fixat convenţia lor. Bani, produse, sclavi — bărbaţi sau femei — existenţi în casă sau în afara ei, să le fie în comun. Convenţia lor s-a încheiat; pentru bani, sclavi bărbaţi şi femei, produse din casă sau din afara ei, bunuri corporale sau incorporale[10], un asociat nu va ridica

---

[1] Fiul şi urmaşul lui Hammurapi.

[2] Publicat de V. Scheil, în *Une Saison de fouilles à Sippar*, Paris, 1921, p. 82.

[3] În textul original, „chirie".

[4] Vezi *supra*.

[5] Unitate de bază pentru măsurarea capacităţii, avînd 0,84 l.

[6] Antepenultima lună a anului; anul calendaristic, de douăsprezece luni, începea odată cu echinoxul de primăvară.

[7] Documentul datează din vremea lui Hammurapi. A fost publicat de J. Kohler şi A. Ungnad, *Hammurapi's Gesetz*, V, Leipzig, 1911, p. 23.

[8] Măsură de capacitate, avînd aproximativ 250 l.

[9] J. Kohler şi A. Ungnad, *op. cit.*, p. 25. Documentul datează din timpul domniei lui Samsu-iluna.

[10] În textul original, „de la gură, pînă la bani". Sensul se explică prin pictografia originală cuneiformă: *gura* simbolizează cuvîntul abstract, aici bunurile incorporale; bunurile corporale sînt redate prin termenul *bani*.

pretenții asupra celuilalt. Au jurat pe (zeii) Șamaș, Aia, Marduk și pe regele Hammurapi."[1] Prezenți, șaptesprezece martori.

Practica administrativă și juridică a contribuit în mod deosebit la perfecționarea stilului juridic, a formularelor și a dezvoltării normelor de drept. De aceea, se poate spune că dreptul se învăța, în ultimă analiză, în viață, prin contactul nemijlocit al scribului cu nevoile prezentului la a căror soluționare era solicitat. Un rol deosebit jucau în această privință cancelariile marilor dregători, în frunte cu aceea a regelui. Aici se redactau cele mai importante acte și, din stilul și conținutul lor, rezultă buna pregătire juridică a scribilor însărcinați cu întocmirea acestora. Iată un asemenea act:

„Către Sin-idinnam[2]. Așa a poruncit Hammurapi. Șumman-la-ilu mi-a adus la cunoștință spunînd că mita s-a extins în Dur-gurgurri[3] și omul care a primit mita și martorii care cunosc toate aceste fapte sînt de față. Așa ne-a adus el la cunoștință. Acum, pe același Șumman-la-ilu și un slujbaș . . .[4] îi trimit la tine. Iar tu, cînd vei vedea această tabletă (de lut), să-i cercetezi cuprinsul și, dacă a avut loc luarea de mită, pune sigiliul pe bani sau pe orice a fost dat drept mită și îngrijește-te să-mi fie adus mie. Iar pe omul care a primit mita și pe martorii care cunosc aceste lucruri — indicați de Șumman-la-ilu — tot la mine să-i trimiți."[5]

Documentul — care pe lîngă corupția unor dregători dovedește și grija lui Hammurapi de a-și mări veniturile din bunurile confiscate — ilustrează, sub aspect juridic, cu peste o mie șapte sute de ani înaintea erei noastre grija unor cercetări legale, rezervînd, în final, verdictul regelui Babilonului.

Hotărîrile judecătorești ale epocii reliefează prin modul în care sînt redactate, un ascuțit spirit juridic și o grijă deosebită pentru formulări corecte. Cam cu o sută de ani înaintea lui Hammurapi, Adunarea cetățenilor din Nipur dă o astfel de hotărîre care rămîne celebră prin soluția modernă aplicată cauzei dezbătute. Trei bărbați îl omoară pe Lu-Inanna, demnitar al templului. Ucigașii o informează pe soția acestuia,

---

[1] C. H. W. Johns, *Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Tablets*, 1804, p. 288.

[2] Înalt dregător babilonian, probabil guvernatorul unei cetăți.

[3] Așezare probabil în sudul statului babilonian. În traducere, „orașul lucrătorilor în metal".

[4] Lacună în text.

[5] L. W. King, *The Letters and Inscriptions of Hammurabi*, III, Londra, 1900, pp. 21—22.

pe nume Nin-dada, de moartea bărbatului ei. Din motive necunoscute, femeia păstrează secretul și nu aduce faptul la cunoștința autorităților. Cu toate acestea, crima este descoperită și ucigașii sînt trimiși în fața Adunării cetățenilor din Nippur. Unii au susținut că trebuia executați atît făptașii, cît și soția pe care o considerau complice. Alții, însă, au pledat ca femeia să fie scoasă din cauză, deoarece nu fusese părtașă la omor, iar pe de altă parte avea și o justificare întrucît soțul nu-și îndeplinise obligația de a o întreține. Dar iată și cuprinsul hotărîrii:

„Nanna-sig, fiu al lui Lu-Sin; Ku-Enlil, fiu al lui Ku-Nanna, bărbier, și Eulil-ennam, sclav al lui Adda-Kall, grădinar, au omorît pe Lu-Inanna, fiu al lui Lugal-apindu, funcționar *mișakku*.

După ce Lu-Inanna, fiu al lui Lugal-apindu a fost ucis, ei i-au spus lui Nin-dada, fiică a lui Lu-Ninurta, soția lui Lu-Inanna, că soțul ei Lu-Inanna a fost omorît.

Nin-dada, fiica lui Lu-Ninurta, n-a deschis gura, buzele sale au rămas pecetluite.

Acest caz a fost înfățișat regelui la Isin, iar regele Ur-Ninurta a poruncit ca Adunarea de la Nippur să cerceteze cazul.

Acolo, Ur-gula, fiu al lui Lugal...[1]; Dudu, vînător de păsări; Ali-ellati, eliberatul; Buzu, fiu al lui Lu-Sin; Eluti, fiu al lui...[2] Ea; Șeșkalla, hamal (?); Lugal-Kan, grădinar, Lugalazida, fiu al lui Sin-andul și Șeșkalla, fiu al lui Șara...[1] se ridică în Adunare și spuseră:

«Cei care au omorît un om nu sînt vrednici să trăiască. Acești trei bărbați și această femeie trebuie omorîți în fața casei lui Lu-Inanna, fiu al lui Lugal-apindu, funcționar mișakku».

Atunci, Șu...[2]-lilum, funcționar...[3] al lui Ninurta și Ubar-Sin, grădinar, se ridicară în Adunare și spuseră: «Este adevărat că soțul lui Nin-dada, fiica lui Lu-Ninurta a fost omorît. Dar ce (?) a făcut (?) femeia pentru a fi și ea omorîtă?»

Atunci membrii Adunării de la Nippur s-au ridicat și au spus:

«O femeie al cărei soț nu-i asigură traiul (?), chiar dacă admitem că ea i-a cunoscut pe dușmanii soțului ei și că odată

[1] Lacună în text.
[2] Lacună în text.
[3] Lacună în text.

soţul ei omorît ea a aflat că soţul ei fusese omorît, pentru ce n-ar fi păstrat ea tăcerea (?) cu privire (?) la el? Oare ea (?) este aceea care şi-a omorît soţul? Pedepsirea celor (?) care au ucis în mod efectiv este suficientă.»

Potrivit hotărîrii (?) Adunării de la Nippur, Nannasig, fiul lui Lu-Sin, Ku-enlil, fiul lui Ku-Nanna, bărbier, şi Enlil-ennam, sclavul lui Adda-Kalla, grădinar, au fost daţi numai ei pe mîna călăului pentru a fi executaţi.

Acesta este un caz cercetat de către Adunarea de la Nippur."[1]

Soluţia adunării de la Nippur este cît se poate de juridică şi „modernă", întrucît şi noile legislaţii consideră complici numai pe acei care l-au adăpostit, susţinut, încurajat sau ajutat pe criminal. Documentul nu ne dă, cum este şi firesc, detalii cu privire la pregătirea juridică a celor care au susţinut punctul de vedere acceptat de Adunare; unul din ei era însă funcţionar public. Din cărţi sau mai degrabă din viaţă, aceştia însă au reuşit să dobîndească noţiuni juridice sigure şi să le mînuiască cu certitudinea reclamată de importanţa faptului pentru societatea sumeriană de acum trei mii opt sute de ani.

Maeştri în alcătuirea actelor juridice, mesopotamienii nu erau mai prejos în grija pe care o manifestau pentru conservarea acestora şi pentru asigurarea autenticităţii lor. În acest scop, documentele, mai exact tăbliţele de lut, erau pecetluite într-un chip foarte original, cu ajutorul unui cilindru rotativ — ingenioasă invenţie mesopotamiană — reliefînd spiritul practic al locuitorilor dintre cele două fluvii. Pe un cilindru confecţionat din piatră dură era gravat numele posesorului, al zeului său ocrotitor şi diverse desene cu caracter mitologic. Cilindrul, străbătut de un ax, era rostogolit pe tăbliţa modelată din lut proaspăt şi astfel se imprimau urmele inscripţiilor şi ale desenelor. Devenise de domeniul tradiţiei ca fiecare locuitor să-şi aibă pecete proprie şi, cu ajutorul ei, să-şi certifice actele pe care le încheia, conferindu-le, în acest chip — în lipsa iscăliturii moderne — autenticitatea. În cazurile rare, în care cineva nu poseda o astfel de pecete-cilindru, îşi imprima unghia pe tăbliţă, iar scribul adăuga pe aceeaşi tă-

[1] Traducere de Thorkild Jacobsen şi S. N. Kramer, în *Istoria începe la Sumer, cit.*, pp. 118—119.

bliță următoarea notă: „unghia cutăruia“[1]. Colecția acestor cilindri-peceți descoperită în Mesopotamia este extrem de bogată și variată, locuitorii, mai ales cei înstăriți, întrecîndu-se să posede exemplare cît mai artistic lucrate și confecționate din materialele cele mai scumpe (jasp, onix, agată etc.). În general, actul era pecetluit de persoana de la care emana și împotriva căreia făcea credință (de pildă, de către debitor), la care se adăugau pecețile martorilor ce participaseră la întocmirea documentului în cauză.

Axat pe un învățămînt practic și cazuistic — care-l anticipează în unele privințe pe cel roman — dreptul din epoca lui Hammurapi avea să chezășuiască cadrul de dezvoltare istorică cerut de o societate în a cărei stratificare *beati possidentes* începuseră a deține poziții privilegiate.

§ 4 LIBERI ȘI SCLAVI

Codul lui Hammurapi împărțea populația, potrivit stării ei sociale, în mai multe clase. În fruntea piramidei se aflau oamenii liberi, singurii care aveau dreptul de a purta titlul de „om“ și „liber“ (*awelum, mar awelum*)[2]. Denumirea apărea necondiționat înaintea numelui propriu în toate documentele publice și private ale epocii, iar ca semn distinctiv aveau o șuviță de păr care le atîrna la ceafă. Ceea ce-i caracteriza pe oamenii liberi era dreptul de a poseda o proprietate privată transmisibilă la urmași, din generație în generație. „Oamenii“ nu aveau toți aceeași situație economică. Cei puternici posedau adevărate latifundii pe care le cultivau cu sclavi, lucrători liberi sau arendași, pe cînd cei slabi aveau doar — asemenea țăranilor liberi din epoca feudală — mici loturi de pămînt pe care le lucrau personal cu membrii, adesea foarte numeroși, ai familiilor lor. Unii din această ultimă categorie erau adesea obligați, pentru a-și putea întreține familia, să lucreze pe proprietățile celor înstăriți.

Foarte mulți „liberi“ se ocupau cu exercitarea comerțului și a meșteșugurilor, reușind să strîngă capitaluri însemnate pe care le foloseau adesea prin intermediul a numeroși prepuși.

---

[1] Sau „în locul peceții și-a înfipt unghia“ (*kum kunukșu supurșu ișkum*).

[2] Citit și *amelu, avilu* etc.

Sub aspect politic, „liberii" erau singurii îndrituiți să ia parte la conducerea cetății în care locuiau și, în consecință, să facă parte din consiliul orășenesc numit și Consiliul bătrînilor (*șibutim*), condus de primarul (*rabianu*) orașului.

În opoziție cu cei „liberi" se găseau sclavii (*wardu*)[1]. Cineva devenea sclav prin naștere sau prin căderea în prizonierat. Sclavul era obiect de proprietate, putînd fi vîndut sau zălogit[2]. În producție, sclavii jucau un rol important. De aceea, cei care furau un sclav sau îi adăposteau pe cei fugiți de la stăpîni erau, potrivit dispozițiilor articolelor 15 și 16 din cod, pedepsiți cu moartea, iar cei care îi aduceau la proprietarii lor pe sclavii fugiți erau — în conformitate cu prevederile art. 17 — recompensați cu doi sicli de argint[3]. Sclavii puteau să aibă bunuri în stăpînire proprie; faptul se explică prin încercarea de a-i cointeresa în ridicarea necontenită a producției. Cu prețul acestor bunuri — care amintesc de peculiile sclavilor romani — sclavii aveau posibilitatea să se răscumpere de la stăpînii lor din starea de sclavie în care trăiau.

Sclavii erau însemnați pentru a se putea stabili cărui proprietar aparțin; îndepărtarea unor astfel de semne era pedepsită, iar dacă sclavul spunea stăpînului: „tu nu ești stăpînul meu", i se tăia — după cum glăsuia art. 282 — urechea. Persoana fizică a sclavului era ocrotită de lege, dar numai în măsura în care fapta l-ar fi prejudiciat pe stăpîn; de aceea, eventualele despăgubiri le va încasa, nu sclavul, ci stăpînul acestuia.[4]

Păstrînd urme patriarhale, sclavia nu căpătase încă acele trăsături barbare care o vor caracteriza în perioada dezvoltării ei posterioare. Așa se explică de ce în epoca lui Hammurapi stăpînul nu avea dreptul de a-și ucide sclavul. Aceleași urme patriarhale, ecou al unei epoci cînd sclavii erau membri inferiori ai familiei, explică de ce copiii născuți din sclavi sau sclave care au conviețuit cu persoane libere se nasc liberi.

Pe lîngă sclavii ce aparțineau diverșilor proprietari particulari, existau numeroși sclavi publici. Aceștia din urmă constituiau proprietatea regelui și erau ținuți în cazărmi speciale denumite Casa întemnițatului, fiind folosiți la execu-

---

[1] Sclava se numea *amtum*. În sumeriană, termenul pentru sclav este *uru*, iar pentru sclavă *gin*.

[2] Art. 118 și 147.

[3] Dacă sclavul nu spunea cine îi este stăpîn, era dus la templu și forțat să mărturisească (art. 18).

[4] *Cf.* art. 213 și urm. din cod.

tarea lucrărilor publice; împreună cu alte categorii sociale inferioare (de pildă cu cei ce-şi pierduseră loturile de pămînt) erau adesea transferaţi din loc în loc, pentru a satisface unele munci ce trebuiau urgent efectuate în diferite regiuni ale imperiului.[1]

Între sclavi şi oamenii liberi se afla o pătură intermediară, aceea a aşa-zişilor *muşkenu*[2]. În limba akkadiană, cuvîntul are sensul de „om de mică valoare"[3], iar uneori, de „supus". Această categorie cuprindea cetăţenii de condiţie umilă: dezrobiţi, oameni liberi luaţi ostatici pînă la plata datoriilor şi, în general, lumea măruntă. După cît se pare, ei nu puteau poseda proprietăţi imobiliare, ci numai sclavi şi bunuri mobile.[4]

Codul lui Hammurapi ierarhizează cu multă grijă poziţia juridică a acestor categorii sociale, reglementînd-o în consecinţă. Aşa, de pildă, dacă cineva scoate ochiul sau rupe osul unui om liber, i se scoate şi lui un ochi sau i se rupe un os (art. 196—197)[5], dar dacă victima este un muşkenu sau un sclav, delincventului nu i se va aplica legea talionului, ci va fi îndatorat să plătească, în primul caz, doar jumătate de mină de argint (art. 198)[6], iar în cel de al doilea, jumătate din valoarea venală a sclavului (art. 199). La fel sînt dispoziţiile legii dacă făptaşul loveşte o femeie însărcinată provocîndu-i avortul: dacă femeia este liberă, delincventul va plăti o amendă de zece sicli de argint (art. 209)[7]; dacă este muşkenu, va plăti numai cinci sicli (art. 211)[8], iar dacă este o sclavă, doar doi sicli (art. 213)[9].

Grija legiuitorului pentru menţinerea ierarhiei sociale pe care o consacră se vădeşte şi în precauţiunea pe care o ia cu privire la reglementarea tarifului acordat medicilor chirurgi. Astfel, dacă un chirurg a vindecat printr-o operaţie un om liber primeşte zece sicli de argint (art. 215), în timp ce

---

[1] Erau cunoscuţi sub denumirea de „purtători de trestie".

[2] Unii citesc *muşkinu*, iar alţii *maşenkak* sau *muşkenum*.

[3] Termenul, prin filieră arabă, a ajuns şi în franceză *(mesquin)* şi de aici şi în limba română *(meschin)*.

[4] După unii cercetători, din această categorie făceau parte oamenii liberi care, pentru anumite servicii, primeau de la palat loturi de pămînt spre folosinţă sau o cotă-parte din recoltă.

[5] Tot talionul se aplică şi pentru scoaterea unui dinte (art. 200).

[6] Aceeaşi pedeapsă, dacă i se scoate un dinte.

[7] Dacă femeia moare, făptuitorului i se va omorî o fiică (art. 210).

[8] Dacă femeia moare, va mai plăti încă cinci sicli de argint.

[9] În cazul în care sclava moare, va plăti în plus o treime de mină de argint.

pentru un muşkenu va primi numai cinci sicli (art. 216), iar pentru un sclav doar doi sicli, pe care va trebui să-i achite stăpînul acestuia (art. 217).

Codul lui Hammurapi urmărea ocrotirea intereselor celor liberi, chiar săraci, şi împotriva primejdiei de a cădea în sclavie pentru datorii. Temîndu-se ca oastea de apărare a ţării să nu fie ameninţată prin scăderea numărului de soldaţi — căci sclavii nu erau înrolaţi — codul ia unele măsuri spre a-i feri pe aceştia să devină, din pricina datoriilor, sclavi. De aceea, prin art. 117, legea prevedea că membrii familiei datornicului care lucrează în casa creditorului pentru achitarea datoriei, vor avea în acest interval de timp numai calitatea de ostatici şi după trei ani de muncă îşi vor recăpăta libertatea de fapt, indiferent de cuantumul datoriei. După toate probabilităţile, dispoziţiile se aplicau şi capului de familie care astfel nu putea fi nici el înrobit în fapt pe o durată mai mare de trei ani. Mai mult chiar: în art. 116 legea prevede pedepse grele pentru creditorul care a maltratat un ostatic. „Dacă persoana zălogită[1] — spune codul — moare în casa creditorului datorită loviturilor sau unui rău tratament, stăpînul persoanei zălogite va chema în judecată pe creditor şi dacă cel omorît era fiul unui om liber, să fie omorît copilul creditorului, iar dacă era sclavul unui om liber, creditorul va plăti o treime dintr-o mină de argint; pe deasupra pierde şi credinţa."

În acest mod, Hammurapi, încercînd să îngrădească abuzurile cămătarilor, asigura numărul de ostaşi de care stăpînirea avea nevoie pentru menţinerea ordinei înăuntru şi pentru extinderea hotarelor în afară.

§ 5 REGELE, SLUJBAŞII ŞI OSTAŞII

La început, cetatea mesopotamiană era considerată de contemporani ca avînd o origine divină. Numele ei se identifica cu denumirea zeului întemeietor, şi acesta îşi avea reşedinţa sa pămînteană în aşezarea pe care a întemeiat-o şi căreia îi acorda ocrotire şi sprijin. Obiceiurile şi credinţa în zeul eponim se păstrează şi mai tîrziu încă: Kar-Şamaş este „cetatea

[1] Termenul akkadian din lege are sensul de persoană „zălogită", „constrînsă" în fapt.

întărită a zeului Şamaş"; Nur-Adad, „lumina zeului Adad", iar Babilonul, „poarta lui Dumnezeu". Tot acum, ca o consecinţă a centralizării puterii de stat are loc şi o creştere a puterii regale: din împuternicit al zeului, regele devine el însuşi zeu. Acest proces de zeificare a suveranului, început din epoca lui Sargon, continuă treptat, ajungînd la apogeu în timpul domniei lui Hammurapi care, ales a fi rege de zeul Marduk, devine rege absolut, „zeul al regilor", luîndu-şi titlul de „soare al Babilonului", asemenea zeului Şamaş.

Un semn al zeificării regelui rezidă în modul în care părţile dintr-un contract jurau, pentru întărirea stipulaţiilor încheiate, pe numele zeilor şi al regilor. „Şi au jurat ei — spun documentele — pe zeii Sin, Şamaş, Marduk şi pe regele Hammurapi"; sau: „pe Şamaş, Marduk şi Hammurapi regele"; sau: „pe Şamaş, Marduk, Hammurapi şi Sipper". Uneori întîlnim şi formula: „şi au jurat ei pe numele regelui Hammurapi".

Avînd depline puteri, regele avea controlul întregii activităţi politice, militare şi religioase a statului. Şef suprem al statului (*lugal* — în limba akkadiană — „marele om"), regele conduce statul prin intermediul slujbaşilor palatului său („Fortăreaţa celor puternici"). Mare proprietar funciar, regele poseda nu numai moşiile familiale, ci şi teritoriile dobîndite prin cuceriri sau cumpărate „cu bani buni" de la proprietarii ce nu puteau rezista concurenţei comerţului cu grîne. Administrarea marelui fond funciar regal deveni cu timpul un fapt complex şi dificil şi, de aceea, regele a încredinţat această misiune unui intendent (*nubanda*) al palatului. Cu timpul, atribuţiile acestuia au crescut, fiind obligat să supravegheze construcţia lucrărilor de interes public, mersul muncilor agricole în ţară, strîngerea dărilor, administrarea tezaurului regal, întocmirea actelor şi documentelor oficiale etc. Regele, însă, supraveghea cu multă atenţie activitatea intendentului său intervenind adesea — aşa cum o dovedeşte corespondenţa dintre Hammurapi şi ministrul său Sin-Idinnam[1] — personal în soluţionarea problemelor mai importante. Din aceeaşi corespondenţă rezultă grija lui Hammurapi pentru administrarea imperiului şi pentru aplicarea întocmai a codului său la realităţile sociale ale epocii. Iată de ce, în epilogul acestuia, Hammurapi se intitulează „regele dreptăţii, căruia zeul Şamaş i-a dăruit adevărul"[2].

[1] Vezi L. W. King, *op. cit.*, *passim*.
[2] Col. XXVI, 10 şi urm.

Toți cei care lucrează în apropierea regelui, în palat, sînt apărați și privilegiați prin dispozițiile codului. De aceea, aceștia sînt denumiți „nobili" și „favoriți" (art. 176, 187), iar sclavii, animalele și tot ceea ce ținea de palat era ocrotit, în interesul regelui, mai eficient și cu amenințarea unor pedepse mai grele decît se face în mod obișnuit (art. 8, 15 și 176). „Dacă un om a furat — precizează codul — un bou, o oaie, un măgar, un porc sau o barcă și acestea aparțin zeului sau palatului, el va restitui de treizeci de ori valoarea lor; dacă aparțin însă unui muşkenu va plăti numai înzecitul (prețului lor). Dacă hoțul n-are cu ce plăti, va fi pedepsit cu moartea" (art. 8).

Întregul aparat central era ajutat în activitatea sa de slujbașii locali, dintre care cei mai importanți erau intendenții regionali, în competența cărora intra strîngerea impozitelor și supravegherea îndeplinirii corvezilor și muncilor agricole. La aceștia se adăugau diferite categorii de agenți, paznici ai grînelor, scribi, supraveghetori etc. Regina juca alături de rege un rol important în conducerea trebilor statului, avea domeniu și palat propriu administrat de dregători care o slujeau în exclusivitate.

Slujbașii babilonieni, la început simpli împuterniciți personali ai regelui, ajunși cu timpul dregători de stat[1], erau răsplătiți, în natură pentru munca pe care o desfășurau. Aceștia primeau fonduri agrare — adesea dotate cu inventarul corespunzător[2] — pe care trebuiau să le cultive și puteau să le culeagă recolta. O asemenea concesiune avea un caracter temporar: proprietatea aparținea regelui, iar la moartea slujbașului, fondul se întorcea în stăpînirea acestuia, putînd fi reconcedat. Cu timpul însă, asemenea concedări tind să capete un caracter ereditar, transformîndu-se într-o adevărată proprietate privată a beneficiarului. Aceste fonduri erau atribuite și ostașilor. Înaintea lui Hammurapi, nu exista o armată permanentă. La caz de nevoie, oamenii liberi erau obligați să se înroleze și să facă față primejdiei din afară. Ca trupe permanente exista numai o gardă personală a regelui (*patesi*), alcătuite de cele mai multe ori din mercenari.

Începînd cu domnia lui Hammurapi, apare oastea permanentă alcătuită din oameni liberi pe care codul îi numește

---

[1] Art. 36 vorbește de *naşi biltim*, termen care poate fi tradus prin „dregător cu însărcinări speciale".

[2] Art. 35.

redum[1] şi *bairum*[2]. Aceştia serveau statul în temeiul unei convenţii pe care o încheiau cu regele şi primeau pe tot timpul vieţii lor, drept răsplată a slujbei militare la care se îndatorau, un fond (*ilku*)[3] de cele mai multe ori cu clădiri pe el, împreună cu pămînturile de arătură, grădini şi inventarul agricol corespunzător. Concesiunea acestor bunuri se făcea după o procedură specială, cu care ocazie redactau anumite înscrisuri. Bunurile nu erau atribuite în deplină proprietate, ci numai în gestiune, după cum rezultă din textele art. 28 şi 38. În schimbul beneficiului primit, ostaşii trebuiau să îndeplinească îndatoririle militare cerute, fie în războaiele ofensive, fie în cele defensive. În primul caz, codul aminteşte „porunca de a merge într-o expediţie regală" (art. 26) sau „chemarea la slujbă într-o expediţie (pornită) de rege" (art. 32), iar în cel de al doilea, „chemarea la cetăţile regale" (art. 27 şi 28). Slujba şi îndatoririle militare ce le reveneau ostaşilor trebuiau îndeplinite personal de ei; dacă apelau la un substitut, erau pedepsiţi cu moartea (art. 26), iar beneficiul se pierdea în favoarea celui care îl înlocuise. Aceeaşi pedeapsă îl aştepta şi pe soldatul ce ar fi refuzat să se prezinte sub drapel la izbucnirea războiului.

Bunurile concedate nu puteau fi înstrăinate de către beneficiar (art. 36); cel care cumpăra asemenea bunuri pierdea preţul plătit (art. 35), iar actele încheiate erau anulate („tăbliţa sa va fi nimicită" — art. 37). Ostaşul nu putea nici să-şi zălogească beneficiul, nici să-l transmită soţiei sau fiicei sale (art. 38), de unde, concluzia indirectă că avea dreptul să-l treacă asupra fiului său cu obligaţia ca acesta să îndeplinească sarcinile militare ce grevau posesiunea de fapt a respectivelor bunuri. Bunurile concedate trebuiau să fie administrate cu grija unui bun gospodar. Dacă timp de trei ani soldatul nu s-a îngrijit de respectivele bunuri sau le-a lăsat în paragină, el pierdea posesiunea lor, aceasta trecînd, eventual,

---

[1] În sumeriană, *ukuş;* termenul înseamnă la propriu „şefi de sclavi". În contextul codului are probabil sensul de „ofiţeri". Aşa traduce V. Scheil (*op. cit.*, p. 13 şi urm.), pe cînd Kohler-Peiser (*Hammurabi's Gesetz*, I, Leipzig, 1904, p. 19 şi urm.) traduc prin „soldaţi".

[2] La propriu înseamnă „prinzători de peşti". V. Scheil traduce cu „oameni de arme" (în *loc cit.*). În realitate, îndeplineau şi funcţia de poliţişti. După cît se pare, expresia avea o valoare colocvială.

[3] Iniţial avea sensul de „serviciu regal". Cu timpul, prin extensie, capătă înţelesul de „bun concedat de rege ostaşilor săi în schimbul serviciului militar".

asupra aceluia care între timp s-a ocupt de punerea în cultură a fondului (art. 30)[1].

Pe toată durata ostilităţilor sau cît timp ostaşul era reţinut în serviciul apărării fortăreţelor, regele îi numea un înlocuitor (*išakku*) care să-i cultive ogorul, în afară de cazul că administrarea nu putea fi preluată de fiul (art. 28) sau eventual soţia sa (art. 29)[2].

Ostaşii se bucurau de privilegii privind atît persoana, cît şi bunurile lor.[3] De aceea, „dacă un guvernator (*pacha*) sau un căpitan de district (*nutur*) va lua cu sila bunurile unui soldat (*redum*), îi va jefui averea, îl va pune în slujba cuiva sau într-un proces îl va lăsa la bunul plac al unui atotputernic sau îi va lua darul pe care regele i l-a dat, acest guvernator sau căpitan de district va fi pedepsit cu moartea" (art. 34).[4]

Dacă un *redum* sau *bairum* a căzut prizonier la vrăjmaşi şi dacă a fost răscumpărat de către o terţă persoană — un om de afaceri, spune legea — el trebuie să-i înapoieze suma plătită de acesta. Dacă nu are cu ce se achita, suma răscumpărării va trebui să fie suportată de către templul oraşului unde locuieşte soldatul; („Pentru Imanium pe care duşmanul l-a făcut prizonier — glăsuieşte porunca lui Hammurapi, dă din templul lui Sin zece mine de argint omului său de afaceri şi răscumpără-l")[5]. Dacă nici templul nu dispune de suficiente resurse, preţul despăgubirii va fi plătit de palatul regal. În nici un caz, „nici ogorul său, nici grădina sa şi nici casa nu pot fi cedate drept răscumpărare" (art. 32), urmărindu-se astfel ca beneficiarul (*ilku*) să rămînă mai departe în stăpînirea ostaşului obligat şi în viitor la aceleaşi slujbe militare.

În timp de război, ostaşii primeau o soldă în bani şi din veniturile lor puteau să-şi mărească averea funciară; cu privire la asemenea adaosuri ei erau liberi să dispună după voie. Transmisia beneficiului pe cale succesorală la fiul ostaşului era îngăduită de cutumă, dar nu obligatorie. Dacă după moartea soldatului rămînea un fiu minor, văduva dobîndea o treime din lotul soţului, pentru a putea asigura creşterea fiului (art. 29).

[1] *Cf.* şi art. 31.

[2] Sensul acestui articol este discutat încă.

[3] Din text, se pare că dispoziţia se referă numai la redum.

[4] *Cf.* A. Negoiţă, *Gîndirea asiro-babiloniană în texte*, Bucureşti, 1975, p. 318.

[5] Vezi *Yale Oriental Series: Babilonian Series*, 1915, vol. II, nr. 32.

§ 6 TEMPLELE

În Mesopotamia, în epoca lui Hammurapi, templele nu erau numai locaşuri dedicate divinităţii, ci şi puternice instituţii administrative. Existente în fiecare oraş, ele erau închinate zeităţilor din panteonul mesopotamian. Templele posedau fonduri agricole, clădiri, turme de animale, ateliere meşteşugăreşti, prăvălii etc., dispuneau de venituri însemnate obţinute din dijmele percepute de la populaţie şi din ofrandele religioase dăruite cu multă mărinimie de către locuitorii la care se adăuga o parte din prăzile de război ce le erau oferite după fiecare victorie. Templele fructificau fondurile băneşti în diverse operaţii lucrative: comerţ, meşteşuguri, împrumuturi cu dobîndă etc. În acelaşi timp, erau obligate să facă unele cheltuieli de utilitate socială: să plătească despăgubirile pentru scoaterea din captivitate a ostaşilor ţării (art. 32), să dea ajutoare în natură celor bolnavi, săraci, văduve etc. Patrimoniul templelor era socotit a fi proprietatea unui zeu şi, în consecinţă, codul îl ocrotea cu foarte multă grijă. De aceea, furtul ca şi dobîndirea posterioară a unor bunuri sustrase din avutul templelor era pedepsit cu moartea (art. 6)[1]. În general, cît priveşte ocrotirea lor penală, codul punea pe acelaşi plan proprietatea templului şi a regelui.

Un numeros personal însărcinat cu îndeplinirea ritualului şi a sarcinilor gospodăreşti popula templele. Multe din funcţiile sacerdotale erau ereditare, dar existau şi unele care puteau fi vîndute sau închiriate pe o anumită perioadă de timp. Un rol deosebit revenea preoteselor (*ninan*) şi sclavelor (*nersega*) templelor, ca o reminiscenţă a matriarhatului, care în multe privinţe a lăsat urme adînci în viaţa statală şi religioasă a Orientului.[2]

Templele mai păstrau, pe vremea lui Hammurapi, unele atribute administrative privind gospodărirea teritoriului ţării,

---

[1] Potrivit art. 8, făcea excepţie furtul unor animale mici şi a bărcilor, pentru care se prevedea o pedeapsă pecuniară de treizeci de ori mai mare decît valoarea venală a acestora.

[2] Aceeaşi stare de lucruri explică şi importanţa rituală a prostituatelor *(zirku)* templelor, despre care pomeneşte codul şi cu privire la care Herodot (*Istorii*, I, 199) ne dă unele interpretări nu totdeauna exacte. *Cf.* Strabo, *Geographia*, XVI, 745 (1, 20) şi Valerius Maximus, *Memorabilia*, II, 6, 15, care se referă la acelaşi fenomen în alte regiuni orientale şi în cele punice.

atribuţii pe care le exercitau dintr-o epocă foarte îndepărtată. În special lor le revenea obligaţia de a întreţine construcţiile publice distruse sau avariate cu ocazia războaielor. Nu mai puţin importante erau atribuţiile lor juridice. În mai multe situaţii, codul prevedea că judecata va avea loc „înaintea lui Dumnezeu", adică în templu: în anumite cazuri de furt (art. 9 şi 23), de contestaţii privind plata unor sume de bani (art. 106)[1], de despăgubiri în materie de accidente fluviale (art. 240) etc. În alte situaţii, codul prevedea pentru pîrît posibilitatea de a se disculpa în templul, printr-un jurămînt decizoriu, de învinuirea ce i se aducea: prepusul care cerea să fie exonerat de răspundere datorită forţei majore sau cazului fortuit (art. 103 şi 266), femeia incriminată pe nedrept de a fi comis un adulter (art. 131), locatarul unui animal pe care nu-l mai putea restitui deoarece pierise într-un accident (art. 249), cumpărătorul care cumpărase un sclav fără să ştie că nu aparţinea vînzătorului (art. 281) etc. Templele aveau de asemenea un rol important în reconstituirea titlurilor juridice pierdute sau furate. În astfel de cazuri, se citau părţile interesate şi conţinutul actului era refăcut în urma jurămîntului prestat sub controlul dregătorilor templului de către una din părţi — de obicei pîrîtul.

Nu mic a fost rolul templelor în dezvoltarea învăţămîntului şi culturii; în adevăr, cele dintîi şcoli în Mesopotamia s-au deschis în clădirile lor, iar clericii au fost făuritorii scrierii cuneiforme şi cei dintîi oameni care au răspîndit primele cunoştinţe ştiinţifice despre lume şi viaţă.

§ 7 PROPRIETATEA ŞI TRANZACŢIILE COMERCIALE

Încă înainte de domnia lui Hammurapi alături de proprietatea funciară aparţinînd statului, reprezentat prin rege, şi cea a comunităţilor ţărăneşti, apare proprietatea privată asupra pămîntului. Numeroase documente private atestă (în epoca lui Hammurapi), vînzări şi cumpărări de case, grădini, livezi etc. Codul face deosebire între bunurile proprii şi bunurile *ilku* concedate pentru slujbe, ostaşilor şi uneori dregătorilor. Asemenea bunuri nu puteau fi vîndute, urmărite pen-

[1] Este vorba de comisionarul *(şamallu)* unui cămătar care nega plata sumelor încredinţate lui.

tru datorii, ipotecate sau transmise terților în virtutea unui titlu juridic; se exceptau fiii, care urmau să-și ia asupra lor toate obligațiile ce grevau beneficiul (art. 26—41).

Spre deosebire de bunurile *ilku*, cele proprii nu se sustrăgeau circuitului comercial. Ele puteau face obiectul oricăror acte juridice, transmiterea proprietății fiind însoțită de unele formalități cum era, de pildă, înmînarea unui băț socotit simbol al dreptului de proprietate. Cu toate acestea, în vederea ocrotirii intereselor familiei, bunurile proprii erau grevate de un drept de precumpărare și răscumpărare în favoarea rudelor vînzătorului. În general, vînzările de bunuri se făceau pe bani în numerar; dacă se vindea pe credit, se consemna că plata a avut loc, iar prețul era socotit ca fiind dat cu împrumut cumpărătorului, care urma să-l restituie asemenea oricărui împrumut de bani.

Cu privire la transferul proprietății bunurilor mobile, codul prevede unele reguli referitoare la cele dobîndite de la un neproprietar. Dobînditorul, indiferent dacă a fost de bună sau rea credință, trebuia să-l restituie adevăratului proprietar, urmînd să fie despăgubit de către vînzătorul de rea credință (art. 9—13). În unele cazuri, cumpărătorul pierdea dreptul de a fi despăgubit: dacă a cumpărat bunuri mobile afectate unui beneficiu (*ilku*)[1] sau aparținînd unor copii a căror mamă s-a recăsătorit după moartea soțului. „Dacă o văduvă ai cărei copii sînt încă nevîrstnici se hotărăște să intre într-o altă casă (aici cu sensul de a se recăsători), ea să nu intre fără (îngăduința) judecătorului. Cînd va intra într-o altă casă, judecătorul va cerceta ce rămîne din casa primului ei soț și va încredința celui de al doilea soț și acestei femei casa primului ei soț și li se va întocmi o tăbliță; ei vor păstra casa și vor crește copiii și nu vor vinde lucrurile din casă. Cumpărătorul ce va dobîndi un lucru al copiilor văduvei va pierde banii (dați). Lucrul se întoarce la stăpînul său (adevărat)" (art. 177).

O altă parte din fondul funciar ce aparținea regelui era arendat micilor agricultori; aceștia îl puneau în cultură dînd în schimb o cotă-parte din recoltă, care de obicei se ridica la o treime.

Alături de proprietățile funciare de stat existau pămînturi întinse în stăpînirea comunităților sătești. După toate proba-

[1] Art. 35. Cu alte cuvinte, bunurile mobile afectate unui fond ilku devin imobile prin destinație.

bilităţile, pămîntul obştei era împărţit, pentru o anumită perioadă, prin tragere la sorţi, ţăranilor din comunitate. Aceştia, avînd o folosinţă temporară asupra lotului primit, nu aveau dreptul să-l vîndă, să-l dăruiască sau să-l lase prin testament urmaşilor. Odată cu întărirea puterii centrale, suprafeţe tot mai mari din fondul funciar al obştilor este acaparat de către rege care, fie că-l arendează, fie că-l distribuie ostaşilor în schimbul îndatoririlor lor militare.

Proprietăţile funciare private erau hotărnicite după regulile agrimensorale în vigoare, prin aşa-zisele *kudurru,* pietre mari ce serveau ca semn de hotar. Pe ele, se puteau citi adesea diverse inscripţii din care rezultă importanţa şi rolul lor („Menirea acestei pietre este să arate hotarele pe vecie"); adesea ele cuprind blesteme înfricoşătoare, după mentalitatea timpului, împotriva acelora care ar îndrăzni să le mişte din loc.

Strîns legată de proprietate era materia obligaţiilor; acestea îi mijloceau o largă circulaţie şi o eficientă exploatare economică. Transferul se realiza uneori prin contractul de vînzare-cumpărare, care comporta trei elemente: obiectul, părţile şi preţul ce consta într-o sumă de bani şi, mai rar, în cereale (de obicei, grîu sau orz). Uneori, actul era însoţit de formalităţi şi cuprindea, aproape fără excepţie, declaraţia părţilor de a nu ridica nici o pretenţie în viitor cu privire la lucrul vîndut („Pentru totdeauna Lipit-Illil şi moştenitorii săi, cîţi vor fi, nu vor ridica nici o pretenţie cu privire la casă..."). Vînzătorul îşi lua asupră-şi garanţia de evicţiune[1], iar garanţia pentru viciile sclavilor vînduţi este limitată, cît priveşte exerciţiul ei, la o lună (art. 278). Odată cu încheierea contractului, se obişnuia să se redacteze şi un act scris, care servea drept dovadă materială a convenţiei în caz de neînţelegere între părţi.

Un rol important în exploatarea patrimoniului îl juca contractul de locaţiune. Puteau fi închiriate bunurile imobile precum şi serviciile. Codul lui Hammurapi prevede locaţiunea de animale, bărci, grînare, case, servicii etc. Chiriaşul trebuie să depună în utilizarea bunurilor primite grija unui bun gos-

[1] Art. 279 şi 281 reglementează garanţia de evicţiune numai pentru vînzarea de sclavi. Din documentele epocii, rezultă însă că regula avea o aplicare generală, devenind adevărată clauză de stil în contractele de vînzare-cumpărare.

podar, fiind răspunzător pentru pagubele aduse proprietarului prin culpa sa (art. 236)[1].

Cu privire la locațiunea de animale, codul rînduiește aceleași norme[2], precizînd că locatarul nu răspunde pentru cazul de forță majoră[3].

Prețul locațiunilor apărea în unele situații plafonat; de pildă, pentru un bou de muncă se plăteau pe an patru *gur*[4] de cereale (art. 242), iar pentru unul de tracțiune, numai trei gur (art. 243). Pentru treieratul cerealelor locațiunea unui bou se putea ridica la 24 gur pe an (art. 268)[5], iar a unui măgar la jumătatea acestei sume (art. 269)[6]. Plafonate erau uneori și prețurile locațiunilor de lucruri: un bac obișnuit se închiria cu trei *și*[7] de argint pe zi (art. 275), unul de curse, cu două *și* și jumătate (art. 276) și un bac cu un tonaj de 60 gur, cu o șesime de siclu pe zi (art. 277). Pentru un plug se plătea 40 qa de grîne pe zi (art. 272), iar pentru închirierea unui hambar suma se calcula în raport de capacitatea acestuia: cinci qa de grîu pentru un gur (art. 121). Adesea, în loc de închiriere, părțile interesate încheiau un contract de depozit. În acest din urmă caz, dacă proprietarul hambarului, adică depozitarul, sustrage sau tăgăduiește pe nedrept cantitatea de cereale înmagazinate, va plăti, în urma unei judecăți în templu, îndoitul valorii cerealelor depozitate în hambar (art. 120).

Fixarea unor chirii maximale urmărea, ca și în alte cazuri despre care vom aminti mai jos, să ușureze situația păturilor mai sărace ale populației libere amenințate să fie înrobite. Puterea regală avea temeiuri serioase să se îngrijească de acest fapt, deoarece, în caz contrar, oastea țării, alcătuită numai din oameni liberi, și-ar fi văzut efectivele simțitor micșorate.[8]

---

[1] Articolul se referă la locațiunea corăbii, dar regula a fost extinsă de practică asupra tuturor lucrurilor.

[2] Art. 245 și 246 prevăd cazul în care locatarul era obligat să plătească întreaga valoare venală a animalului, iar art. 247 și 248, situația cînd răspunderea materială era limitată la jumătate sau un sfert din aceeași valoare.

[3] Art. 244 și 249.

[4] Unitate de măsurare a capacității, ce cuprindea aprox. 250 l.

[5] Suma era calculată pe zi (20 qa; un qa=0,84 l).

[6] Suma scădea dacă era vorba de un juncan sau măgăruș (art. 270); *cf.* o altă interpretare a art. 268—270, la A. Negoiță, *op. cit.*, p. 351.

[7] 180 de *și* (citit și *șe*) valorează un siclu de argint (8,4 g).

[8] Vezi *Istoria Universală*, I, București, 1958, p. 293.

Contractul de închiriere putea avea ca obiect şi forţa de muncă: un fel de *locatio operarum* din dreptul roman. Stăpînii de moşii angajau, pe bază de locaţiune, administratori care să le conducă muncile agricole. Răspunderea lor era sancţionată nu numai sub aspect civil, dar şi penal (art. 253—256). Ca şi în materie de locaţiune de lucruri, legea prevedea tarife privind sumele ce urmau a fi plătite celor ce-şi vindeau forţa lor de muncă. Unui simplu muncitor agricol[1] i se plăteau pe an opt gur de grîu, unui văcar, şase gur de grîu pe an[2], iar unui zilier[3], şase *şi* de argint pe zi — în primele cinci luni ale anului — şi cinci *şi* pentru restul anului, ţinîndu-se seama că zilele de lucru sînt mai lungi în prima parte a anului calendaristic mesopotamian.

Codul întocmeşte în art. 274 un tabel cu sumele ce urmează a fi plătite zilnic în cazul locaţiunii serviciilor celor ce cunosc o meserie: croitori[4], cioplitori în piatră, zidari, curelari, dulgheri, giuvaergii etc[5]. Dacă se închiria un plug cu vite de tracţiune împreună cu omul care să lucreze la arat, se achita proprietarului 180 qa de cereale (art. 271) de fiecare zi, iar dacă se închiria numai carul, se plăteau numai 40 qa (art. 272).

Stabilirea unor preţuri fixe privitoare la locaţiunea de servicii are probabil aceeaşi raţiune ca şi la locaţiunea de lucruri: să asigure păturilor libere sărace — obligate să-şi vîndă forţa de muncă — un minimum de existenţă care să le ferească de primejdia de a decădea în rîndurile sclavilor şi de a micşora astfel implicit efectivele ostaşilor statului, recrutaţi numai dintre oamenii liberi.[6] Pe de altă parte, o astfel de tarifare uşura, în special pentru marile domenii, contabilizarea fondurilor evitînd abuzurile pe care administratorii erau tentaţi să le săvîrşească în manipularea banilor.

O ocupaţie răspîndită, care, de asemenea, constituia obiectul contractului unei locaţiuni de serviciu, era păstoritul. Din

---

[1] În textul original, „semănător" (art. 257).

[2] Art. 258.

[3] În textul original, *agarruti* (art. 273).

[4] A. Negoiţă *(op. cit.,* p. 351) citeşte „ţesători" (?).

[5] Textul aminteşte de mai multe meserii, dar numele unora ca şi sumele cuvenite s-au şters de pe piatră *(cf.* A. Negoiţă, *op. cit.,* p. 351).

[6] Legea prevede tarife şi pentru medicii umani (art. 215—217; 221—223), veterinari (art. 224) şi arhitecţi (art. 228). În cazul medicilor umani tarifarea — diferenţiată pentru diversele categorii sociale — urmăreşte să le impună o atenţie şi o grijă mai mare pentru cei privilegiaţi decît pentru păturile inferioare şi sclavi.

corespondența lui Hammurapi aflăm că turmele regale aveau un rol important în economia țării, păstoritul fiind privit ca o problemă de stat. De aceea, păstorii regali erau scutiți de serviciul militar, dădeau socoteală referitor la administrația pe care o îndeplineau direct cancelariei regale, iar uneori regele însuși dispunea cu privire la unele probleme ridicate de economia pastorală[1].

Potrivit art. 261, plata muncii unui păstor este de opt gur de cereale pe an. Acesta răspunde pentru culpa sau „dacă a rătăcit un bou sau o oaie, dintre cele încredințate, va da proprietarului (turmei), bou pentru bou, oaie pentru oaie" (art. 263). Dacă numărul capetelor de vită descreşte sau dacă îngreunează creşterea prăsilei turmei, îl va despăgubi pe proprietar potrivit convenției încheiate între ei (art. 264); în cazul în care a falsificat situația reală a turmei cu scopul de a vinde o parte din animale, era obligat să plătească de zece ori valoarea animalelor sustrase (art. 265). Dacă pierderile turmei se datorează unui caz de forță majoră sau fortuit („o mînie a unui zeu sau un leu le-a omorît"), păstorul este exonerat de răspundere (art. 266).

Păstorul este răspunzător și față de terțele persoane, dacă duce turma să pască pe ogoarele altora. Legea consideră o agravantă pentru păstor dacă a scos turma din țarc și a dus-o s-o hrănească pe ogor străin. În primul caz, codul prevede că păstorul va plăti douăzeci gur de cereale pentru zece *gan*[2] de suprafață păscută (art. 57), în cel de al doilea, amenda este triplă: 60 gur de grîne pentru aceeași întindere de zece gan (art. 57, 58).

O ultimă formă a contractului de locațiune avea ca obiect efectuarea unei lucrări; este ceea ce la Roma se numea *locatio operis faciendi*. Articolele 228 și 233 amintesc de construcția unei case, iar art. 234 și 235, despre smolirea corăbiilor. Codul stabilește prețul lucrării (pentru casa construită se prevăd doi sicli de argint pentru un *sar*[3], iar pentru smolirea unei corăbii de 60 gur doi sicli de argint). În cazul în care construcția nu era bine făcută, iar călăfătuirea corăbiei nu ținea nici un an, arhitectul — în primul caz, mese-

[1] Cf. Ungnad, *Babylonische Briefe aus der Zeit der Hammurapi* VI, Leipzig, 1941, *passim*.

[2] Unități de suprafață care în epoca lui Hammurapi aveau aprox. 80 ari; referitor la art. 57—58, *cf.* și lectura lui A. Negoiță, *op. cit.*, p. 323.

[3] Unitate de suprafață, valorînd cam 35 ari.

riaşul — în cel de al doilea, erau obligaţi să execute pe proprie cheltuială reparaţiile necesare.

Proprietatea funciară (ogoare, grădini etc.) era cultivată sau de proprietar sau de un arendaş; acesta din urmă răspundea pentru culpa sa („n-a scos nici o grăunţă"; „a lăsat locul în paragină")[1], fiind obligat să despăgubească pe cel dintîi cu valoarea cerealelor obţinute pe proprietatea vecinului.

În cazul în care se arendau terenuri nedefrişate pentru a fi desţelenite şi introduse în cultură, contractul se încheia pe o perioadă de trei ani: dacă arendaşul lăsa pămîntul nelucrat, el era obligat, în cel de al patrulea an, să-l restituie proprietarului, arat şi semănat, şi să plătească pe deasupra o amendă de zece gur de grîne pentru fiecare zece gan ogor (art. 44)[2].

Arenda se stabilea fie în bani[3] (art. 45), fie în natură (art. 46): o treime sau, uneori, jumătate din recoltă. Dacă arenda se plătea în bani — cu anticipaţie — riscurile reveneau arendaşului; cu alte cuvinte, chiar dacă recolta a fost compromisă de un caz de forţă majoră („zeul timpului [Adad] a făcut ca terenul să fie inundat sau a trimis un potop să-l rupă") paguba o va suporta arendaşul (art. 45). În cazul în care arenda se plătea în natură, riscurile erau suportate proporţional — în raport cu cuantumul arendei — de către proprietar şi arendaş (art. 46). Dacă arendaşul nu şi-a scos sumele investite în primul an, el poate cere proprietarului prelungirea contractului pe încă un an, fără ca acesta să se poată împotrivi (art. 47).

Arendările de tipul emfiteozei romane[4] încheiate pentru plantarea de pomi roditori beneficiau de reguli speciale, menite să le asigure eficacitatea. Arenda se plătea în natură şi se ridica uneori la trei pătrimi din recoltă (art. 64). Pentru plantaţiile noi, timp de patru ani nu se plătea nimic; în al cincilea an, însă, recolta se împărţea în mod egal între proprietar şi arendaş (art. 60). Arendaşul răspunde de culpa sa, fie că n-a plantat ţarina cu pomi (art. 61 şi 62), fie că n-a depus toate diligenţele ca livada să rodească (art. 65). Dacă

---

[1] Art. 42, 43. Art. 43 prevede totodată că ogorul lăsat în paragină nu va putea fi restituit de către arendaş proprietarului, decît după ce va fi arat şi însămînţat; *cf.* şi A. Negoiţă, *op. cit.*, p. 320.

[2] *Cf.* altă lectură la A. Negoiţă, *loc. cit.*

[3] *Bilti.*

[4] Arenzi pe termen mai lung, încheiate cu scopul de a pune în cultură pămînturi înţelenite. *(Cf.* Vl. Hanga, *Drept privat roman*, Bucureşti, 1971, p. 230).

țarina numai parțial n-a fost plantată, porțiunea necultivată se va computa în partea sa de recoltă; dacă terenul în întregime n-a fost plantat, arendașul va despăgubi proprietarul în comparație cu valoarea grînelor recoltate pe terenul vecinului, iar dacă nu s-a îngrijit ca grădina să rodească, va fi îndatorat să achite prețul fructelor tot în comparație cu recolta obținută de proprietarul vecin.

O obligație generală care incumba atît proprietarului cît și arendașului era buna întreținere a digurilor și canalelor de scurgere a apelor. Cel care se făcea vinovat de nesocotirea acestor reguli urma să suporte pagubele suferite de vecini (art. 53 și 55), iar dacă nu putea plăti, era înrobit și tot avutul lui era vîndut în favoarea locuitorilor păgubiți (art. 54). Măsura nu poate surprinde într-o regiune ca aceea a Mesopotamiei, unde irigațiile jucau un rol hotărîtor în cultivarea ogoarelor, livezilor și grădinilor.

Dezvoltarea producției și a comerțului a impus apariția unor instituții juridice menite să le stimuleze. Așa este contractul de comision. Comisionarul (*șamallu*) trebuia să dea socoteală patronului său, adică negustorului (*tamgar*), ale cărui interese le reprezenta (art. 100). Pentru a-l sili pe comisionar să fructifice cu maximum de randament capitalul comercial încredințat, codul prevedea ca, în cazul în care el n-a reușit să-l mărească prin afaceri rodnice[1], să fie obligat să-l restituie la dublu (art. 101). Dacă negustorul a lăsat capitalul respectiv la libera dispoziție a comisionarului și acesta a suferit unele pierderi (*bitiktum* — traducere nesigură) în tranzacțiile pe care le-a încheiat, va fi îndatorat să-l restituie în întregime comitentului de la care l-a primit (art. 102). Riscurile pentru caz de forță majoră sînt suportate de comerciant. „Dacă în călătoria sa un tîlhar[2] i-a luat tot ceea ce ducea cu el, comitentul, jurînd pe numele unui zeu, va fi disculpat" (art. 103)[3].

Avînd în vedere importanța contractului și eventualele neînțelegeri ce se puteau ivi între părțile contractante, codul prevede unele dispoziții menite să le preîntîmpine. Comisionarul trebuia să dea socoteală patronului său (*tamgar*) referitor la tranzacțiile încheiate, pretinzîndu-i chitanță cu pecete pentru sumele vărsate (art. 104). Dacă, din eroare, nu a luat

[1] „Dacă n-a realizat nici un profit" (*nimilam*).

[2] După alții, „dușman".

[3] Traducere nesigură.

chitanță, sumele plătite nu pot fi înglobate în activul negustorului (art. 105)[1]. În cazul în care comisionarul neagă că ar fi primit bani de la patronul său, dar acesta reușește să dovedească în templu, cu martori, că i-a numărat suma în discuție, comisionarul urmează să-i restituie întreitul sumei (art. 106). Dacă, dimpotrivă, negustorul încearcă să-l înșele pe comisionar, negînd că a primit ceea ce acesta i-a restituit, iar comisionarul dovedea toate acestea în templu, cu martori, patronul urma să-i restituie de șase ori valoarea sumei în cauză (art. 107).

Deși economia bănească se găsea, în epoca lui Hammurapi, în plină dezvoltare, puternice elemente de economie naturală continuau să persiste. De aceea, numeroase tranzacții se încheiau în schimbul grînelor și în special al orzului, care în Mesopotamia dădea recolte foarte bune, ajungînd la o producție ce întrecea de treizeci, patruzeci de ori boabele însămînțate. Hrană principală a locuitorilor, orzul, servea adesea ca plată și pentru slujbele salariaților și ca monedă pentru diverse plăți. Alături de orz, se foloseau grîul, semințele de susan și fructele, în special curmalele. Codul prevede chiar, în unele cazuri[2], dreptul debitorului de a se elibera în mod legal de datorie plătind în grîne, în loc de bani. În epoca lui Hammurapi drept urmare a dezvoltării schimburilor comerciale, valoarea monedei începuse să crească în comparație cu aceea a grînelor; de aceea, tendința de speculă în unele tranzacții comerciale în care, de regulă, drept preț se percepeau grîne, începuse să se facă simțită. Ecoul acestei stări de lucruri se găsește într-unul dintre articolele codului, care sancționa cu moartea[3] pretenția creditorului de a primi de la debitor bani în loc de grîne, într-o valoare superioară prețului acestora.

Un contract răspîndit în Mesopotamia era contractul de împrumut. În general, împrumutul de consumație era gratuit, în vreme ce împrumuturile lucrative erau încheiate cu dobîndă (*sibtu*). Codul prevede unele măsuri favorabile debitorilor în scopul de a nu le periclita situația față de creditorii care ar căuta să-i înrobească, deoarece existența oștirii regale

---

[1] Traducere nesigură.

[2] Art. 111 vorbește de grîne, art. 51, de semințe de susan, iar art. 88, de grîne și „de alte lucruri" pe care le are la dispoziție debitorul.

[3] Art. 108 vorbește de hangița pedepsită cu înecarea fiindcă și-a vîndut vinul nu, cum s-a obligat, la valoarea scăzută a cerealelor, ci la aceea ridicată a monedei.

era legată de trăinicia unei pături puternice de țărani liberi. Din acest motiv, codul pedepsește creditorul ce pretinde dobînzi cămătărești, cu pierderea creanței (art. 91). Articolele 48 și 51 cuprind dispoziții luate în favoarea țăranilor datornici: dacă din pricina inundațiilor sau a secetei recolta a fost compromisă, pe anul în curs, debitorii vor fi scutiți să plătească, capitalul și dobînzile[1], dar dacă nu au moneda necesară pentru achitarea datoriei, se pot elibera plătind valoarea acesteia în cereale[2] sau cu semințe de susan, potrivit evaluării fiscului regal.

Codul prevede și alte măsuri destinate să-i ocrotească pe debitori; de pildă, art. 113 interzice creditorului să-și realizeze singur creanța, luînd în stăpînire cerealele pe care debitorul le avea înmagazinate în hambarele sale. Drept sancțiune, creditorul pierdea creanța, fiind totodată îndatorat să restituie roadele luate pe nedrept din hambare.

În vederea asigurării intereselor creditorului, împrumuturile erau adesea garantate prin gajuri și cauțiuni personale. În general, debitorii țărani își gajau ogoarele. Dacă ogorul fusese cultivat chiar de către creditor, acesta avea dreptul să-și oprească din recoltă valoarea capitalului, dobînzile și cheltuielile făcute cu obținerea roadelor (art. 49)[3]; dacă ogorul era cultivat de proprietar, în speță de debitor, acesta avea libertatea de-a vinde recolta și din preț să-l achite pe creditor, sau să-l achite în natură, adică în roade, potrivit tarifelor stabilite de fiscul regal (art. 50, 51). Nu puteau fi gajate, după cît se pare, unele bunuri din inventarul agricol viu, cum erau de pildă animalele, măsură luată din nevoia de a se da debitorului posibilitatea continuării exploatării proprietății sale funciare[4] în vederea satisfacerii creditorilor.

După cît se pare, datornicul insolvabil putea fi transformat în sclav.[5] Este cert, însă, că debitorul putea da creditorului femeia, copiii sau sclavii săi pentru ca aceștia, prin munca lor, să-i achite creanța (art. 117, 118). Creditorul este însă obligat să se poarte omenește cu acești ostatici[6]. Dacă prin

---

[1] Art 48. Din text rezultă că plata capitalului se amînă pentru anul următor. Termenul *uraddap* este tradus cu „a prelungi valabilitatea (tăbliței de lut)", adică al documentului constatator al creanței.

[2] Art. 51.

[3] Surplusul rămîne debitorului *(cf.* art. 66).

[4] Art. 24 (traducere nesigură).

[5] Problema este discutabilă, deoarece art. 54 i se pot da diferite interpretări.

[6] Așa îi numește codul.

lovituri sau în urma unui prost tratament aceştia încetau din viaţă, creditorului i se omora un fiu, cînd persoana decedată era soţia sau copilul debitorului, şi plătea o treime dintr-o mină de argint, dacă era un sclav; în ambele cazuri pierdea şi creanţa (art. 116). În gospodăria creditorului, soţia sau copiii debitorului daţi „ostateci" erau obligaţi să muncească numai trei ani, după care, indiferent de cuantumul creanţei, îşi recăpătau deplina libertate de fapt (art. 117). Dacă ostaticul era un sclav sau o sclavă, creditorul putea să-i vîndă în vederea rambursării creanţei sale, fără ca debitorul să-i poată răscumpăra; dacă era vorba însă de o sclavă ce a născut, debitorul îşi păstra dreptul de răscumpărare (art. 118, 119[1]).

Un ultim contract reglementat de Codul lui Hammurapi este depozitul; acesta se încheia, în scris, faţă cu martori (art. 122). Formalităţile erau cerute *ad sollemnitatem* şi de aceea lipsa lor ducea la nulitatea actului (art. 123). Dacă depozitarul contestă depozitul, deşi îndeplinite formalităţile respective, el era pedepsit să restituie lucrurile depozitate, la dublul valorii lor (art. 124). Depozitarul răspundea pentru culpa sa (art. 125), iar deponentul incorect ce reclama o pagubă imaginară se pedepsea cu plata îndoitului despăgubirii pretinse (art. 126)[2].

§ 8 ORGANIZAREA FAMILIEI

Familia, aşa cum este organizată de Codul lui Hammurapi, se întemeiază prin căsătorie. Aceasta era precedată de o logodnă care consta dintr-o învoială între viitorul soţ sau părinţii acestuia şi părinţii viitoarei soţii. Cu această ocazie, se obişnuia ca tatăl băiatului, sau chiar acesta, să trimită părintelui fetei, odată cu diverse daruri (*biblu*), o sumă de bani — între unu şi 30 sicli — numită *tirhatu*. Urmă a unei epoci cînd căsătoria se făcea prin cumpărare, asemenea daruri de logodnă, fără a fi obligatorii, aveau totuşi efecte juridice. Dacă logodnicul strica logodna, acesta pierdea tirhatu (art. 159), iar dacă tatăl fetei era acela care împiedica încheierea căsătoriei, era obligat să restituie dublul valorii darurilor de

[1] Sensul art. 119 rămîne neclar; după unii, textul s-ar referi la posibilitatea răscumpărării de către debitor de la creditor.

[2] Pentru depozitul de cereale, vezi art. 120.

logodnă (art. 60). Îndeobște, fata rămînea, pînă la căsătorie, în casa părintească.

Căsătoria era însoțită de ceremonii religioase și de serbări familiale. Cu acest prilej, tatăl fetei sau, dacă acesta a decedat, frații ei, îi alcătuiau o dotă (*șeriktu*), care să ajute la susținerea greutăților căsătoriei (art. 137, 138, 149, 173, 174, 176). Dota cuprindea fonduri funciare, case, sclavi, bani și obiecte casnice; deși se constituia la încheierea căsătoriei, ea putea face obiectul unor prestații succesive viitoare. Zestrea rămînea în proprietatea femeii, dar era administrată de soț[1]. În timpul căsătoriei, soțul putea face și alte donații soției; acestea sînt cunoscute sub numele de *nudunnu* și au ca obiect lucruri mobile sau imobile (art. 150). Căsătoria este socotită în ființă din momentul în care soția „a intrat în casa soțului" (art. 152)[2] unde putea rămîne și după moartea acestuia. Dacă copiii încercau s-o izgonească din casa familială erau aspru pedepsiți (art. 172).

Comunitatea familială stabilită între soț și soție asigura femeii o oarecare capacitate juridică. Ea putea sta în justiție, putea administra în absența bărbatului averea familială (art. 29), devenea proprietara bunurilor dotale, dispunea de sclavii pe care-i cumpăra (art. 146) etc. Cu toate acestea, soțul avea dreptul să-și dea soția, ca și copiii, drept ostateci creditorului său, pentru ca prin munca lor să achite datoriile contractate față de acesta (art. 117). După trei ani însă soția și copiii își recăpătau libertatea de fapt.

Soția datora fidelitate soțului: bănuită de adulter, ea nu se putea disculpa decît prin jurămînt „pe numele zeilor" (art. 131) sau prin ordalia apei (art. 132). Aruncată în valuri, era socotită nevinovată, dacă nu se îneca, și vinovată, dacă murea în apă. Prinsă în flagrant delict de adulter, soția era omorîtă prin înecare împreună cu complicele ei, în afară de cazul în care soțul înșelat, avînd încuviințarea regelui, o ierta (art. 129). În cazul în care soțul a fost făcut prizonier, iar soția nu avea cele necesare traiului zilnic, ea putea „intra într-o altă casă", fără a fi socotită adulteră (art. 134). La întoarcerea soțului din captivitate, soția urma să revină la soțul ei, dar copiii rămîneau la tatăl lor firesc. Dacă, dimpotrivă, soția dispunea de tot ce avea nevoie la casa soțului

[1] *Cf.* art. 138, 142, 149.

[2] Vezi A. Negoiță, *op. cit.*, p. 336.

căzut prizonier şi totuşi „intră în casa altuia", urma să fie pedepsită tot prin ordalia apei (art. 133).

În cazul în care soţul era acela care părăsea oraşul de reşedinţă şi femeia „intra în casa altuia", el nu-şi mai putea — chiar dacă se reîntorcea — revendica soţia, deoarece „şi-a dispreţuit oraşul" (art. 136). Ca şi celelalte legi semitice, Codul lui Hammurapi nu cunoaşte adulterul bărbatului.

Autoritatea părintească este exercitată de tată, iar în lipsa acestuia, de către mamă şi fraţii majori. Copiii rămîneau în puterea părintească pînă la căsătorie sau pînă cînd se stabileau sub un acoperiş propriu, deosebit de cel părintesc.

Căsătoria era de regulă monogamă; bărbatul avea o singură soţie. Dacă aceasta se îmbolnăvea de o boală cronică sau devenea infirmă, soţul nu o putea repudia, dar putea în schimbă să-şi ia o a doua soţie. Prima îşi păstra dreptul să locuiască mai departe în casa soţului şi să primească cele necesare traiului ca şi mai înainte (art. 148). Dacă nu voia să mai rămînă în casa soţului, ea se putea reîntoarce la căminul părintesc, luînd şi dota ce-i fusese constituită la încheierea căsătoriei (art. 149).

Dacă din căsătorie nu rezultaseră copii, soţul putea să-şi ia o concubină (*sugi*) în casă, fără însă ca aceasta să devină egala soţiei legitime (art. 145). Însăşi soţia avea dreptul să aleagă soţului o concubină dintre sclavele din casă sau dintre cele cumpărate (art. 146), dar şi să o readucă în sclavie, dacă i-ar fi pretins să-i devină egală, după ce a născut, şi chiar s-o vîndă dacă nu năştea un copil (art. 147). La rîndul său, soţul care a primit din partea soţiei sale o concubină de la care a avut copii nu mai poate să-şi ia o alta şi s-o instaleze în domiciliul conjugal (art. 144). Copiii născuţi din convieţuirea cu asemenea concubine au calitatea de copii legitimi.

Căsătoria între oamenii liberi şi sclavi nu era recunoscută de lege. De aceea, copiii născuţi din legătura unui bărbat liber cu o sclavă nu dobîndesc calitatea de oameni liberi; totuşi, dacă tatăl natural „îi declară copiii săi", aceştia se vor bucura în fapt — ca o reminiscenţă a unor epoci patriarhale — de calitatea de „legitimi", cu drept de succesiune la averea tatălui (art. 170). Dacă tatăl lor natural nu i-a declarat „copiii săi", ei nu vor putea dobîndi nimic din moştenirea acestuia, dar se vor bucura — după moartea lui — de situaţia juridică de dezrobiţi.

În cazul în care o femeie liberă convieţuia cu un sclav, fiecare din cele două părţi îşi păstra statutul juridic; la moartea sclavului, femeia îşi putea lua bunurile sale, iar ceea ce au cîştigat în timpul convieţuirii, vor împărţi în două, o parte revenind femeii şi copiilor, iar cealaltă stăpînului sclavului (art. 176).

Căsătoriile bărbaţilor cu femeile dedicate templelor erau interzise (art. 110, 180), ca şi cele ale femeilor cu bărbaţi de reputaţie proastă. De asemenea, văduva cu copii minori nu se putea căsători decît după inventarierea lucrurilor acestora şi numai după ce împreună cu viitorul său soţ îşi va fi luat în scris obligaţia să le conserve bunurile pînă la majorat (art. 177).

Căsătoria se putea desface prin decesul unuia din soţi sau prin divorţ. Dreptul soţului de a-şi repudia soţia nu era supus, în practică, nici unei condiţii de fond sau de formă. O scrisoare pecetluită cu sigiliul bărbatului era suficientă; de aceea, contractele de căsătorie prevăd adesea aşa-zisa îndemnizaţie de repudiere (*uzubbu*), pe care soţul urma s-o plătească soţiei în caz de repudiu nejustificat. Cu toate acestea, cazurile de repudiere prevăzute de cod erau limitate. Primul era cazul de sterilitate a femeii; era de ajuns în asemenea situaţii ca soţul să pronunţe cuvintele: „te repudiez", pentru ca mariajul să se desfacă.[1] Soţia însă îşi putea lua zestrea şi darurile primite cu ocazia şi în temeiul căsătoriei (art. 138—140). Un alt caz era comportamentul neonest şi necontrolat al femeii, cînd obişnuia să facă cheltuieli nemăsurate, să se poarte scandalos, să-şi neglijeze soţul etc. (art. 141). Dacă soţul dorea, se putea recăsători, păstrîndu-şi prima soţie în casă în calitate de sclavă. Adulterul aducea nu numai desfacerea căsătoriei, dar şi uciderea femeii culpabile; totuşi căsătoria rămînea valabilă şi soţia infidelă în viaţă, dacă soţul o ierta (art. 129).

Codul interzicea repudierea soţiei bolnave, dar îngăduia soţului să-şi aducă o a doua soţie; în asemenea cazuri, cea dintîi putea părăsi, dacă voia, căminul conjugal, iar căsătoria se desfăcea (art. 148, 149).

În toate cazurile de repudiu, cu excepţia celui de adulter, femeia îşi putea relua dota, iar dacă i se încredinţau şi copiii spre educare şi creştere, primea şi o parte din bunurile soţu-

[1] Aşa cum am arătat mai sus, soţul putea să nu se despartă de soţia sa sterilă şi să-şi ia o concubină pentru a avea urmaşi.

lui. După ce-şi va fi crescut copiii, soţia se putea recăsători, păstrînd însă din bunurile soţului numai partea ce se cuvenea unui fiu (art. 137, 139, 140).

Şi femeii i se îngăduia să se despartă de soţ, dar numai în cazuri limitate, ceea ce evidenţiază încă o dată inferioritatea poziţiei sociale a femeii faţă de cea a bărbatului. „Dacă o femeie — spune codul — capătă o aversiune împotriva soţului ei şi-i spune: „nu eşti vrednic să mai trăiesc cu tine", atunci se va cerceta ofensa ce i-a fost adusă şi dacă se constată că este cinstită, fără de păcat şi soţul o neglijează foarte mult, această femeie va fi declarată fără vină şi poate, luîndu-şi zestrea (*şeriktu*), să se întoarcă la căminul tatălui ei" (art. 142)[1]. Dacă însă se constată că nu e cinstită, ci din contra, o destrăbălată ce-şi nesocoteşte soţul, va fi înecată în valuri (art. 143) sau, după o altă practică, aruncată dintr-un turn.

Copiii născuţi dintr-o căsătorie încheiată între persoane libere sînt liberi, ca şi cei născuţi dintr-o mamă liberă, indiferent de poziţia socială a tatălui. Era un fel de *favor libertatis* („bunăvoinţă pentru libertate") din dreptul roman, ce urmărea să conserve astfel un fond social socotit deosebit de preţios. Cei născuţi dintr-o mamă sclavă şi dintr-un tată liber au calitatea de dezrobiţi, iar copiii sclavilor, pe aceea de sclavi.

Dacă din căsătorie nu au rezultat copii, soţii puteau adopta alţii, dintr-o altă familie. Instituţia era foarte răspîndită în Mesopotamia şi se practica chiar şi atunci cînd în familie existau copii legitimi. Se cunosc documente care atestă adoptarea a doi, trei copii, deşi părinţii aveau şi urmaşi legitimi. Explicaţia rezidă în necesitatea de a ridica potenţialul de muncă al familiilor înstărite cu întinderi mari de pămînt, ce reclamau cît mai multe braţe de muncă, iar pe de altă parte, în greutăţile pe care familiile sărace, dar prolifice, le întîmpinau în creşterea şi întreţinerea propriilor copii. Adopţiunea se făcea printr-un act scris încheiat între tatăl sau mama adoptivă — uneori de către ambii — şi persoana care avea autoritatea asupra copilului adoptat, de obicei tatăl sau stăpînul acestuia, dacă era vorba de o persoană ce nu avea calitatea de om liber. Dacă cel adoptat nu avea părinţi, contractul se încheia de către el însuşi. Adopţiunea avea drept efect introducerea celui adoptat în noua familie, cu drepturi

[1] *Cf.* A. Negoiţă, *op. cit.*, p. 335.

egale cu acelea ale unui copil legitim, rupînd orice legătură cu familia sa de origine. Codul babilonian urmărea să facă adopţiunea cît mai trainică; de aceea, unele contracte private stipulau că părintelui adoptiv care-l izgonea pe adoptat din căminul familial spunîndu-i „tu nu eşti copilul meu" urma să-i fie confiscate „casa şi averea", iar dacă cel adoptat îşi renega părinţii adoptivi, era aspru pedepsit, uneori fiind chiar transformat în sclav. La rîndul său părintele ce-şi izgonea copilul adoptiv trebuia să-i dea o treime din moştenirea ce i s-ar fi cuvenit dacă ar fi rămas în familie (art. 191), iar pentru cazul în care copiii adoptaţi — fii sau fiice ai unor servitori[1] sau prostituate (*awilat zikru*) — şi-ar fi renegat tatăl sau mama adoptivă spunîndu-le „tu nu eşti tatăl meu, tu nu eşti mama mea", erau pedepsiţi cu tăierea limbii sau cu scoaterea unui ochi (art. 192, 193).

Adopţiunea nu se putea desface legal decît în trei cazuri: cînd părinţii adoptivi nu tratau copilul adoptat ca pe propriul lor copil (art. 190); cînd nu-l învăţau meseria la care s-au îndatorat atunci cînd l-au adoptat (art. 189) şi cînd au avut de suferit acte de silnicie din partea celui adoptat (art. 186)[2].

Fiii erau socotiţi continuatorii persoanei defunctului şi le revenea grija şi îndatorirea de a continua cultul strămoşesc[3], precum şi exploatarea patrimoniului familial. Ei nu puteau fi dezmoşteniţi de tatăl lor decît numai pe cale judecătorească şi numai pentru vini grave şi repetate. „Dacă un om intenţionează să-şi dezmoştenească un fiu şi spune judecătorului: «vreu să-mi dezmoştenesc fiul», judecătorul va judeca pricina şi, dacă fiul nu are o vină grea care să justifice excluderea sa de la moştenire, tatăl nu poate să-l dezmoştenească" (art. 168). „Dacă însă a săvîrşit faţă de tatăl său o greşeală mare, îndreptăţindu-i dezmoştenirea, va fi, de prima dată, iertat; dacă o săvîrşeşte şi pentru a doua oară, atunci tatăl poate să-l dezmoştenească" (art. 169).

Avînd, aşadar, un fel de chemare naturală la moştenire, fiii nu sînt obligaţi să îndeplinească nici o formalitate pentru a intra în succesiune. Continuatori ai persoanei defunctului, ei sînt adevăraţii moştenitori (*ibila*) ai tatălui lor; în lipsa fiilor, bunurile succesorale revin fratelui celui decedat (art. 178, 180,

---

[1] *Nersega*, un fel de eunuci.

[2] Traducerea acestui ultim articol este nesigură.

[3] Diverse libaţiuni cerute de ritual, care, în general nu erau nici atît de complicate şi nici atît de costisitoare ca în Egipt.

181). Codul nu vorbeşte de un drept de moştenire al fetelor[1]; excluse în principiu de la succesiune, ele primeau, cînd se căsătoreau, o dotă drept compensaţie (art. 180, 183, 184). Dacă nu fuseseră înzestrate înainte de deschiderea moştenirii, ele urmau să fie dotate de către fraţii lor (art. 184); în caz contrar, ele primeau o parte virilă, din bunuri, dar numai în folosinţă viageră (art. 180). După moartea lor, bunurile reveneau familiei[2].

Văduva nu-şi moştenea soţul, dar avea dreptul să rămînă în casa familială şi să trăiască din veniturile averii sale dotale. La moartea sa, zestrea urma să fie moştenită de copii (art. 162, 167), iar dacă nu erau copii, dota rămînea familiei femeii (art. 163). Dacă femeia se căsătorise de mai multe ori, bunurile ei dotale se împărţeau în mod egal între toţi copiii născuţi din respectivele căsătorii (art. 173)[3].

Din modul în care este organizată — potrivit Codului lui Hammurapi — viaţa de familie, se poate conchide că vechile concepţii comunitare fuseseră înlocuite cu cele individualiste. Este consecinţa descompunerii comunităţilor săteşti şi a dezvoltării sclavajului care, depăşind faza patriarhală, tinde să ia forme din ce în ce mai clasice. Acest lucru nu putea rămîne fără efecte asupra familiei care devine tot mai mult un grup subordonat autorităţii unui şef, ale cărui prerogative, cu toate reminiscenţele lor comunitare, se extind paralel cu stratificarea scalariformă a unei societăţi sclavagiste în plină expansiune.

§ 9 INFRACŢIUNI ŞI PEDEPSE

Codul lui Hammurapi reflectă, în ceea ce priveşte regimul pedepselor, un sistem foarte aspru, caracteristic dealtfel oricărui proces de formare şi consolidare a statelor sclavagiste,

---

[1] Unii autori trag din acest fapt argumentul că fetele ar fi avut dreptul de a succeda la averea defunctului (*cf.* P. Cruveilhier, *Introduction au Code Hammurapi*, Paris, 1937, p. 135).

[2] După unele opinii, dacă nu existau fii, la succesiune ar fi urmat fiicele (*cf.* J. Klima, în *Arhiv Orientální*, XVIII «1950», pp. 150—156). Este sigur însă că fiicele ce aveau sarcini sacerdotale (preotesele) puteau moşteni.

[3] Dacă femeia n-avea copii din a doua căsătorie, copiii din prima căsătorie îi moşteneau bunurile dotale constituite cu ocazia încheierii celei de-a doua (art. 174).

proces ce reclamă mijloace represive puternice în vederea afirmării unei structuri întemeiate pe contradicţii sociale antagoniste.

Pedeapsa capitală este prevăzută de cod de 34 de ori. Ea se aplică mai întîi unor infracţiuni îndreptate împotriva patrimoniului şi de aceea socotite — mai ales în perioada de consolidare a proprietăţii sclavagiste — ca foarte primejdioase. Aşa este cazul furtului din patrimoniul regal sau al templelor (art. 6)[1], a celui săvîrşit prin spargere (art. 21) sau cu ocazia unui incendiu (art. 25); la acestea se adaugă înlesnirea fugii sclavilor (art. 15) şi adăpostirea celor fugiţi (art. 16) sau ştergerea semnelor cu care aceştia erau înfieraţi pentru a nu mai putea fi recunoscuţi şi revendicaţi de stăpînii lor (art. 227). Tot cu pedeapsa capitală era pedepsit cel ce vindea un lucru furat (art. 9), cel care cumpăra sau primea în păstrare — fără martori sau acte scrise — diverse bunuri din mîinile unui minor sau ale unui sclav (art. 7), cel care revendica un lucru străin deşi nu-i aparţinea (art. 9) etc.

Cu aceeaşi pedeapsă erau sancţionate actele care denotau un comportament primejdios ce putea ameninţa securitatea statului babilonian care, în plină dezvoltare, avea nevoie de o conducere autoritară şi de oştire puternică: răscoala împotriva orînduirii de stat precum şi adăpostirea răsculaţilor şi nedenunţarea acestora (art. 109); soldaţii[2] care nu se supuneau ordinelor de mobilizare, chiar dacă au trimis în locul lor un substitut (art. 26)[3]; guvernatorii (*pacha*) şi căpitanii de district (*nutur*) care acceptau înlocuiri de combatanţi în armatele regale (art. 33) sau care îi jefuiau pe soldaţi de bunurile lor şi de darurile primite de la rege sau îi nedreptăţeau în alte chipuri (art. 34).

Aceeaşi pedeapsă îi aştepta pe toţi aceia care ar fi nesocotit regulile eticii familiale patriarhale în curs de consolidare. Cădeau sub incidenţa pedepsei: adulterul femeii (art. 129)[4] sau simpla ei imoralitate dacă aducea ştirbire demnităţii soţului (art. 143), violul fetelor (art. 130), incestul (art. 154, 155, 157, 158), asasinarea bărbatului de către femeie (în scopul unei noi căsătorii) (art. 153), părăsirea căminului conjugal de către

---

[1] Articolul prevede aceeaşi pedeapsă şi pentru tăinuitor.

[2] În plus, le era confiscată şi casa.

[3] În textul original, *redum* şi *bairum*. Pentru sensul termenilor, *cf. supra* § 5.

[4] Aceeaşi pedeapsă (moartea prin înecare) era prevăzută şi de dreptul israelit. Complicele era şi el pedepsit cu moartea.

soția a. cărei soț a fost făcut prizonier, deși avea cele necesare traiului (art. 133) etc.

În fine — ca o reminiscență pozitivă a moravurilor comunitare gentilice — pedeapsa cu moartea se aplica și acelora care îi învinovățeau pe alții de crime grave, dar nu-și puteau dovedi afirmațiile (art. 1)[1], cît și a martorilor care, într-o pricină ce ar fi adus condamnarea capitală a inculpatului, au fost descoperiți a fi martori mincinoși (art. 3).

Modurile de execuție a pedepsei cu moartea nu sînt toate prevăzute de lege. Apar specificate numai: înecarea, arderea și spînzurarea.

Infracțiunile și pedepsele de mai sus sînt reglementate în scopul consolidării orînduirii sociale și a statului sclavagist în curs de dezvoltare în timpul lui Hammurapi. Dacă structura codului său este concepută pentru ocrotirea intereselor clasei stăpînilor de sclavi, totuși normele sale juridice poartă încă numeroase urme ale orînduirii gentilice, care continuau să persiste, dar slujind finalităților sociale ale noii orînduiri.

În orînduirea gentilică, precum se știe, victima putea sau să se răzbune personal sau să fie răzbunată de ceilalți membri ai gintei, ca o îndatorire ce rezulta din legătura de sînge ce-i unea pe toți cogentilii. „Tovarășii de gintă — scrie Engels — își datorau reciproc ajutor, protecție și mai ales asistență pentru răzbunarea ofenselor aduse de un străin. În ceea ce privește siguranța sa personală, individul se baza pe protecția ginții și putea să se bizuie pe ea, căci cine îl ofensa, ofensa întreaga gintă. De aici, din legăturile de sînge ale ginții, se trăgea obligația răzbunării prin sînge."[2]

Cu timpul, răzbunarea nelimitată a fost îngrădită de așazisa lege a talionului, în virtutea căreia victima sau rudele ei nu puteau pricinui delincventului un rău sau o pagubă mai mare decît fapta săvîrșită de acesta. Codul prevede talionul în mai multe cazuri: ochi pentru ochi (art. 196), os pentru os (art. 197), dinte pentru dinte (art. 200)[3]. Uneori, talionul păstrează forme specifice, cunoscute sub denumirea de talionul „compensațiilor familiale". Art. 209 și 210 prevăd că,

---

[1] Traducere nesigură.

[2] *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, în K. Marx și F. Engels, *Opere*, vol. 21, București, 1965, p. 87.

[3] Legea adaugă, dînd un vădit caracter de clasă normei respective, că ea se aplică numai dacă cele două părți aparțin aceleiași categorii sociale, evitînd, astfel, ca o persoană dintr-o clasă inferioară să pretindă exercițiul talionului împotriva alteia, de un rang social superior.

în cazul în care cineva a pricinuit prin lovituri moartea fiicei unui om liber, drept pedeapsă va fi ucisă fiica delincventului. Deşi arhaică, norma a căpătat în cod un vădit conţinut de clasă, aplicabilitatea ei reducîndu-se numai la ocrotirea intereselor păturilor libere, cu excluderea sclavilor şi chiar a păturilor mijlocii.

O dispoziţie asemănătoare cuprind art. 229 şi 230, care prevăd că arhitectul constructor al unei case ce s-a năruit din pricina nepriceperii sale va fi pedepsit cu moartea, dacă stăpînul casei a fost ucis cu această ocazie, sau cu omorîrea propriului copil, dacă cel ucis a fost copilul proprietarului ce şi-a construit casa.

În fine, o ultimă normă arhaică din aceeaşi categorie este prevăzută de art. 116: dacă un copil moare din pricina loviturilor sau a unui rău tratament în casa creditorului unde fusese adus drept ostatic de către tatăl său în temeiul unei datorii contractate, creditorul va fi pedepsit cu moartea propriului său fiu. Urmărind şi în acest caz ca străvechea regulă a „compensaţiilor familiale" să capete o finalitate sclavagistă, codul prevedea că regula se va aplica în cazul în care ostaticul era fiul unui om liber; dacă ostaticul era fiul unui sclav, creditorul trebuia să plătească doar o treime dintr-o mină de argint. În ambele cazuri, se adăuga drept pedeapsă complementară pierderea creanţei.

Tot ca un rest al comunităţii gentilice pot fi socotite şi unele pedepse corporale cu valoare de sancţiune materială şi cu sens de simbol. Izvorîte din necesitatea asigurării unor relaţii sociale cu o anumită rezonanţă etică sau materială, asemenea sancţiuni aminteau în mod simbolic delictul săvîrşit şi asigurau ispăşirea menită, în concepţiile magice ale epocii, să-l purifice pe individ şi totodată să fie un avertisment pentru toţi cei care ar încerca să înfrîngă poruncile legii. „Dacă copilul loveşte pe tatăl său, să i se taie mîinile" (art. 195); dacă un om şi-a dat copilul la o doică, iar copilul a murit în braţele doicii, fiindcă doica, fără învoirea tatălui şi a mamei, alăptase un alt copil, dovedindu-se acest fapt, să i se taie sînul ... (art. 194); dacă copiii unor servitori[1] sau prostituate[2] şi-ar renega părinţii lor adoptivi, spunîndu-le „tu nu eşti tatăl meu, tu nu eşti mama mea", „să i se taie — spunea legea — limba" (art. 192), iar dacă dispreţuindu-i s-ar în-

[1] Vezi *supra* § 8.
[2] Vezi *supra* § 8.

toarce la casa părinților naturali, „să li se scoată ochii" (art. 193).

Pedepse de același gen prevede legea împotriva chirurgului care necunoscîndu-și meseria, își omoară pacientul sau îi pricinuiește leziuni grave („i se vor tăia mîinile" — art. 218) sau a arendașului căruia încredințîndu-i-se, odată cu fondul, unelte și vite de muncă, este surprins furînd grăunțe sau furaje[1] (art. 253). Și în acest din urmă caz legea îl pedepsește că tăierea mîinilor. În fine, sclavului ce îndrăznea să spună stăpînului său: „tu nu ești stăpînul meu", i se tăia urechea (art. 282).

Talionul a fost treptat atenuat prin sistemul așa-ziselor compoziții voluntare; victima putea renunța la răzbunare în schimbul unui echivalent (metal, animale etc.). Odată cu formarea statului, soluționarea conflictelor trece în competența organelor jurisdicționale ale acestuia, care vor judeca după lege. Părțile vor trebui să accepte dispozițiile legale care statornicesc pedepse proporționate după anumite criterii, cuantumul celor bănești fiind fixat după tarife bine precizate ce se substituiau compozițiilor de orice fel.

Codul lui Hammurapi nu amintește de compozițiile voluntare[2], ci prevede pedepse legale, ca o consecință a etatizării procedurii de judecată și a sistemului represiv. Fixate în natură sau în bani, pedepsele legale ușurau sarcina judecătorului în soluționarea pricinilor.

Pedepsele în natură se explică prin persistența economiei naturale, dar redusa lor aplicare în societatea mesopotamiană din vremea lui Hammurapi denotă declinul acestei economii drept urmare a intensificării schimbului și relațiilor comerciale întemeiate pe bani. Asemenea pedepse erau fixate fie sub o formă directă, „sclav pentru sclav, animal pentru animal"[3], fie în grîne, calculate proporțional cu suprafața cîmpului lăsat, împotriva convenției încheiate, necultivat (art. 44), a ogorului inundat din pricina schimbării cursului de apă făcută de vecin fără drept (art. 56) sau a terenului pășunat pe nedrept de turma altuia (art. 57, 58).

---

[1] În textul original, *saggal* (=*ukullu*), cu sens nesigur.

[2] O reminiscență a opțiunii între răzbunarea privată și compozițiile voluntare găsim în art. 8, în care hoțul ce nu poate plăti amenda prescrisă este pedepsit cu moartea.

[3] Art. 219, 231, 245, 246, 263, 267.

Pedepsele, în general, şi cele în bani în special, reflectă concepţia de clasă a codului, deoarece ele sînt stabilite în conformitate cu poziţia socială a părţilor în cauză. Dacă un om liber (*awelum*) scoate un ochi sau un dinte altui om liber, i se va aplica legea talionului (art. 196, 200); dacă victima este un om „din lumea mărunţă" (*muşkenu*) delincventul va plăti pentru un ochi o amendă de o mină de argint (art. 198) sau numai o treime de mină pentru un dinte (art. 201); dacă însă victima este un sclav, amenda se va ridica la jumătate din preţul sclavului (art. 199) şi va fi încasată de stăpînul acestuia.

Cine lovea o persoană superioară lui în ierarhia socială, primea în public 60 de lovituri cu vîna de bou (art. 202), dar dacă victima făcea parte din aceeaşi categorie socială cu el („îi este egal") plătea o mină de argint. Pentru lovirea unui om de rînd (*muşkenu*) amenda se reducea la zece sicli de argint (art. 204), iar dacă sclavul lovise un om liber, i se tăia urechea (art. 205).

Cel care lovea fiica însărcinată a unui awelum provocîndu-i avortul era ţinut la plata unei amenzi de zece sicli de argint (art. 209); dacă acelaşi lucru se întîmplă cu fiica unui muşkenu, amenda era numai de cinci sicli (art. 211), iar dacă victima era o sclavă, pedeapsa se reducea şi mai mult: doi sicli de argint. Dacă loviturile pricinuiseră moartea victimei, pedeapsa era scăriţată în acelaşi mod: pentru fiica unui om liber era omorîtă fiica delincventului (art. 210), pentru fiica unui om „mărunt" se plătea o jumătate de mină de argint (art. 212), iar pentru o sclavă, numai o treime de mină de argint (art. 214).

Aceeaşi concepţie era prezentă şi în cazurile în care chirurgul îşi ucisese, din neştiinţă sau neglijenţă, pacientul. Dacă victima era un om liber, pedeapsa era mutilarea medicului: i se tăiau mîinile (art. 218), dar dacă era vorba de sclavul unui om „mărunt" chirurgul era ţinut să dea un alt sclav în locul celui decedat (art. 219)[1].

Cu toată structura sa sclavagistă şi în pofida unor resturi arhaice, Codul lui Hammurapi cuprinde şi cîteva idei „moderne" în privinţa represiunii penale. Este vorba de noţiunea de culpabilitate, de vinovăţie, care, precum se ştie, constituie în dreptul evoluat una din trăsăturile esenţiale ale infrac-

[1] Dacă în urma operaţiei sclavul pierde un ochi, chirurgul va plăti stăpînului jumătate din valoarea venală a sclavului (art. 220).

țiunii; în adevăr, fără culpabilitate nu poate exista nici infracțiune și nici răspundere penală. De aceea, dacă făptuitorul, fiindu-i constrînsă voința, nu s-a putut manifesta în mod liber sau, dacă nu și-a putut da seama în momentul săvîrșirii faptei — datorită unei erori de fapt, caz fortuit, iresponsabilitate etc. — de urmările pe care actul său le-ar fi putut avea, nu exista vinovăție și prin urmare nici încriminare. De aceea, codul prevede că persoana care, într-o încăierare, lovind o altă, o rănește, dovedind că n-a lovit-o cu intenție („cu știință nu am lovit-o"), nu va fi pedepsit, dar va fi ținut să plătească îngrijirea medicală (art. 206). Dacă cel rănit moare, delincventul se va pedepsi cu o amendă de jumătate de mină de argint, cînd e vorba de un om liber, și numai cu a treia parte din mină, dacă victima a fost o persoană „mărunță" (art. 207, 208). Aceleași principii se aplică și chirurgului care, indus în eroare de un terț, imprimă pe trupul unui om liber semnul distinctiv al sclaviei, îngăduind astfel revendicarea celui liber de către persoana care l-a înșelat pe medic. Dacă chirurgul a făcut-o cu știință, va fi pedepsit cu moartea (art. 227)[1].

Aceeași soluție o dă codul cu privire la răspunderea pentru animale. „Dacă un bou furios (*zugaam*) împunge, fugind, un om și-l omoară, nu decurge de aici pentru nimeni nici un drept la acțiune" (art. 250); dacă însă proprietarul știa că boul său împunge, iar faptul ajunsese de notorietate publică și totuși nu i-a tăiat coarnele și nici nu l-a legat, va plăti drept amendă jumătate de mină de argint, dacă cel ucis era um om liber (art. 251).

Regula nu este diferită nici pentru cazul ostaticilor încredințați de către debitor creditorului, pentru plata datoriilor. Dacă ostaticii mor în casa creditorului de moarte naturală, nimeni nu poate pretinde nimic (art. 115), dar dacă decesul se datorează bătăilor sau răului tratament impus de creditor, se face distincția despre care am mai vorbit: cînd ostaticul a fost un membru al familiei debitorului, copilul creditorului este pedepsit cu pedeapsa capitală, iar cînd ostaticul este numai sclavul debitorului, creditorul va plăti o treime de mină de argint.

---

[1] Traducere nesigură. Unii cred că ar fi vorba de îndepărtarea semnului de sclavie cu care stăpînii își tatuau sclavii; în acest caz, operația ar fi servit la eliberarea sclavului în frauda drepturilor patrimoniale ale stăpînului.

O altă cauză care înlătură pedeapsa este „starea de necesitate": „dacă cineva a fost făcut captiv și în casa sa nu rămîne nimic de mîncare, iar soția intră în casa altuia, această femeie nu are nici o vină" (art. 131) și în consecință nu este pedepsită cu înecul, așa cum sînt pedepsite soțiile care, deși nu duc nici o lipsă materială, părăsesc casa soțului căzut în captivitate, pentru a conviețui cu un alt bărbat (art. 133).

În fine, ca o reminiscență a solidarității gentilice arhaice, codul instituie răspunderea colectivă a comunităților teritoriale în ale căror hotare s-au săvîrșit furturi și făptașii nu au fost descoperiți: centrul comunității respective și șeful ei vor asigura, în astfel de situații, despăgubirea victimei (art. 23).

§ 10 JUDECAREA PRICINILOR

La origine, judecata a fost încredințată preoților, dar în epoca lui Hammurapi instanțele civile precumpăneau și ca număr și ca importanță asupra celor ecleziastice.

Magistrații civili erau de regulă funcționari de carieră (*daiyanu*), după cum rezultă din documentele epocii, care atestă că judecătorii purtau acest titlu și în afara dregătoriei lor, cînd, ca simpli particulari, încheiau anumite acte sau participau la diverse activități. Pe lîngă judecătorii de carieră, mai judecau pricinile guvernatorii regali, primarii orașelor și adunările bătrînilor din diferite comunități rurale sau urbane. Regele rămîne întotdeauna autoritatea judecătorească supremă.

Instanța judiciară ecleziastică a constituit-o templul sau, mai corect, templele diferitelor orașe; completele lor de judecată erau alcătuite dintr-un număr de preoți sau preotese — pînă la șase — care, înainte de epoca lui Hammurapi, pronunțau hotărîrea luată după o deliberare în camera secretă. În vremea lui Hammurapi, preoții-judecători puteau doar să primească, sub prestare de jurămînt, declarațiile celor învinuiți, pentru a-i putea declara nevinovați sau vinovați.

În principiu, hotărîrile instanțelor civile trebuiau să fie redactate în scris de către scribii grefieri, care foloseau formulare tipizate. În tiparul acestora se integrau — asemenea actelor din Evul Mediu — datele concrete ale pricinii, la care se adăuga lista martorilor și adesea numele scribului și data

întocmirii sentinței. Aplicarea peceții-cilindru pe tăbliță de lut asigura autenticitatea actului. Se puteau întocmi atîtea copii cîte erau necesare pentru părțile litigante, iar „originalul" era păstrat în arhiva instanței. Odată pronunțată sentința, nu mai putea fi revocată de magistrat. „Dacă un judecător — spune codul — a rostit o sentință, formulînd hotărîrea și redactînd tăbliță, iar după aceea a anulat această hotărîre, va fi chemat înaintea judecății din cauza anulării hotărîrii pe care a dat-o și ținut să plătească de douăsprezece ori valoarea obiectului procesului, va fi îndepărtat de la scaunul său de judecată la care nu se va mai întoarce niciodată, luîndu-i-se dreptul de a judeca pe viitor alături de alți judecători" (art. 5).

Orice sentință putea fi însă apelată la rege; părțile pot veni fie la Curtea regală din Babilon, fie cere un împuternicit care să le soluționeze apelul la instanța competentă din localitatea domiciliul lor comun.

Deși codul nu distingea cît privește competența *ratione materiae*[1] între procesele civile și cele penale, totuși se cunoștea, după toate probabilitățile, o competență *ratione loci* diferită de regulile dreptului roman, deoarece instanța competentă era aceea a domiciliului reclamantului și nu a pîrîtului.

Sistemul administrării probelor era foarte dezvoltat și se întemeia pe martori, jurămînt și ordalii. Martorul trebuia să spună adevărul; dacă în procesele penale sancționate cu pedeapsa capitală mărturia se dovedea mincinoasă, martorul mincinos era pedepsit cu moartea (art. 3). În cazul unor procese patrimoniale (al căror obiect îl constituiau cerealele sau banii), martorul fals suporta amenda pe care o pronunța instanța de judecată în sentința ei (art. 4). De asemenea, martorii jucau un rol important în dovedirea dreptului de proprietate, în cazul bunurilor furate (art. 9 și urm.), a constituirii unui depozit (*masaru*) de lucruri prețioase (art. 122, 123) și a dării socotelilor intervenite între negustori (*tamgar*) și comisionarii (*șamallu*) lor (art. 106, 107).

Alteori, dovada se făcea prin jurămînt. În lipsă de documente scrise sau cînd cuprinsul lor nu era suficient de clar, judecătorul putea — în vederea soluționării pricinii — să defere un jurămînt uneia dintre părți sau martorilor. Jură-

[1] Competență stabilită în raport cu natura juridică a obiectului procesului.

mîntul se făcea invocîndu-se puterea divină a zeilor sau numele regelui. Practica îngăduia folosirea jurămîntului decizoriu în foarte multe cazuri, dar codul nu aminteşte decît de unele, ceea ce presupune că dispoziţiile sale nu erau limitative, ci enunţiative. Ele se referă de cele mai multe ori la dovedirea răspunderii sau exonerării de răspundere în cazurile fortuite sau de forţă majoră: în caz de furt, cînd făptaşul n-a fost descoperit, victima îşi va dovedi paguba prin jurămînt, iar comunitatea teritorială în hotarele căreia s-a comis furtul, o va despăgubi (art. 23); proprietarul unui bac va putea dovedi prin jurămînt paguba ce i-a fost pricinuită prin scufundarea bacului de către o corabie, iar proprietarul acesteia va fi ţinut să-l despăgubească (art. 240); cel care a închiriat un bou pentru muncă va fi exonerat de orice răspundere, dacă jură că animalul a murit datorită unei boli[1] (art. 249); nu va răspunde nici păstorul care va jura că din turmă i-au pierit unele animale din pricina accidentelor[2] sau atacurilor animalelor sălbatice (art. 266); de asemenea, nu va fi ţinută la despăgubiri nici persoana care va jura că sclavul fugar pe care l-a prins a reuşit să-i scape de sub pază (art. 20)[3]; în fine, comisionarul care jură că în călătoria făcută pentru plasarea mărfurilor a fost prădat nu este răspunzător faţă de negustorul care i-a încredinţat bunurile (art. 103).

Codul îngăduia recurgerea la jurămînt şi cînd reclamantul nu putea să-şi dovedească pretenţia sa prin proba cerută de lege: dacă soţul îşi învinuia soţia de adulter, fără a fi surprinsă în flagrant delict, femeia, jurînd că este nevinovată, se putea întoarce la casa familiei sale, fără a fi pedepsită (art. 131). În cazul contractelor încheiate în afara graniţelor statului, unde posibilitatea constituirii unor probe era redusă sau imposibilă[4], legea permitea de asemenea dovada prin jurămînt.

În fine, codul prevedea două situaţii cînd cei învinuiţi puteau să-şi dovedească prin prestare de jurămînt că au acţionat din culpă sau induşi în eroare: cel care a rănit fără intenţie pe un altul într-o încăierare (art. 206) şi chirurgul

---

[1] Textul original spune: „cînd zeul l-a lovit" ceea ce, după unii, se referă la cazurile de boală, iar după alţii, la orice fel de accident.

[2] Textul spune: „fatalitatea zeilor care a lovit" turma *(libit ili ittabşi)*, ceea ce îngăduie o traducere mai largă.

[3] Traducere nesigură. (*Apud* V. Scheil, *op. cit.*, p. 10: „dacă sclavul a murit la cel care l-a prins".)

[4] Art. 281, referitor la cumpărăturile de sclavi.

care, înşelat de un terţ, a imprimat pe trupul unui om liber semnul distinctiv al sclaviei (art. 227). În ambele situaţii vinovaţii erau exoneraţi de răspunderea penală, dar în primul caz făptaşul era ţinut să plătească onorarul medicului.

Uneori, legea nu consideră jurămîntul drept o probă suficientă şi de aceea obligă partea care jură să aducă şi martori; aşa este cazul raporturilor dintre negustor şi prepuşii săi. Avîndu-se în vedere complexitatea şi importanţa lor economică, asemenea raporturi necesitau, în vederea unei juste soluţionări, o cercetare mai minuţioasă (art. 106, 107).

Ultimul mijloc de dovadă reglementat de cod erau ordaliile. Reminiscenţă a unei mentalităţi primitive care vedea în aceste probe voinţa divinităţii, ele aveau un caracter complex, servind atît ca mijloc de probă cît şi ca sancţiune. Codul lui Hammurapi foloseşte proba apei în două cazuri: în procesele de vrăjitorie (art. 2) şi în unele învinuiri de adulter (art. 132). Cel încriminat era aruncat în valuri; dacă scăpa, era declarat nevinovat, dacă se îneca, se considera că şi-a primit pedeapsa cuvenită. Folosirea ordaliilor îngăduia mult arbitrar şi favoritism, aşa cum o dovedeşte toată istoria comparativă a dreptului. În codul lui Hammurapi, acest lucru se reflectă în învinuirea de adulter a femeii, reglementată prin art. 131, 132. Art. 131, pe care l-am analizat, îngăduia femeii ce n-a fost prinsă în flagrant delict să se dezvinovăţească prin jurămînt, iar art. 132, prin proba apei. Nu rezultă însă în mod clar cînd se folosea prima şi cînd cea de a doua procedură — foarte diferite cît priveşte severitatea şi consecinţele lor — fapt ce îngăduia ca interesele celui interesat să triumfe dacă acesta izbutea să-l atragă pe judecător de partea sa.

§ 11 DUPĂ HAMMURAPI

Făuritor al unităţii babiloniene, Hammurapi a urmărit s-o consolideze prin toate mijloacele politice şi s-o consfinţească prin codul său care încă multă vreme avea să rămînă cadrul juridic al dezvoltării societăţii sclavagiste babiloniene.

Practica judiciară îi aplică normele în cele mai diferite domenii mai bine de o mie de ani de la apariţie, iar cîteva din dispoziţiile codului mai persistă încă pe timpul lui Nabucho-

donosor[1] (605—562 î.e.n.) și chiar după cucerirea persană a Babilonului (539 î.e.n.). În fine, în marea bibliotecă a lui Assurbanipal (668—626 î.e.n.) s-au găsit fragmente din cod însoțite de traduceri în dialectul asirian, ceea ce denotă importanța de care se bucura în Mesopotamia și după mai bine de un mileniu.

Deși întocmit de legiștii practicieni de la Curte, inițiativa alcătuirii codului aparține lui Hammurapi, care a intuit momentul istoric în care statul avea nevoie de o legislație unitară. Asemenea Legii celor douăsprezece table, apărută pentru organizarea incipientă a statului roman, Codul lui Hammurapi reliefează un proces asemănător în regiunea mesopotamiană unde apariția statului a avut o perioadă mai lungă de gestație, datorită trainicelor comunități familiale orientale a căror amprentă s-a păstrat multă vreme în structura societății babiloniene.

Fără a cuprinde principii și reguli generale și abstracte, Codul lui Hammurapi era mai aproape de viață, de nevoile practice. Cei care l-au întocmit au știut să se oprească asupra celor mai frecvente și importante cazuri și să le soluționeze în perspectiva intereselor unei societăți menite să se dezvolte încă multă vreme pe noile baze, a căror trăinicie și unitate le asigurase marele rege. Înțelegînd intuitiv legitățile noii societăți ce se cristaliza în epoca sa, Hammurapi i-a creat legislația corespunzătoare a cărei cazuistică asigură în mod corespunzător poziția structurilor privilegiate în formare. Spiritul analitic și practic al civilizației mesopotamiene — poate cea mai veche din lume — și-a găsit în formulele subtile ale acestui cod o adecvată expresie; făurind pentru prima dată în istorie o justiție laică, legislația lui Hammurapi reprezintă o contribuție capitală în asigurarea dezvoltării sociale în statul „dintre fluvii", în care puternice tradiții arhaice comunitare — structurale și ideologice — nu încetaseră să constituie un obstacol în calea progresului.

[1] Pentru fragmentele neobabiloniene ale Codului lui Hammurapi datînd din secolul al VI-lea î.e.n., *cf.* E. Szlechter, *Les lois néo-babiloniennes* (II), în *Revue internationale des droits de l'antiquité*, XIX (1972), pp. 43—127.

A. IZVOARE

Antal, D. — *Hammurapi törvénykönyve*, Budapesta, 1963

Bergmann, E. — *Codex Hammurabi. Textus primigennius*, Roma, 1953

Diakonov, I. M. — *Zakonî Vavilonii, Assirii i Hettskogo ţarstva.* Traducere şi comentarii sub red. I. M. Diakonov. I. *Starovavilonskie Zakonî*, în *Vestnik drevnei istorii*, 1952, nr. 3, pp. 199—303

Driver, G. R. şi J. Miles — *The Babylonian Law*, 2 vol., Oxford, 1952—1954 (Cuprinde transliterarea şi traducerea textului, însoţit de comentarii filologice şi juridice)

Finet, A. — *Le Code de Hammurapi* (Introducere, traducere şi note), Paris, 1973

King, L. W. — *The Letters and Inscriptions of Hammurabi* (Texte originale însoţite de trad. în lb. engleză, vocabular etc.), 3 vol., Londra, 1898—1900

Klima, J. — *Zákony Chammurapiho*, Praga, 1954 (Există şi o ediţie poloneză, Varşovia, 1957)

Kohler, J. şi F. E. Peiser — *Hammurabi's Gesetz*, 6 vol., Leipzig, 1904—1923 (Cuprinde traducerea codului şi numeroase documente de practică judiciară din epoca lui Hammurapi)

Negoiţă, T. — *Codul lui Hammurapi* (Traducere, prefaţă şi introducere), Bucureşti, 1933

Negoiţă, Ath. — *Gîndirea asiro-babiloniană în texte*, Bucureşti, 1975

Scheil, V. — *Code de Hammurabi. Mémoires de la délegation en Perse*, tom. III, Paris, 1902 (Copie, translitteraţie, traducere. Ediţie *princeps*. Publicat şi numai în traducere sub titlul *La loi de Hammurabi*, Paris, 1906, ed. a III-a)

Szlechter, E. — *Les lois d'Esnunna, transcription, traduction et commentaire*, Paris, 1954

Weisemann, D. J. — *The Laws of Hammurapi*, în *Journal of Semitic Studies*, Manchester, VI (1962) p. 161 și urm. (Un text neobabilonian al prologului)

B. MANUALE, MONOGRAFII, STUDII etc.

Aymard, A. și A. Auboyer — *L'Orient et la Grèce classique*, ed. a V-a, Paris, 1963

Bengtson, H. — *Einführung in die Geschichte*, ed. a IV-a, München, 1962

Bezold, C. — *Babylonisch-assyrisches Glossar*, Heidelberg, 1926

Boboș, Gh. — *Istoria generală a dreptului*, Cluj, 1971

Boyer, G. — *Contributions à l'histoire juridique de la première dynastie babylonienne*, Paris, 1928

Breek, M. A. — *Atlas van het Sweestromenland*, Amsterdam, 1960 (Există și o ediție germană, apărută în 1961)

Cardascia, G. — *Droits cunéiformes*, în *Introduction bibliographique à l'histoire du droit et à l'ethnologie juridique*, sub direcția lui J. Gilissen, Bruxelles, 1966

Cruveilhier, P. — *Commentaire du Code Hammurapi*, Paris, 1938

Cruveilhier, P. — *Introduction au Code Hammurapi*, Paris, 1937

Cuq, E. — *Études sur le droit babylonien, les lois assyriennes et les lois hittites*, Paris, 1929

Delaporte, L. — *La Mésopotamie. Les civilisations babylonienne et assyrienne* (Coll. H. Berr), Paris, 1927

Dhorme, E. — *Les religions de Babylonie et d'Assyrie*, Paris, 1949

Diakonov, I. M. — *Muşkenum i provinnostnoje zemlevladenie na carkoy zemle pri Khammurabi*, în *Symbolae Taubenschlag* (=Eos, 48) 1, 1956, pp. 37—62

Eilers, W. — *Gesellschaftsformen im altbabylonischen Recht*, Leipzig, 1931

Eilers, W. — *Réflexions sur les origines du droit en Mésopotamie*, în *Revue historique du droit français et étranger*, Paris, 51 (1973), pp. 196—217

Fougères, G., ș.a. — *Les premièrs civilisations* (Coll. Halphen-Sagnac), Paris, 1938

Furlani, G. — *La civiltà babilonese e assira*, Roma, 1923

Gaudemet, J. — *Institutions de l'Antiquité*, Paris, 1967

Hasse, R. — *Die keilschriftlichen Rechtssammlungen in deutscher Übersetzung*, Wiesbaden, 1963

Hasse, R.	*Einführung in das Studium keilschriftlicher Rechtsquellen*, Wiesbaden, 1965
Hanga, Vl.	*Istoria generală a statului şi dreptului (De la originii la revoluţiile burgheze)*, Bucureşti, 1958
Hommel, F.	*Ethnologie und Geographie des alten Orients*, München, 1926
Hooke, S. W.	*Babylonian and Assyrian Religion*, Londra, 1953
Klima, J.	*Bibliographisches zum Keilschrift*, în *Journal of Juristic Papyrology*, tom. VI, Varşovia, 1952
Klima, J.	*Gesellschaft und Kultur des alten Mesopotamien*, Praga, 1964
Koroşek, V.	*Keilschrift*, în *Handbuch der Orientalistik*, vol. compl. III, Leiden, 1964
Koschaker, P.	*Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurapis*, Leipzig, 1917
Kramer, S. N.	*Istoria începe la Sumer*, Bucureşti, 1962
Kraus, F. R.	*Ein zentrales Problem des alt-mesopotamischen Rechts: was ist der Codex Hammurabi?* Genova, t. 8, 1960, în *IXe Rencontre Assyriologique Internationale*, p. 283—296
Landsberger, B.	*Die babylonischen Termini für Gesetze und Recht*, în *Studia et documenta ad iura Orientis antiqui pertinentia*, II (1939), pp. 219—234
Lipin, L. şi A. Belov	*Cărţile de lut*, ed. a II-a (cu o prefaţă de acad. V. V. Struve), Bucureşti, 1962
Magaziner, J. M.	*Osnovnye čerty starovavilonskogo prava kak prava rabovladelceskogo obcestva (Zakony Khammurabi)*, în *Simbolae Taubenschlag* (=Eos, 48) 3, 1957
Meer, P., Van der	*The Chronology of Ancient Western Asia and Egypt*, ed. a II-a, 1955
Meissner, Bruno	*Babylonien und Assyrien*, 2 vol., Heidelberg, 1920—1925
Moiner, R., G. Cardascia şi Imbert, J.	*Histoire des institutions et des faits sociaux des origines à l'Aube du Moyen Age*, Paris, 1956 (Partea privind drepturile cuneiforme este opera lui Cardascia)
Moret, Al.	*Histoire de l'Orient*, 2 vol. (Coll. Glotz), Paris, 1929—1936
Nörr, D.	*Die Auflösung der Ehe durch die Frau nach altbabylonischen Recht*, în *Studi Betti*, III, Milano, 1962.

Oppenheim, A. L. *Ancient Mesopotamia*, Chicago, 1963
Petschow, H. *Zur Systematik und Gesetzestechnik im Codex Hammurabi*, în *Zeitschrift für Assyriologie*, 57, 1965
Rowton, M. B. *Cronology (Western Asia)*, în *Cambridge Ancient History*, vol. I, ed. a Il-a, 1962
San Nicolo, Marian *Beitrage zur Rechtsgeschichte im Bereiche der Keilschriftlichen Rechtsquellen*, Oslo, Leipzig, Paris, 1931
Schmökel, H. *Hammurabi von Babylon. Die Errichtung eines Reiches*, München, 1958
Schmökel, H. *Kulturgeschichte des alten Orients*, Stuttgart, 1961
Struve, V. V. *Datirovka I vavilonskoi dinastii*, în *Vestnik drevnei istorii*, 1, 1947
Szlechter, E. *Droits cunéiformes*, în *Revue historique de droit français et étranger (Droits de l'Antiquité*, sub direcţia lui R. Villers), Paris, 1961
Szlechter, E. *Revue critique des droits cunéiformes*, în *Studia Documenta Historiae et Iuris* (din 1956 după M. San Nicolo), Roma
Walter, A. *Das altbabylonische Gerichtswesen*, în *Leipziger Semitischen Studien*, tom. VI, Leipzig, 1917
Weitemeyer, M. *Some Aspects of the Hiring of Workers in the Sippar Region at the Time of Hammurabi*, Copenhaga, 1962
* * * *Istoria Universală*, vol. I, Bucureşti, 1958

IUSTINIAN

„Nemo ante nostrum imperium umquam speravit neque humano ingenio possibile esse penitus existimavit."

[„Înainte de domnia noastră nimeni n-a sperat şi nici n-a crezut că ⟨o asemenea legiuire⟩ ar fi cumva cu putinţă pentru iscusinţa omenească."]

Iustinian
Prefaţa la constituţia
Tanta-Dedoken

I. ÎMPĂRĂŢIA ROMANĂ

§ 1 CONSTANTINOPOL — A DOUA CAPITALĂ A IMPERIULUI

Începînd cu domnia împăratului Diocleţian (284—305), Imperiul roman intră în perioada de decădere. Simptomele dezagregării sociale, care începură a-şi manifesta deschis prezenţa încă din secolul al III-lea, se înteţesc în timpul cîrmuirii acestui împărat, care era, în egală măsură, bun administrator şi încercat ostaş. Rupînd cu unele tradiţii politice, învechite, rămase încă din epoca republicană, el reuşeşte să impună imperiului o nouă organizare, mai fermă şi mai autoritară — în mare măsură inspirată după modelul monarhiei persane — menită să îndrepte situaţia economică a Romei, să înăbuşe răscoalele sclavilor şi să facă faţă atacurilor nu mai puţin primejdioase ale duşmanilor din afara fruntariilor.

Politica autoritară a lui Diocleţian a fost continuată de urmaşul său, împăratul Constantin, supranumit cel Mare (306—337), care a dovedit, asemenea predecesorului său, pe lîngă un talent militar înnăscut, o intuiţie practică deosebită.

Dar, situaţia economică a imperiului nu se îmbunătăţeşte, aşa cum ar fi dorit cercurile conducătoare ale Romei imperiale. Deşi marile latifundii agricole creşteau necontenit ca suprafaţă, totuşi, producţia agricolă îşi pierdea treptat eficienţa din cauza scăderii numărului sclavilor de care avea în permanenţă nevoie. Războaiele defensive ale Romei imperiale nu mai puteau procura agriculturii romane braţele de muncă necesare, iar, pe de altă parte, sclavii se arătau tot mai puţin dispuşi să fie folosiţi pe moşiile latifundiarilor ca simple „unelte grăitoare". Răscoalele lor dovedesc, dacă nu o conştiinţă de clasă, o totală repudiere a sistemului social-politic. Scăderea producţiei agricole, raportată atît la nivelul celei

anterioare cît și la cerințele epocii, a diminuat valoarea reală și de circulație a banului, ușurînd procesul de transformare a economiei monetare, ce predominase în primele secole ale Romei imperiale, într-o economie naturală, lipsită de posibilitățile satisfacerii nevoilor pieții, atît din pricina lipsei de produse, cît și a decăderii fluxului de schimburi comerciale.

Pe de altă parte, colonatul — noua formă de producție, care treptat înlocuia, pe un plan superior, sclavajul — era doar pe cale de dezvoltare. Lucrător liber la început, colonul devine cu timpul accesoriu al pămîntului[1], îndatorat să plătească proprietarului rentă în muncă și în natură. Dar colonatul, încă departe de a fi generalizat, nu putea salva economia romană, rămasă sclavagistă în esența ei.

Această situație economică precară afectează veniturile statului tocmai într-un moment cînd împăratul avea nevoie mai mare de bani, pentru a putea întreține oști puternice care să reziste primejdiei cînd împotriva germanilor din nord, cînd la Dunăre în fața popoarelor geto-dace, cînd contra uzurpatorilor din Africa, cînd, în sfîrșit, în confruntare cu perșii ce ocupaseră părțile răsăritene, considerate ca aparținînd Romei.

Avînd nevoie de bani, atît Dioclețian cît și Constantin au inițiat noi reforme sociale, fiscale și financiare în scopul de a redresa o economie bîntuită de criză. Impozitele au fost revizuite, în special cele funciare, valoarea monedei recalculată, prețurile-plafonate, țăranul este legat de glie, iar meșteșugarii și negustorii sînt obligați să se înscrie în colegii care să le supravegheze activitatea. Aceste reforme rămîn însă simple paleative în fața realităților sociale. Cert este doar faptul că fiscalitatea devine insuportabilă pentru cei mulți și, în pofida reformelor, prețurilor se ridică, lumea își pierde încrederea în moneda statului, iar economia naturală tinde să devină predominantă.

Toate aceste reforme destinate în principal să stoarcă populației orice venit, răpindu-i libertatea, necesitau un puternic aparat birocratic, centralizat, deopotrivă militar și administrativ. În măsura în care însă puterea centrală căuta să se consolideze, apăreau, printr-un proces firesc, tendințe de descentralizare și de izolare. Marile domenii funciare, grevate de impozite agricole tot mai ridicate, cu greu le suportau povara. Proprietarii lor se opuneau adesea puterii centrale,

[1] Printr-o constituție din anul 332, împăratul Constantin interzice mutarea colonilor de pe o moșie pe alta.

organizîndu-şi apărarea cu oşti mercenare, organizate după reguli proprii şi pe cheltuială proprie. Aceste oşti erau utile şi pentru apărarea latifundiilor situate la marginile imperiului unde atacurile inamicilor Romei deveniseră endemice.

Puterea acestor latifundii creşte uneori şi datorită instituţiei patronatului (*patrocinium*). Proprietarii mici şi mijlocii, uneori copleşiţi de biruri şi ameninţaţi de vexaţiunile autorităţilor centrale sau locale, iar alteori de duşmanii din afara fruntariilor, solicitau ocrotirea marilor latifundiari. În schimb, aceştia le luau ogoarele, pe care le înglobau în domeniile lor, iar pe ei îi transformau în supuşi, oferindu-le în schimb, dacă nu o situaţie economică mai bună, cel puţin certitudinea existenţei fizice.

În faţa acestei stări de lucruri, era tot mai evident că pentru un imperiu atît de vast — ce se întindea de la Eufrat pînă la Oceanul Atlantic şi din Sahara pînă în Anglia — măcinat în acelaşi timp de contradicţii structurale, conducerea politică a unui singur om devenise imposibilă. Împăratul Diocleţian, practic şi realist, sesizase această necesitate. De aceea, din proprie iniţiativă îşi alege, începînd din anul 286, drept aliat la domnie, în calitate de co-împărat, pe fostul său tovarăş de arme, Maximianus.

Ideea este continuată de Constantin cel Mare, care definitivează în fapt împărţirea în două a Imperiului roman prin întemeierea, în anul 330, a unei a doua capitale: Constantinopolul. De acum înainte, două capitale îşi vor revendica titlul teoretic de singură continuatoare a Romei Eterne; Roma cezarilor şi Constantinopolul imperial. În fapt însă, cele două capitale aveau să se dezvolte paralel şi pe căi diferite. Roma, continuînd vechile tradiţii italice, avea să se menţină ca o capitală uneori numai simbolică a părţii occidentale, datorită atacurilor barbare şi vicisitudinilor interne. Constantinopolul însă, cu rădăcini adînci în tradiţiile elenistice şi aşezat într-o poziţie ocrotită de primejdiile invaziilor, avea să devină capitala părţii răsăritene a Imperiului roman şi singura continuatoare a tradiţiilor romane după prăbuşirea politică a Cetăţii Eterne.

Alegerea locului de amplasare a noii capitale, care avea să devină, în noaptea medievală, capitala lumii, este o dovadă — după cum mărturiseşte bizantinologul F. I. Uspenski — a valorii incontestabile a geniului politic şi administrativ al împăratului Constantin.

Încă din anul 658 î.e.n., coloniștii greci din Megara întemeiară pe aceste meleaguri, sub conducerea îndrăzneţului Byzas, aşezarea pe care o numiră Byzantion. Situarea favorabilă a coloniei, atît sub aspect economic cît şi strategic, a fost subliniată de mulţi istorici din antichitate; îl pomenim numai pe Polibius, care cu două secole î.e.n., recunoştea rolul strategic al cetăţii lui Byzas în controlul comerţului cu grîne dintre Marea Neagră şi Marea Mediterană.

În epoca romană, oraşului Byzantion i se recunosc unele privilegii vamale, iar cîteodată devine locul de concentrare a flotei romane.[1] În anul 196 î.e.n., cetatea este însă distrusă de către împăratul Septimius Sever care, biruindu-şi rivalul, pe Pescennius Niger, nu cruţă pe nimeni dintre cei care-l ajutaseră sau se aliaseră cauzei acestuia.

Căutînd un loc pentru cea de a doua capitală romană, nu întîmplător atenţia împăratului Constantin s-a oprit asupra aşezării de odinioară a Byzantionului. Legînd două continente, controlînd navigaţia între două mări, situat la răscrucea unor vechi drumuri comerciale, amplasamentul vechii colonii megariene — acum redusă la proporţiile unui sat — oferea pe deasupra şi o certitudine strategică prin ocrotirea pe care marea i-o oferea din trei părţi. În luna noiembrie a anului 324, Constantin pune temelia noului său oraş. O legendă a epocii — inspirată din atitudinea favorabilă şi încurajatoare a împăratului faţă de creştinism, căruia îi recunoaşte libertatea de cult prin aşa-zisul Edict din Milan (313) — povesteşte că însuşi Constantin, cu lancea în mînă, fixase hotarele cetăţii. Dar stabilindu-le prea întinse după opinia însoţitorilor săi, cineva îl întrebă: „Totuşi, stăpîne, cînd ai de gînd să te opreşti"?

„Cînd se va opri cel ce păşeşte înaintea mea" — răspunse împăratul, dînd să înţeleagă celor din jur că o forţă divină îi călăuzeşte paşii.[2]

Zeci de mii de oameni au participat la construcţia noului oraş, dintre care patruzeci de mii erau goţi aliaţi (*foederati*) ai statului roman. De pretutindeni, cele mai felurite şi mai preţioase materiale de construcţie fură aduse pe uscat şi pe mare, iar pentru înfrumuseţarea noii capitale numeroase monumente de artă au fost luate din templele păgîne din Roma, Antiohia, Alexandria, Efes, Atena etc. În mijlocul oraşului, fu

[1] Tacit, *Istorii*, II, LXXXIII.
[2] Philostorgios, *Historia ecclesiastica*, II, 9.

înălțată o splendidă statuie dedicată Sorții binevoitoare (*Agathe-Tyche*), în diverse cartiere fură zidite băi publice și biblioteci, iar pentru distracția celor mulți, pasionați de cursele de cai, se construi un uriaș hipodrom. Se organiză o administrație municipală, în cele mai mici amănunte, luă ființă un senat roman, iar orașul primi, în vederea unei rapide dezvoltări economice, cele mai variate privilegii fiscale, comerciale și vamale.

După mai bine de cinci ani de muncă și trudă, orașul era aproape în întregime ridicat. În luna mai a anului 330, Constantin cel Mare inaugură în mod solemn Noua Romă. La festivitățile care ținură patruzeci de zile, luară parte atît vechile colegii păgîne, cît și clerul creștin, căci tolerantul Constantin îngădui în capitala sa deplină libertate cultelor păgîne.

Suprafața orașului întrecea cu mult hotarele vechiului Byzantion, iar populația — deși opiniile sînt contradictorii — depășea cifra de două sute de mii de locuitori. Apărat în mod natural din cele trei părți ale peninsulei de ape, orașul lui Constantin fu de la început înconjurat cu puternice ziduri dinspre uscat, devenind astfel o citadelă greu de cucerit. Așezat pe drumul comercial ce lega Europa de Asia, ocrotit de natură și de mîna omului de primejdiile oricăror atacuri pornite dinspre uscat sau dinspre mare, aproape de marile centre culturale ale elenismului, Constantinopolul era menit prin toate aceste elemente de devină capitala împărăției de răsărit (*partes Orientis*) și să continue tradițiile romane amenințate cu dispariția după nimicirea Romei imperiale.[1]

Împăratul Constantin, legat de noua sa reședință, nu avea s-o părăsească — cu excepția cîtorva întreruperi — pînă la moarte (22 mai 337), iar Constantinopolul, noua Romă răsăriteană, va fi pînă la mijlocul secolului al XV-lea arena principală de desfășurare a evenimentelor sociale, politice și culturale ale unui imperiu devenit în Evul Mediu pildă și simbol, loc de învățătură și credință, țintă de jaf și îmbogățire.

---

[1] Rațiunile care au dus, așadar, la întemeierea cetății exclud ipoteza lui F. Lot că noua cetate s-ar fi născut „din capriciul unui despot pradă unei intense exaltări religioase" (*La fin du monde antique et le début du Moyen Âge*, Col. „L'évolution de l'humanité", Paris, 1927, p. 43).

§ 2 ÎNTRE DOUĂ LUMI

Începînd din a doua jumătate a secolului al IV-lea, Imperiul roman intră în faza sa de dezagregare, care, treptat, va duce la înlocuirea sclavajului antic prin iobăgia medievală. Marea proprietate agricolă, acele domenii funciare cunoscute îndeobşte sub numele de *saltus*, continuară să se extindă în dauna proprietăţii mici şi mijlocii. În biografia Sfintei Melania[1], după ce ni se relatează că aceasta poseda moşii în mai toate părţile imperiului, se arată că domeniul său, situat lîngă oraşul Thagaste din Africa, îl întrecea cu mult pe acesta din urmă şi ca suprafaţă şi ca număr de locuitori. Exemple de acest fel ar putea fi cu uşurinţă înmulţite pe baza unor relatări documentare abundente.

Aceste mari domenii se deosebeau mult de latifundiile sclavagiste din epoca clasică. Întemeiate pe o economie naturală, ca o consecinţă a modului de producţie sclavagist şi înzestrate adesea cu un aparat de supraveghere aflat la dispoziţia marelui proprietar, aceste *saltus* se transformau în mod lent, atît sub aspect economic cît şi politic, în unităţi închise, tot mai independente faţă de autoritatea centrală imperială.

Exploatarea economică a marilor domenii se făcea cu ajutorul sclavilor şi colonilor. Cei dintîi erau aşezaţi pe moşii (*servi casati*) şi situaţia lor juridică se asemăna cu a colonilor. Numărul lor micşorîndu-se, datorită războaielor defensive care prin definiţie nu pot constitui surse sigure de sclavi, cîrmuirea ia măsuri pentru a le ocroti, în interesul producţiei, persoana fizică. De aici, unele dispoziţii prin care se interzice stăpînilor să-i omoare sau, prin vînzări, să le risipească familiile. Între interesele strict egoiste ale stăpînilor şi cele ale producţiei sclavagiste, mereu în lipsă de braţe de muncă, au fost — cum era şi firesc — preferate cele din urmă. Cu toate acestea, figura centrală a producţiei agricole din această perioadă o constituia colonul. Lucrător liber la început, el devine, pînă la sfîrşitul Imperiului roman, un accesoriu al pămîntului. În anul 396, împăraţii Arcadius şi Honorius declară că bunurile colonilor[2] aparţin stăpînului funciar, iar acesta poate dispune de ele fără nici o îngrădire. Cu unele

[1] *Apud* N. A. Maşchin, *Istoria Romei antice*, Bucureşti, 1951, p. 407.

[2] De notat că averea acestora este denumită *peculium*, întocmai ca şi bunurile concedate de stăpîni sclavilor.

nuanțări, ideea este reluată de către împăratul Theodosius în codul său din anul 438, iar împăratul Iustinian, într-o constituție din anul 530, își punea întrebarea: „Oare ce deosebire poate fi între sclavi și coloni, dacă amîndoi se află în puterea (*potestas*) stăpînilor lor?[1]" Este limpede, așadar că, deși colonul muncea pe ogorul altuia în calitate de producător direct, el nu avea drept de proprietate asupra uneltelor sale asemenea șerbilor medievali; pe de altă parte, sclavilor așezați pe pămîntul marelui proprietar (*casati*) li se asigura o oarecare stabilitate întrucît, ca și colonii, ei nu puteau fi vînduți și, în consecință, dezlipiți de pămîntul pe care-l lucrau. Situația nu era diferită nici pe proprietățile funciare mici și mijlocii care, deși amenințate cu înghițirea de marile latifundii, n-au dispărut cu totul nici în epoca bizantină.

Toată această stare de fapt a îngreunat dezvoltarea producției agricole, care rămîne sub nivelul cerințelor; era evident că o eventuală schimbare în organizarea relațiilor de producție, adică transformarea colonului și a sclavului în șerb, care să devină proprietar al uneltelor sale de producție și a gospodăriei proprii întemeiate pe muncă personală, ar fi schimbat radical situația, dînd curs liber forțelor de producție încătușate. Dar relațiile de producție în secolele al IV-lea și al V-lea, și chiar în timpul lui Iustinian, rămîn sclavagiste, exprimînd interesele unei clase suprapuse care, deși în mare parte eterogenă sub aspect social, este unitară în ceea ce privește lupta pentru păstrarea unor privilegii consacrate de legi și ocrotite de statul sclavagist.

Conservator, asemenea întregii sale suprastructuri, statul roman menține vechile relații sclavagiste, care limitau și frînau dezvoltarea noilor elemente ale modului de producție feudal; la rîndul ei, proprietatea sclavagistă continuă să rămînă dominantă, cu toate încercările de cristalizare și generalizare a formelor juridice pe care le reclamau noile raporturi sociale și economice dintre stăpîni și coloni. Datorită acestei contradicții, tot mai accentuată, dezagregarea Imperiului roman se accelerează, cu toate măsurile birocratice luate de împărații romani de după Constantin și pînă la Iustinian. Concentrînd aproape întreaga putere în mîna lor, împărații devin adevărați autocrați, asemenea monarhilor

[1] *Codex Iustinianus*, XI, 48, 21 (în continuare vom folosi abrevierea *Cod. — n.n., Vl. H.).*

sasanizi. Încă din anul 315 scriitorul bisericesc Lactantius afirma în *De mortibus persecutorum* (Moartea prigonitorilor) că raporturile dintre împăraţi şi supuşii săi sînt acelea dintre stăpîni şi sclavi. Dacă pînă la Diocleţian structura dictatorială a statului roman era camuflată prin termeni republicani ce ascundeau instituţii politice autoritare, odată cu reformele acestuia dictatura imperială ia forme declarate. Împăratul devine stăpîn şi zeu *dominus et deus*), senatul, pierzîndu-şi orice rest de independenţă, se transformă într-un sfat imperial „sacru" (*consistorium sacrum*), alcătuit din oameni devotaţi monarhului, iar adunările populare dispar. În schimb, paralel cu ascuţirea contradicţiilor din sînul societăţii romane, se dezvoltă birocraţia imperială cu ajutorul căreia împăratul urmărea să prevină prăbuşirea — devenită în fapt fatală — a Imperiului roman.

Noua birocraţie, organizată piramidal, era clădită pe o ierarhie complexă de titluri: în vîrf se aflau marii demnitari ai administraţiei imperiale (centrale şi provinciale) dependenţi de împărat — iar mai jos, masa funcţionarilor în subordine. Noua organizare birocratică reflecta în ultima analiză structura socială a Dominatului[1], care în multe privinţe prevestea castele Evului Mediu: în frunte, familia imperială, „cei prea nobili" (*nobilissimi*), apoi ordinul senatorial, „cei iluştri, vrednici, prea străluciţi" (*illustres, spectabiles, clarissimi*), cel al cavalerilor „cei desăvîrşiţi, distinşi" (*perfectissimi, egregii*) şi la urmă plebea (mici proprietari, mici meseriaşi, ţărani etc.). Sclavii şi colonii constituiau temelia acestei piramide.

Cu toate măsurile administrative luate, Imperiul roman n-a putut fi reanimat. În zadar au încercat împăraţii romani de la Constantin pînă la Iustinian să restaureze o ruină; eforturile s-au dovedit inutile. Nici împărţirea definitivă a statului roman în două la moartea lui Teodosie cel Mare (395) n-a soluţionat problema refacerii Romei Eterne. În anul 476, Roma va sucomba sub loviturile triburilor de heruli, conduşi de Odoacru; în schimb, partea răsăriteană a imperiului îşi va continua existenţa încă o mie de ani, găsindu-şi, după Iustinian, formele de organizare cerute imperios de stadiul de dezvoltare al forţelor de producţie. Astfel, Imperiul bizantin de

[1] A doua fază de dezvoltare a Imperiului roman, care începe cu suirea pe tron a împăratului Diocleţian (284—305) şi continuă pînă la prăbuşirea Romei. Se numeşte astfel, deoarece întreaga putere politică aparţine împăratului care acum poartă titlul de *dominus* (stăpîn).

limbă greacă, cu o structură socială feudală și cu o suprastructură orientală, avea să succeadă vechii Rome a cărei glorie și faimă va aureola, asemenea unui simbol, politica împăraților de la Răsărit care se vroiau continuatori ai Cetății Eterne.

În perioada de peste două sute de ani scursă între domniile lui Constantin și Iustinian, contradicția dintre forțele și relațiile de producție a fost agravată de răscoalele sclavilor și colonilor, de atacurile popoarelor migratoare și de criza religioasă.

Înăbușită temporar de Dioclețian, mișcarea sclavilor și a colonilor izbucnește cu mai multă forță înainte de moartea marelui împărat. Mai puternică în regiunile de graniță, unde puterea imperială era mai slabă și unde atacurile popoarelor migratoare se făceau mai mult simțite, mișcarea marilor oprimați (sclavii și colonii) amenința continuu existența statului roman. Lipsite de o ideologie conturată, mișcările sclavilor și ale colonilor erau spontane, urmărind, sub aspect subiectiv, o reîntoarcere la o epocă de aur a omenirii. Sclavii și colonii constituiau totuși o mare primejdie pentru Imperiul roman de Apus care, mereu în defensivă, va sfîrși prin a se prăbuși. În răsărit însă, dezvoltarea raporturilor de colonat și înlocuirea pe plan suprastructural a unor instituții constituționale sclavagiste cu altele de tip feudal vor asigura însă multă vreme existența imperiului lui Iustinian, ale cărui temelii și capitală le făurise Constantin.

Paralel cu mișcările sclavilor și colonilor, triburile migratoare se năpustesc într-un iureș necruțător asupra imperiului. În anul 378 vizigoții zdrobesc armatele romane la Adrianopol; împăratul roman Valens moare pe cîmpul de luptă. Istoricul Ammianus Marcellinus compară această bătălie cu cea de la Cannae[1]. Mai tîrziu, în anul 410, vizigoții, sub conducerea lui Alaric, atacă Roma. Sclavii le deschid porțile, iar orașul este jefuit și pustiit. Căderea Romei avea să constituie pentru întreaga lume de atunci un eveniment de proporții uriașe; unii dintre scriitorii vremii, ca episcopul Augustin și diaconul Orosius din Spania, îl explicau ca o pedeapsă a providenței, iar alții ca o consecință a nerespectării tradițiilor religioase și politice ale Romei păgîne. Cu toții însă — cu excepția poetului galo-roman Rutilius Namatianus[2] — erau siguri că zilele cetății lui Romulus se apropiau de soroc.

[1] Vezi *Rerum gestarum libri*, XXXI, 13, 19.

[2] Autor al unui vibrant panegiric al Romei imperiale, intitulat *De reditu suo*.

Vizigoților le urmară hunii conduși de Atila, iar acestora, ostrogoții lui Teodoric. Atacurile barbare ajutară la prăbușirea definitivă a Imperiului de Apus, care, dealtfel, se reducea, pe la mijlocul secolului al V-lea, doar la Peninsula italică și la o mică parte din Gallia. Imperiul de Răsărit, în schimb, continuă să reziste. Înaintarea triburilor migratorii se făcea de-a lungul hotarelor sale, spre Italia, spre Roma, a căror cucerire va constitui titlul de glorie al căpeteniilor barbare și a căror jefuire era o sursă fecundă de îmbogățire. Subsidiile erau un eficient mijloc cu ajutorul cărora Imperiul de Răsărit își cumpăra libertatea, iar o diplomație abilă găsea soluții pentru amînarea sau îndepărtarea celor mai iminente primejdii.

O altă criză care zdruncină în această perioadă Imperiul roman este cea religioasă. Recunoașterea creștinismului ca religie de stat a fost determinată de considerente politice. Ideea de smerenie și de supunere constituia un puternic factor ideologic pentru susținerea monarhiei romane imperiale, iar speranța unei fericiri viitoare — în contrast cu greutățile vieții — o alinare a celor mulți și deznădăjduiți, condamnați să muncească pentru fericirea altora.

Îndată după ce creștinismul devine religie dominantă, încep puternice disensiuni în sînul bisericii. Deși îmbrăcate în forma unor dispute teologice, ele reprezentau în ultimă analiză ecoul ideologic al multiplelor curente sociale și politice ale epocii. Alături de curentul „bisericii bogate", susținătoare a intereselor claselor dominante, se dezvoltă cel al „bisericii sărace", mai legată de nevoile celor mulți și asupriți și mai apropiată de țelurile primitive ale creștinismului. Adesea, „dreapta credință" este contestată de numeroase „erezii" reprezentînd fie divergențe referitoare la organizarea vieții sociale, fie interese politice regionale, fie simple conflicte administrative. Arianismul, nestorianismul, monofizitismul sînt tot atîtea aspecte ale crizei politico-religioase din imperiu care facilita prăbușirea lumii antice. Subminînd statul roman, ereziile au contribuit totodată la despărțirea definitivă a Occidentului de Orient unde, treptat, avea să se cristalizeze o biserică independentă de Roma Eternă. Chemată să slujească interesele unei administrații centralizate și ale unei monarhii absolute, asemenea celor orientale, Biserica de la Constantinopol își va crea tradiții proprii în conformitate cu structura spiritualității metafizice grecești, atît de diferită de claritatea și sobrietatea lumii latine.

Toate cauzele și circumstanțele analizate mai sus vor antrena schimbări sociale radicale în viața Imperiului de Răsărit care,

apropiindu-se de Orient şi conformîndu-se trăsăturilor spiritualităţii eline, îşi va croi în noua orînduire a Evului Mediu, vreme de un mileniu, un drum propriu.

§ 3 DREPTUL ROMAN ŞI DECĂDEREA ROMEI

Schimbările politice şi sociale pe care statul roman le-a suferit în ultimele secole ale existenţei sale nu puteau rămîne fără efecte asupra instituţiilor juridice. Odată cu biruinţa absolutismului, împăratul devine titularul unui adevărat monopol legislativ, „legea vie" a statului, sursa întregului drept public şi privat. Pe de altă parte, sistemul social piramidal a impus un sistem judiciar scalariform, organizat după aceleaşi principii; în frunte se afla împăratul de ordinele căruia ascultau, în succesiunea descrescîndă a rangurilor, toţi cei însărcinaţi cu împărţirea dreptăţii. Hotărîrea împăratului poartă de cele mai multe ori, în epoca Dominatului, denumirea de lege (*lex*), termen care urmărea să accentueze — odată cu dispariţia încă de la începutul imperiului a adunărilor populare, singure îndrituite, în republică, să dea legi[1] — că izvorul principal şi aproape exclusiv al dreptului era voinţa monarhului.

Legile date de împăraţi — cunoscute şi sub numele de constituţiuni imperiale — erau fie măsuri cu caracter general (*leges generales*), fie soluţii juridice date cu ocazia unui proces, dar care urmau a fi respectate în viitor la toate cazurile similare[2].

Constituţiile sau legile imperiale erau alcătuite de către specialişti, la sugestia marilor dregători (în special a prefectului pretoriului) care aveau misiunea de a se ocupa de modul de aplicare şi de îmbunătăţire a lor.

Scrise în limba latină şi mai rar în cea greacă, constituţiile, redactate după procedeele retorice în vigoare într-un stil adesea încărcat, erau prezentate, de obicei pentru a fi discutate şi definitivate, în consistoriul imperial la ale cărui şedinţe lua parte uneori şi împăratul.

---

[1] *Cf.* Gaius, *Institutiones* I, 3: *lex est quod populus iubet atque constituit* („lege este ceea ce poporul porunceşte şi rînduieşte").

[2] Sînt aşa-zisele *rescripta* imperiale.

Odată definitivat, textul original al legii era depus în arhivele imperiale; difuzarea era asigurată prin afişare şi prin trimitere de copii funcţionarilor în subordine.

Împărţirea Imperiului roman — în fapt şi apoi în drept — în două părţi a atras după sine şi o separare legislativă, deoarece constituţiile date de împăratul din Occident nu se aplicau decît în ţinuturile asupra cărora se întindea suveranitatea acestuia, după cum legile promulgate în Răsărit erau valabile numai în părţile orientale ale Imperiului.

Este interesant să subliniem că au existat încercări de a se menţine unitatea legislativă a Imperiului, după cum au existat eforturi de a o menţine şi pe cea politică. În amîndouă cazurile însă, eforturile s-au arătat zadarnice, datorită unei evoluţii istorice care mergea cu paşi lenţi, dar siguri, spre o transformare socială radicală şi spre o diversificare politică totală.

În zadar împăratul Teodosie al II-lea încearcă prin codul său din anul 438 să reîntroneze unitatea legislativă a lumii romane. Constituţia prin care îşi promulga codul[1] prevedea că textele legilor în vigoare într-o parte a imperiului urmau să fie transmise şi în cealaltă parte pentru ca, după aprobarea corespunzătoare, să se aplice deopotrivă în ambele părţi. Dar decretînd astfel, constituţia recunoaşte în mod implicit autonomia legislativă de care se bucurau în fapt cele două părţi ale imperiului, unitatea legislativă fiind mai mult un deziderat şi o recomandare decît o realitate.

Actele normative emanate de la împăraţi au devenit în epoca imperiului atît de numeroase, încît s-a simţit nevoia de a se întocmi, în scopuri practice, colecţii cît mai complete. Servind drept coduri de audienţă pentru judecători, avocaţi şi funcţionari, aceste colecţii au fost la început elaborate din iniţiativă privată şi de aceea se reduceau numai la o culegere neoficială de texte, valabile însă prin actul iniţial de promulgare al împăratului respectiv. Cele dintîi colecţii datează de la finele secolului al III-lea. Denumite după numele autorului lor, Codul Gregorian şi Codul Hermogenian, cuprindeau constituţii promulgate la finele secolului al II-lea şi în cursul celui de al III-lea.

Numărul actelor legislative imperiale crescu într-un ritm susţinut în epoca monarhiei absolute şi de aceea nevoia unei codificări s-a făcut şi mai mult simţită în această perioadă.

---

[1] *Novellae Theodosianae*, I (a. 438).

Ideea începe să preocupe conducerea de stat interesată ca normele juridice ce statorniceau privilegiile stăpînirii şi îi asigurau existenţa să fie tot mai bine cunoscute şi mai ferm aplicate. De aceea, împăratul Teodosie al II-lea ordonă printr-o constituţie din anul 435 să se adune la zi legile imperiale edictate începînd din vremea domniei lui Constantin. Lucrarea, încredinţată unei comisii de 16 persoane, a fost terminată după doi ani de lucru, publicată în anul 438 şi pusă în aplicare la 1 ianuarie 439. Cunoscut sub numele de *Codex Theodosianus* (Codul Teodosian), textul este împărţit în 16 cărţi şi fiecare carte în titluri înşiruite în ordine cronologică. Pentru a fi puse de acord cu transformările social-politice ale epocii, multe din textele constituţiilor au suferit importante schimbări, altele au fost adăugite, din aceleaşi considerente, iar uneori s-a procedat la înlăturarea unor contradicţii, inerente într-un corpus de legi edictate într-un interval de timp de peste o sută de ani.

Cum era şi firesc, codul urmărea consolidarea puterii monarhice şi de aceea conţinutul său privea, într-o mult mai largă măsură, dreptul public decît dreptul privat. Deşi redactat în Orient şi promulgat la Constantinopol, după ce este acceptat şi de senatul din Roma, codul capătă o valoare oficială pentru ambele părţi ale imperiului. Cu toate acestea, după prăbuşirea Romei, Codul Teodosian încetează, prin forţa împrejurărilor, să mai guverneze viaţa publică a Occidentului, rămînînd în exclusivitate legea oficială a Imperiului de Răsărit pînă la codificarea lui Iustinian.

După punerea în aplicare a codului în anul 439, activitatea legislativă a continuat mai departe atît în Occident cît şi în Orient, deoarece dezvoltarea socială, luînd din ce în ce mai pronunţat un curs deosebit faţă de trecut, se diferenţia în acelaşi timp în cele două părţi ale imperiului. De aceea, măsurile legislative luate de împăraţii din Apus se aplicau numai în acea parte a imperiului, după cum constituţiile promulgate în Răsărit nu aveau eficienţă decît pe teritoriul al cărui capitală devenise Constantinopolul. Pentru ca o lege edictată în *pars Occidentis* să poată fi aplicată în *pars Orientis*, şi viceversa, era nevoie de o încuviinţare a împăratului pe al cărui teritoriu urma să fie extinsă. Avem exemple de legi răsăritene aplicate în Apus, dar nu şi invers, ceea ce dovedeşte implicit creşterea rolului politic al Imperiului de Răsărit în dauna celui din Occident.

Dacă voinţa împăratului capătă un rol hotărîtor în materie de legiferare, obiceiul pămîntului, cutuma, nu-şi pierde complet importanţa. Imperiul roman înglobase în urma războaielor de cotropire duse de Roma încă din epoca republicană nenumărate popoare cu vechi tradiţii, conforme cu structura şi tradiţiile lor sociale şi economice.

Împăratul Diocleţian duce o luptă susţinută împotriva obiceiurilor locale, iar Iulian Apostatul intervine printr-o constituţie, declarînd valabile numai cutumele ce nu contraveneau ordinei publice sclavagiste. Mai tîrziu, în anul 474, împăraţii Leon şi Zeno declară că autoritatea imperială va interveni ori de cîte ori cutumele se vor dovedi neclare sau insuficiente. Cu toate măsurile severe luate de împăraţi împotriva obiceiurilor ce contraveneau politicii autoritare şi centraliste a Imperiului roman, totuşi nu toate au putut fi dezrădăcinate. Vrînd nevrînd, multe cutume locale au fost în fapt tolerate. Treptata feudalizare a Imperiului roman şi în special a părţii sale orientale a facilitat, datorită existenţei marilor domenii, menţinerea obiceiurilor locale, iar apariţia şi dezvoltarea economiei naturale a constituit uneori premisa apariţiei unor noi cutume legate în special de cultivarea pămîntului şi de obligaţiile colonilor. Pe de altă parte, practica juridică de fiecare zi, aflată în provincii în mîinile unor funcţionari şi practicieni nu întotdeauna bine pregătiţi, a dus la crearea unui drept roman mult simplificat faţă de dreptul savant clasic sau de cel edictat în legiuirile oficiale ale epocii. Acest drept, mai puţin atent la frumuseţile construcţiilor doctrinale clasice, era însă mai adecvat nevoilor specifice ale epocii şi de aceea foarte maleabil şi eficient. Este ceea ce ştiinţa romanistică a numit „drept roman vulgar" sau cu un termen mai puţin adecvat, „degenerat". Spre finele imperiului, această practică ia o formă mult mai asemănătoare cutumelor devenind, dacă nu obicei în sensul riguros al termenului, o formă specifică a dreptului obişnuielnic. Uneori, ecouri ale dreptului vulgar se vor face simţite chiar în cuprinsul constituţiilor imperiale care, acceptîndu-i unele reguli, vor contribui la decăderea sistemului juridic roman subminat tot mai mult de tendinţele înnoitoare ale unei societăţi în plină transformare structurală.

După Diocleţian şi Constantin ştiinţa dreptului suferă profunde transformări, urmînd o linie descendentă în comparaţie cu perioada clasică. În cea mai mare parte, activitatea jurisconsulţilor se desfăşoară în cancelariile imperiale; participînd la opera de legiferare, ei sînt consideraţi simpli man-

datari ai împăratului, adevăratul și unicul creator al dreptului sau, pentru a ne exprima în terminologia epocii, „mai marele legilor *(legum dominus)*, „dregătorul dreptății și echității" *(iustitiae aequitatisque rector)*. Activitatea jurisconsulților rămîne anonimă și, dacă izvoarele epocii le trec numele sub tăcere, ele îi amintesc în schimb pe împărații pentru care lucrează. Faima și gloria aparțin împăraților, chiar și atunci cînd alții lucrează pentru ei, se exprimă panegiriștii latini din perioada Dominatului.[1]

Cînd nu activează în cancelarii și încearcă să creeze, operele lor au un caracter mai mult compilatoriu și de vulgarizare. Adesea ei rezumă și, mai ales, simplifică lucrurile înaintașilor, reducîndu-le la îndrumări de practică. Dacă în perioada clasică forța de creație a jurisprudenței romane rezidă în interpretarea dreptului pozitiv pentru a-l adapta la realitățile vii și mereu schimbătoare ale vieții, după Constantin, interpretarea legii devine domeniul rezervat al împăratului, iar jurisprudenței îi revine simplul rol de-a o face cunoscută și eventual înțeleasă. Datorită acestui fapt, operele jurisconsulților au și un caracter dogmatic. Legea imperială, textul acesteia, devine o dogmă. Instituțiile pot fi definite, clasificate, analizate în mod deductiv, dar niciodată în mod critic și creator, așa cum au procedat marii juriști din epoca de aur a dreptului roman. Jurisconsulții epocii sînt adesea conștienți de valoarea științifică redusă a compilațiilor lor și de aceea, pentru a le da mai multă importanță și autoritate, le atribuie paternitatea unor juriști clasici cu nume de prestigiu, din lucrările cărora au preluat mai mult. Astfel, *Res cottidianae* (Regulile juridice de aplicare zilnică), alcătuite la începutul secolului al IV-lea, *Sententiae Pauli* (Sentințele lui Paul), din anii 327—328, și *Liber singularis regularum* (Cartea unică de reguli), alcătuită între 320—342, sînt atribuite în ordine: lui Gaius, Paul și Ulpian, juriști de mare autoritate și prestigiu în epoca clasică. Aceste lucrări însă, deși clare și instructive, nu sînt decît niște expuneri rezumative ce oferă juristului practician și studentului soluții, în afara oricăror discuții și aprecieri critice. Alteori, lucrările juridice ale vremii se reduc la diverse culegeri neoficiale care grupează, pe materii, diverse texte. Așa sînt *Fragmenta Vaticana* (Fragmentele Vaticanului)[2] care, redactate de un jurist necunoscut între anii 350—428, cuprind

[1] *Cf.* Mamertinus, *XII Panegyrici Latini*, X, 2.

[2] Numite astfel, deoarece au fost conservate într-un manuscris descoperit în Biblioteca Vaticanului, în 1821.

texte ale jurisconsulților clasici și extrase din constituțiile imperiale, anticipînd munca de codificare de mai tîrziu. La începutul secolului al IV-lea, apare *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* (Colecția comparativă de legi evreiești și romane) în care, la fel, un autor necunoscut compară texte luate din operele juriștilor clasici și din constituțiile imperiale, cu dreptul mozaic.

Decăderea calitativă a nivelului științific al științei juridice romane se reflectă în așa-zisa lege a „citațiunilor", promulgată în anul 426 de către împărații Teodosie al II-lea și Valentinian al III-lea, prin care se stabilește că numai operele juriștilor Papinian, Paul, Ulpian, Modestin și Gaius, precum și operele juriștilor citați de aceștia au putere de lege. Partea care aducea în sprijinul său un număr mai mare de opinii cîștiga. Dacă ambele părți invocau un număr egal de autori, prevala opinia lui Papinian, iar dacă acesta nu se pronunțase asupra unui caz identic, judecătorului îi rămînea deplina libertate de a hotărî cu privire la speță. Rolul judecătorului se reducea la numărarea opiniilor jurisconsulților, fără să fie obligat să cerceteze în mod critic părerile lor. Așadar, soluționarea cazurilor se baza pe un sistem automat, care, prin modul de funcționare, excludea elementul de evaluare și apreciere critică. Totodată, un asemenea mecanism dovedește pregătirea mediocră a judecătorilor din secolul al V-lea, incapabili, de cele mai multe ori, să dea soluții întemeiate pe o justă argumentare juridică.

Treptat, în secolul al V-lea și la începutul celui de al VI-lea, rezumatele și compilațiile juridice înfățișate mai sus se substituie operelor marilor clasici, constituind pentru practicieni un ghid simplu în soluționarea problemelor juridice de fiecare zi. Alte lucrări ce apar în această perioadă au același caracter și urmăresc aceeași finalitate.

În Orient, spre deosebire de Occident, tradițiile clasice s-au menținut mai bine, datorită unui învățămînt juridic mai dezvoltat. Dacă după căderea Romei școala de drept întemeiată încă din secolul al III-lea în Cetatea Eternă dispare, în Orient, cea din Beirut, creată cam în aceeași epocă, se afirmă tot mai puternic. În anul 425, acesteia i se adaugă școala din Constantinopol; școli asemănătoare existau și în Alexandria, în Caesarea (Palestina) ca și în alte orașe din Imperiul de Răsărit.

Mai la adăpost de atacurile popoarelor migratoare germanice care au năruit Imperiul roman de Apus și avînd o

suprastructură corespunzătoare noilor forțe de producție în formare, Imperiul de Răsărit oferea posibilități mai bune de învățământ și studiu. În universitățile din Răsărit și mai ales la Beirut și Constantinopol persista încă o știință a dreptului legată de tradițiile științei juridice clasice romane. La temelia învățământului din aceste școli se aflau încă operele marilor clasici, iar profesorii comentau textele urmărind să-i facă pe elevi să înțeleagă sensul și spiritul instituțiilor juridice. Influențați de spiritualitatea greacă, mai speculativă, profesorii din Răsărit dădeau mai multă atenție definițiilor și clasificărilor; cu ajutorul acestora, ei voiau să păstreze tot ceea ce putea fi generalizat și actualizat din gîndirea marilor jurisconsulți romani. În același timp, în conformitate cu filosofia idealistă a epocii, ei adăugau ceva nou în analiza operelor juridice clasice: o accentuare a rolului voinței în interpretarea actelor juridice și a ideii de echitate în aplicarea dreptului la nevoile cotidiene.

Separarea socială și politică între cele două părți ale Imperiului roman din vremea lui Dioclețian și Constantin se accentuează după ce Teodosie cel Mare împarte, în anul 395, Imperiul roman în două părți distincte: Occidentul și Orientul. Imperiul de Răsărit cu capitala la Constantinopol își va croi treptat o cale proprie, o viață independentă. Căderea Romei în anul 476 va face din Constantinopol continuatorul spiritual al Cetății Eterne, iar împărații din Răsărit se vor considera căpetenii ale întregului imperiu de odinioară, a cărui unitate multă vreme au visat s-o restaureze. Amintirile puternicului imperiu întemeiat de August, imaginea unui stat în care Marea Mediterană devenise „Marea noastră", credința în existența unor destine de supremație universală precum și demnitatea, respectul și teama pe care Roma le impusese lumii, au făcut ca împărații Constantinopolului să dorească refacerea unității pierdute.

Împăratul Iustinian a încercat primul. Cu toată convingerea și cu toate forțele. N-a reușit, dar unele rezultate, deși minore în raport cu energiile irosite, au fost totuși obținute. Le vom vedea în cele de mai jos.

Nimic nu putea schimba cursul legic al evenimentelor. Imperiul de Apus dispăruse pentru totdeauna, iar pe ruinele Romei apar noi state. La rîndul său, Bizanțul își va urma drumul propriu de dezvoltare, pe temeiurile unei societăți feudale, în ale cărei tradiții helenistice va continua să persiste, doar ca simplu decor, cîte ceva din milenara aureolă a Romei.

II. CÎRMUIREA LUI IUSTINIAN

§ 1 ÎMPĂRATUL, CURTENII ŞI ÎMPĂRĂTEASA

În anul 518, odată cu moartea împăratului Anastasie, o nouă dinastie urca pe tronul Bizanţului. Întemeietorul ei era Iustin I (518—527) care, deşi se mîndrea — după unele izvoare — că fusese ales ca împărat de marii dregători, de senat şi de armată, de fapt obţinuse tronul în urma unor intrigi bine chibzuite şi conduse cu multă iscusinţă.

Ţăran din părţile Illyriei, născut într-un sat din apropierea oraşului Skoplje de azi, Iustin fusese comandantul regimentului de gardă imperială din Bizanţ şi se dovedise un strălucit ostaş. El a fost înnobilat, acordîndu-i-se rangul de senator. Deşi era lipsit de orice cultură[1], totuşi ca împărat se arată înzestrat cu mult simţ practic şi deosebită intuiţie politică.

Istoricul Procopius[2] relatează că în rezolvarea problemelor statului îşi luă drept sfătuitor pe nepotul său, Iustinian sau, cu numele complet, după obiceiul timpului, Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus. La moartea lui Iustin, în anul 527, Iustinian urcă pe tronul rămas vacant al Imperiului bizantin.

Născut în jurul anului 482, Iustinian a văzut lumina zilei în acelaşi ţinut ca şi unchiul său, într-un sat modest din împrejurimile oraşului Skoplje. Adus de tînăr la Constantinopol de către acesta, a frecventat cu sîrguinţă şcolile din oraş, unde a primit o instrucţie în egală măsură politică şi religioasă. Încredinţîndu-i-se, pe rînd, funcţii şi acordîndu-i-se titluri din ce în ce mai importante — de la „comite al gărzilor" (*comes domesticorum*) şi pînă la cel de „consul" şi de „prea nobil" (*nobilissimus*) — Iustinian avea, la urcarea

[1] Vezi L. Lydus, *De magistratibus*, II, 51.
[2] *Cf. De aedificiis*, I, 3, 3.

sa pe tron, o bună pregătire și o bogată experiență militară și politică. Vreme de 38 de ani va domni Iustinian în Bizanț, conducînd destinele Imperiului roman de Răsărit, va desfășura o vastă și neobosită activitate pînă în anul morții sale (565) cînd, odată cu el se va stinge „cel din urmă împărat roman și cel dintîi împărat bizantin", lăsînd o profundă impresie asupra lumii contemporane.

Mozaicul de la biserica din Ravena ni-l înfățișează cu o figură încremenită și rece în mijlocul unei suite de slujitori și fețe bisericești care, cu toții, au aproape aceleași trăsături. De aceeași înălțime ca și dregătorii rînduiți în dreapta și în stînga sa, împăratul are o înfățișare robustă, iar ochii mari și întrebători trădează voință și neîncredere. Nimbul ce-i înconjoară capul e un simbol pentru cel care în toate actele oficiale este denumit „evlaviosul" (*pius*). Cît privește caracterul moral, deși unele izvoare contemporane și în special Procopius sînt contradictorii, se pare că două naturi diferite își disputau întîietatea în felul de a fi a lui Iustinian. Indecis, uneori slab, capabil de schimbări bruște, ușor irascibil, se lasă cîteodată copleșit de deznădejde. Bănuitor și vanitos, nu era constant în sentimente pentru cei din jur, adesea pizmuindu-i, ca pe generalul său Belisarius, pentru succesele repurtate. Știa însă să se stăpînească și să etaleze o atitudine prietenoasă. O putere de muncă neobișnuită i-a atras porecla „împăratul ce nu doarme niciodată".

Cu o încredere deosebită în calitățile sale și în destinul ce-i fusese hărăzit, pretindea să fie informat despre orice și să hotărască singur, începînd cu problemele religioase și terminînd cu cele ale statului. În toate arăta o grijă deosebită, un simț de ordine și măsură, chiar pasiune pentru cele mai neînsemnate amănunte. Deși vanitos, nu disprețuia sfaturile bune, mai ales dacă erau pornite dintr-o hotărîre fermă, ca cele ale soției sale Teodora și ale înțeleptului său dregător, Ioan de Cappadocia, om înzestrat cu o pătrunzătoare inteligență practică.

Urcîndu-se pe tron, Iustinian a urmărit, înainte de toate, refacerea unității Imperiului roman de odinioară. Socotindu-se succesor legitim al cezarilor romani, era convins că misiunea sa era de a reface unitatea dispărută a imperiului, sub egida cetății Bizanțului, moștenitoarea Cetății Eterne. „Avem nădejdea — spunea într-o *Novella* din anul 536, după ce obținuse cîteva succese — că domnul ne va îngădui stăpînirea și asupra celorlalte părți din imperiu, pe care romanii de odi-

nioară le-au guvernat pînă la marginile celor două oceane, dar pe care le-au pierdut apoi din nepăsare."[1]

Continuator al politicii cezarilor, era, ca și aceștia, *imperator*, adică mai marele oștilor și legea vie a țării, încarnarea desăvîrșită a puterii supreme. „Ce este mai mare — spunea el într-o constituție din anul 529 — și mai sfînt decît puterea imperială? Cine ar putea fi atît de cutezător în mîndria sa, încît să nesocotească o hotărîre dată de împărat, cînd și cei care au pus temeliile vechiului drept declară deschis și lămurit că rînduielile (*constitutiones*) ce purced din hotărîre împărătească dobîndesc putere de lege?"[2]

Lege vie a Bizanțului, Iustinian se voia stăpîn absolut al imperiului: statul, administrația, oștile, diplomația, religia, totul se găsea în puterea lui discreționară de decizie. „A fost primul dintre împărații bizantini — ne încredințează istoricul Agathias — care s-a dovedit, în vorbe și în fapte, stăpînul absolut al romanilor."[3]

Dacă ideea imperială era prima mare idee ce impulsiona străduințele și năzuințele împăratului, cea de a doua era ideea creștină. În realitate, aceasta din urmă deriva din cea dintîi. Stăpîn al lumii romane, împăratul era în același timp „unsul" lui dumnezeu, de al cărui har și grație se simțea deopotrivă însuflețit și ocrotit. De aceea, nimic mai firesc ca împăratul să apere credința cu sabia și s-o răspîndească într-o formă „fără de prihană", pînă în cele mai îndepărtate colțuri ale lumii cunoscute atunci. Cît de smerit și devotat era credinței creștine rezultă din numeroasele acte emanate de la cancelaria imperială. Este îndeajuns să reproducem cîteva fraze din celebra constituție pe care a promulgat-o în anul 534, în vederea reorganizării Africii cucerite de la barbari:

„Cîte mulțumiri și cîte laude sîntem datori să aducem domnului nostru Isus Cristos, nici mintea nu poate gîndi și nici limba mărturisi. Și mai înainte ne-am bucurat noi de multe daruri hărăzite de domnul, dar acum socotim că sîntem copleșiți de binefacerile lui... căci, ceea ce dumnezeu cel atotputernic s-a milostivit să dovedească prin noi pentru lauda și numele său a întrecut toate minunile ce s-au petrecut în veac, întrucît Africa, robită de vandali acum 105 ani și-a recăpătat prin noi libertatea într-un timp atît de scurt..."[4]

---

[1] *Novella*, XXX, 11, 2.
[2] *Cod.*, I, 14, 12.
[3] *Historici Graeci minores*, Leipzig, II, 1871, p. 132 și *urm.*
[4] *Cod.*, I, 27, 1.

Considerîndu-se împuternicitul lui dumnezeu pe pămînt, Iustinian n-a cruţat nimic pentru a-şi dovedi dreapta credinţă şi misiunea sfîntă ce i-a fost încredinţată. De aici, intoleranţa sa faţă de cei pe care-i socotea eretici, ca şi cruciadele nemiloase duse pentru convertirea „necredincioşilor", socotiţi „vrăjmaşi ai sufletelor şi trupurilor" (*animarum hostes et corporum*).

Aceste două idei l-au călăuzit permanent pe marele împărat; expresie ideologică a celei din urmă încercări a stăpînilor de sclavi, care încă se mai credeau romani, de a-şi păstra poziţia şi autoritatea, într-o societate caracterizată prin alte rosturi, politica dusă de Iustinian n-a putut avea în perspectivă istorică decît succese efemere, cu excepţia legiuirii sale care, datorită unei legităţi specifice, va supravieţui vremurilor.

Pentru realizarea politicii sale, Iustinian s-a înconjurat de oameni pricepuţi pe care a ştiut să-i facă devotaţi cauzei sale, îndepărtîndu-i fără scrupule pe cei în care-şi pierdea încrederea sau de care, din diferite pricini, nu se mai putea sluji.

Începînd din anul 531, funcţia de prefect al pretoriului o deţinea Ioan de Cappadocia. Avînd ca sarcină administrarea finanţelor şi controlul treburilor dinăuntrul imperiului, el era cel mai înalt dregător în stat. De condiţie umilă şi fără prea multă ştiinţă de carte, Ioan era înzestrat cu o inteligenţă practică deosebită şi un simţ înnăscut pentru afaceri. Împăratul îl preţuia mult pentru talentul cu care izbutea, indiferent de metode, să găsească banii de care avea atîta nevoie Bizanţul. Pentru acest fapt, adesea îl felicita în public şi, treptat, Ioan deveni indispensabil. Talentul său de organizator şi administrator era recunoscut de toţi contemporanii. Chiar şi cei ce nu-l simpatizau îl numeau „geniul cel mai de seamă al epocii", omul care ştia „să ia în consideraţie toate eventualităţile şi să rezolve toate greutăţile". În viaţa privată, Ioan era vicios şi imoral; aici dădea el frîu liber firii sale vulgare şi senzuale. Pe deasupra era superstiţios şi practica magia. „Gata oricînd să fure" — cum îl caracteriza un contemporan, Ioan îşi făcuse o avere uriaşă şi, cum din fire era ambiţios şi vanitos, nutrea chiar nădejdea de a deveni *basileus*, răsturnîndu-l pe Iustinian la momentul potrivit. Dar împărăteasa Teodora în urma unei maşinaţii bine urzite reuşi să-l compromită şi să-l expulzeze în Egipt, salvîndu-şi astfel soţul, care multă vreme nu vroise să întreprindă nimic împotriva înaltului său consilier a cărui voinţă şi curaj îi impuneau, dacă nu respect, cel puţin o sinceră preţuire.

Mai marele oştilor bizantine era generalul Belisarius, unul din cei mai mari soldaţi ai epocii. Strălucitele biruinţe dobîndite în Răsărit şi Apus, bogăţiile pe care le adusese în Bizanţ după campaniile sale victorioase, lărgirea hotarelor imperiului ca urmare a biruinţelor obţinute, toate acestea au făcut din Belisarius idolul soldaţilor şi al poporului. Mulţimea entuziastă îl aclama la Hippodrom, pe străzi. Pretutindeni se vorbea despre el şi i se preamăreau faptele. Impunător, cu o statură înaltă, cu firea blîndă şi înţelegătoare, vorbea cu oricine îi dădea bineţe, găsind cuvinte potrivite. Nu numai prietenii, dar şi inamicii îi recunoşteau valoarea şi calităţile de ostaş. Prezenţa sa în fruntea oştilor însemna pentru soldaţi o certitudine, pentru împărat o chezăşie, iar pentru duşmani o înfrîngere. „Nu cred — spunea despre el un istoric contemporan — să fi dat vreun ordin care să nu fi fost dus la îndeplinire; toată lumea îl asculta, deopotrivă datorită preţuirii virtuţilor sale şi din temere faţă de puterea sa."

Succesele şi renumele său începură să-i îngrijoreze pe cei de la curte: Iustinian îi pizmuia gloria, Teodora se temea de el, Ioan de Cappadocia îl dispreţuia. Belisarius nu era însă un ambiţios. Ostaş înainte de toate, el înţelegea să rămînă cinstit faţă de cel căruia îi jurase credinţă. Ca de obicei, Teodora găsi cu cale să preîntîmpine din parte-i o eventuală tentativă de a provoca o răzmeriţă care să-i aducă tronul. Împărăteasa cunoştea oamenii şi mai ales slăbiciunile lor. A lui Belisarius era pasiunea fără margine pentru soţia sa, Antonia. După o tinereţe agitată şi după un mariaj nereuşit, Antonia se căsători, la patruzeci de ani, cu marele general. Teodora o cîştigă de partea sa şi prin intrigi de un mare rafinament făcu din Belisarius, temător să nu-şi piardă soţia, cel mai umil slujitor al tronului marii împărăţii. Pentru a fi pe placul împăratului şi al soţiei sale, el îndeplini tot ceea ce i se ceru, arătîndu-se ca om slab şi umil. Toate acestea nu-i scad din meritele ostăşeşti care-l aşază printre marile personalităţi bizantine şi printre cei care au contribuit cel mai mult la consolidarea temeliilor Imperiului de Răsărit.

Al treilea mare colaborator al lui Iustinian a fost Tribonian, din anul 529 ministru al justiţiei imperiale (*quaestor sacri palatii*). Unitatea imperiului pe care Iustinian o urmărea cu atîta zel implica şi una legislativă. Acest lucru necesita o revizuire a întregii jurisprudenţe romane devenită, după mai bine de zece secole, cu adevărat uriaşă. Reconsiderarea vechii

literaturi juridice în spiritul nevoilor contemporane se arăta a fi o misiune dificilă și plină de răspundere. Ea implica existența unui colectiv priceput și harnic, în care profesori, avocați și magistrați urma să-și arate priceperea dobîndită în învățămînt și practica instanțelor. Spiritul conducător al acestui colectiv va fi Tribonian.

Născut în portul mediteranean Side, din provincia Pamphylia, Tribonian era, prin pregătirea sa multilaterală, un adevărat spirit enciclopedic. La fel de bine scria în versuri ca și în proză, despre filosofie sau politică, despre literatura homerică sau despre astronomie. De aceea, nu fără temei istoricul contemporan Procopius îl numea „cel mai mare învățat al epocii sale". Impunîndu-se prin vastitatea cunoștințelor juridice, prin talentul oratoric înnăscut și prin felul de a fi plăcut și îndatoritor, Tribonian a reușit să urce repede treptele dregătoriilor administrative, pînă la cea de consul. Cunoscînd la fel de bine limba latină și greacă, avînd o informație juridică vastă — poseda cea mai mare bibliotecă juridică din epocă — Tribonian era, indiscutabil, primul jurist al imperiului. Totodată, îi arătase lui Iustinian o fidelitate ireproșabilă, fapt nu lipsit de importanță pentru vanitosul împărat.

„Toate acestea au fost realizate și îndeplinite — spune Iustinian vorbind despre *Corpus iuris* — cu strălucire și demnitate, potrivit poruncii noastre, de către prea vrednicul de cinstire și prea înțeleptul Tribonian... bărbat iscusit în fapte, în vorbe și în alcătuirea legilor, fără a pune ceva mai presus de poruncile noastre."[1]

Așa cum rezultă din panegiricul pe care l-a compus întru cinstirea împăratului, fidelitatea lui Tribonian s-a transformat într-o adevărată adulație. Mărturisind că pămîntul este nevrednic pentru un astfel de domnitor, marele dregător afirmă, declarîndu-se cuprins de o cucernică inspirație, că împăratul va părăsi această lume viu, ridicat de dumnezeu la o veșnică glorie cerească[2].

Lingușirea nu era însă singurul lui cusur. Iubea, ca toată protipendada bizantină dealtfel, nespus de mult banii și nu disprețuia nici un mijloc, de orice natură ar fi fost, pentru a se îmbogăți. Pretindea daruri de la împricinați și uneori era dispus să modifice sau să înlocuiască legile, dacă așa îi dictau interesele proprii. De aceea, nu întîmplător cu oca-

[1] *Constitutio Dedoken*, 9. *Cf.* Novella 75.
[2] *Cf.* Procopius, *Anecdota*, 13.

zia răscoalei ce a avut loc la Constantinopol în anul 532 poporul a cerut destituirea sa. Constrîns de împrejurări, împăratul făgădui, dar îşi uită promisiunea după ce răscoala fu potolită.

Printre colaboratorii apropiaţi ai lui Iustinian, ultimul, dar cel mai important, a fost soţia sa, Teodora, una din cele mai interesante şi mai inteligente figuri feminine din istoria Bizanţului şi a lumii. Fiica unui îngrijitor de animale sălbatice destinate jocurilor de circ, Teodora, rămasă de mică împreună cu alte două surori orfană de tată, fu silită să-şi cîştige singură existenţa. Deveni foarte repede cunoscută şi apreciată în Constantinopol pentru pantominele sale, pentru rolurile comice pe care le interpreta cu haz şi pentru tablourile vii şi picante în care figura în chip de model desăvîrşit. Inteligenţa cu care-şi juca piesele şi frumuseţea ei deosebită — văzuse lumina zilei în insula Cipru, patria celei mai frumoase zeiţe, Afrodita — atraseseră atenţia întregii capitale. Avea trăsăturile feţei fine şi regulate, iar obrajii, puţin umbriţi de paloare, contrastau cu ochii negri şi strălucitori, ce tăinuiau voinţă şi inteligenţă. Pe cei din jur ştia să-i cucerească prin conversaţii spirituale şi iscusite, prin îndrăzneli de curtezană şi prin temperamentul înclinat spre plăceri vulgare. Devenise celebră prin orgiile la care lua parte, prin numărul mare al amanţilor aleşi din toate păturile sociale. Purtarea tinerei fete scandaliză în scurt timp întreg Constantinopolul. De aceea — spune Procopius, a cărui *Istorie secretă* nu prezintă însă garanţiile unei depline obiectivităţi — toţi oamenii de bine care o vedeau pe străzi i se fereau din cale, de teamă „să nu se atingă de hainele ei sau ca nu cumva întîlnirea să le fie fatală"[1].

Curînd însă Teodora părăseşte Constantinopolul plecînd la Alexandria, în Africa, unde rămîne cîţiva ani. Aici duce o viaţă grea; această cauză şi poate influenţa moralei creştine au îndemnat-o spre o purtare mai vrednică şi mai decentă. Reîntorcîndu-se la Constantinopol ispăşită, Teodora îşi cîştiga existenţa torcînd lînă. Rămăsese însă aceeaşi femeie frumoasă şi frumuseţea ei — datorită unei întîlniri întîmplătoare sau poate pusă la cale chiar de Teodora — făcu o impresie puternică asupra lui Iustinian, care porunci să fie adusă la curte. Căsătoria nu a avut loc imediat, deoarece legile Romei opreau căsătoriile între bărbaţii de rang înalt şi fe-

[1] *Historia arcana*, 9, 25.

meile dezrobite sau cele care jucaseră pe scenă. Pe de altă parte, nici mama lui Iustinian şi nici mătuşa sa, împărăteasa Eufemia, soţia lui Iustin I, nu priveau cu ochi buni o asemenea căsătorie nedemnă — după părerea lor — pentru moştenitorul tronului Bizanţului. Iustinian nu se grăbea; Eufemia muri în scurtă vreme (523), mama avea să cedeze la insistenţele fiului, iar Iustin I promulgă o lege ce desfiinţa vechile oprelişti romane, declarînd că femeile care se pocăiau după ce îmbrăţişaseră meseria rău famată de actriţă puteau, cu încuviinţarea imperială, să se căsătorească cu orice persoană, de orice rang sau stare socială ar fi fost.[1] Pentru a o scuti pe Teodora de-a cere încuviinţarea împăratului — evitîndu-se astfel să fie pus în discuţie trecutul actriţei — legea mai prevedea că, indiferent de îndeletnicirile anterioare, femeile care primiseră un grad în ierarhia curţii imperiale erau îndrituite prin însuşi acest fapt să se mărite, fără autorizaţie, cu oricine ar fi vrut. De aceea, Teodora primi rangul de patriciană şi celebrarea căsătoriei avu loc după toate datinile bisericii şi obiceiurile curţii.

După ce Iustinian se urcă pe tron (527), Teodora deveni împărăteasa Bizanţului şi colaboratoarea cea mai apropiată a soţului său care ordonă ca pe viitor jurămîntul de credinţă al dregătorilor în subordine să fie depus, după cum glăsuieşte o lege a timpului[2], în egală măsură „lui Iustinian şi soţiei sale Teodora".

Ca împărăteasă, Teodora se dovedi la înălţimea misiunii sale. Pentru treburile statului arăta o pasiune deosebită, iar asupra lui Iustinian avea o influenţă considerabilă ştiind — fie prin iscusinţă, fie prin vrednicie — să-şi păstreze nealterate sentimentele de dragoste şi încredere pe care acesta i le purta. Din anul 527 şi pînă cînd muri, în 548, se poate spune că Teodora guverna Imperiul de Răsărit împreună cu Iustinian sau, după unele afirmaţii contemporane, într-o măsură chiar mai mare decît acesta. Dealtfel, însăşi Teodora într-o scrisoare adresată unui demnitar străin afirma — după cum ne încredinţează Procopius — că „împăratul nu hotărăşte niciodată fără să mă consulte".

În tot acest răstimp, împărăteasa a arătat că poseda arta politică a vremii: un amestec ciudat, dar foarte eficient, de bine şi de rău, de vicii şi virtuţi. Calmul îl împletea cu pa-

[1] *Cod.*, V, 4, 23.
[2] *Novella* VIII, *Iusiurandum.*

siunea, blîndeţea cu despotismul, francheţa cu lipsa de sinceritate, mila cu ura, generozitatea cu egoismul. Tot acest mozaic de însuşiri contrare bine slujit de o voinţă fermă, de o raţiune sigură şi de talentul de a ademeni şi de a impune, a constituit adesea, vreme de douăzeci şi unu de ani, o cale sigură în găsirea soluţiilor de care avea nevoie cîrmuirea imperiului.

§ 2 POLITICA EXTERNĂ ŞI INTERNĂ A LUI IUSTINIAN

Socotindu-se descendent al cezarilor, urmărind refacerea unităţii Imperiului roman din perioada sa de glorie şi fidel al ideii imperiale romane a cărei politică o întruchipa, Iustinian a purtat numeroase lupte: în apus, împotriva popoarelor germanice, cu intenţia de a le îndepărta din teritoriile Romei aflate în stăpînirea lor; în răsărit şi la miazănoapte, pentru a păstra fruntariile prea puţin modificate faţă de epocile de glorie ale Romei.

Alături de ideea imperială, ideea creştină, al cărei erou se proclamase împăratul Iustinian, cerea salvarea credincioşilor din Apus de oprimarea germanilor ce îmbrăţişară credinţa „ereticului" Arie şi, în răsărit şi miazănoapte, de ameninţarea păgînilor.

Această misiune, în esenţă o ultimă şi disperată încercare a stăpînilor de sclavi de a-şi recîştiga privilegiile în permanentă disoluţie, avea să se soldeze doar cu efecte momentane şi, în perspectiva timpului, neînsemnate.

Expediţia contra vandalilor din Africa de nord începu în anul 533. Greutăţile erau mari, căci trupele trebuiau transportate pe corăbii, împotriva unui inamic ce dispunea şi el de o puternică flotă. Consiliul imperial ezită cîtăva vreme, după cum şi împăratul avu momente de îndoială în luarea deciziei finale. Pînă la urmă, din proprie iniţiativă sau îndemnat de alţii, împăratul porunci ca flota să pornească la drum, punînd oastea sub conducerea destoinicului general Belisarius. Momentul fusese bine ales, căci triburile băştinaşe de mauri erau în plină revoltă împotriva vandalilor, iar diplomaţia bizantină, prin mijloacele obişnuite — aur şi intrigi — reuşi să adîncească şi mai mult neînţelegerile interne devenite ende-

mice, atît în sînul vandalilor cît și între aceștia și celelalte popoare germanice.

La început, victoriile lui Belisarius au fost strălucite, întregul regat vandal fiind cucerit. Iustinian putea să afirme cu legitimă mîndrie: „Iar acum, dumnezeu, prin milostivirea sa, ne-a încredințat nu numai pămîntul Africii și toate provinciile ei, dar ne-a înapoiat chiar și însemnele imperiale care fuseseră răpite după cucerirea Romei"[1]. Încrezător că succesul va rămîne definitiv, Iustinian porunci ca cele mai multe trupe să se reîntoarcă în patrie. Triburile de mauri, nemulțumite cu noua ocupație străină, după cum nu se împăcaseră nici cu cea vandală, se răsculară. Numai după lupte grele ce le sleiră forțele reușiră bizantinii să restaureze pentru aproape patru decenii stăpînirea imperială în Africa de nord. Numeroase resturi de fortificații militare stau și azi mărturie a grijii depuse de Iustinian în apărarea unui ținut pentru moment realipit Imperiului de Răsărit.

Mai îndelungat și cu mult mai greu a fost războiul dus în Italia împotriva ostrogoților. Cu ajutorul clerului și al ultimilor reprezentanți ai nobilimii funciare romane care li se alăturaseră, armatele bizantine obțin și aici, la început, unele succese. În același timp, din pricina mișcărilor populare, o parte din nobilimea ostrogotă se declarase gata să se alieze cu trupele bizantine. Belisarius cucerește în anul 536 Roma; în 540 fu ocupată Ravena, capitala ostrogoților, regele lor luat prizonier și dus de Belisarius la Constantinopol. Iustinian își ia acum pe lîngă titlul de *Africanus* și *Vandalicus*, și pe cel de *Gothicus*. Dar țăranii ostrogoți nu se supuseră cotropitorilor și alegîndu-și rege în anul 541 pe Totila obțin cîteva frumoase victorii împotriva bizantinilor, reușind, în 546, să reocupe Roma. Sprijinit de sclavii și de colonii din Italia pe care îi scuti de biruri și de corvezi, Totila recuceri aproape întreaga Italie. Iustinian fu nevoit să intervină din nou. Armatele sale restabilesc situația prin victoria de la Busta Gallorum (552), în Umbria, și, pînă în 555, Italia este recucerită în întregime. Potrivit intențiilor sale de restaurare a vechiului imperiu, Iustinian a încercat prin constituția sa *Pragmatica sanctio* (Sancțiunea pragmatică) să reînvie rînduielile sclavagiste. El a restituit marilor proprietari de pămînt și bisericii moșiile confiscate de ostrogoți, iar pe colonii și pe sclavii eliberați de Totila i-a adus din nou în stare de robie.

[1] *Cod.*, I, 27, 1, 7.

Ultima expediție militară a lui Iustinian a fost îndreptată contra vizigoților din Spania. Succesele obținute îi permiseră să alipească imperiului, pentru aproape șapte decenii, partea sud-estică a peninsulei.

Rezultatele acestor campanii ofensive menite să restaureze fruntariile vechiului Imperiu roman nu au fost cele dorite. Deși Bizanțul își vedea acum stăpînirea întinzîndu-se de la Eufrat pînă la Coloanele lui Hercule[1] și, deși Marea Mediterană redeveni „Marea noastră" (*Mare nostrum*), cuceririle lui Iustinian nu atinseseră vechile hotare romane: partea occidentală a Africii, cea mai mare parte a Spaniei, Galia și părțile de la miazănoapte de Alpi rămîneau în afara Imperiului bizantin.

Dar caracterul noilor cuceriri a fost efemer. Reînvierea, fie și numai teritorială a statului roman, era cu neputință. Imperiul de Apus murise asemenea unui organism ce-și trăise traiul. Reînvierea Cetății Eterne — cu toată spectaculozitatea încercării ce impulsiona caracterul uneori romantic al lui Iustinian — apărea în fapt absurdă și reacționară. De aceea, succesele lui Iustinian obținute în apus, strălucitoare în aparență, nu puteau avea rezultate durabile și cuceririle vor fi pierdute treptat după moartea împăratului.

Concentrarea trupelor bizantine în occident în vederea restaurării vechilor granițe romane a impus la răsărit și miazănoapte o politică de defensivă menită să păstreze *statu quo* în aceste regiuni mereu amenințate de vecini. Primejdia principală venea din partea Persiei sasanide al cărei rege, Chosroes cel Drept (Anușirvan), ataca mereu, căutînd în egală măsură ieșire la Marea Neagră și la Marea Mediterană. Nereușind să-l supună, Iustinian reușește să-i cîștige bunăvoința cu o mare sumă de bani, iar în 562 să încheie chiar un tratat de pace pe cincizeci de ani, stipulîndu-se obligația bizantinilor de a plăti anual perșilor un substanțial tribut.

La miazănoapte apare primejdia popoarelor slave menționate de Procopius cu propriul lor nume: sclaveni. Trecînd în fiecare an Dunărea, triburile de slavi pătrund adînc în interiorul imperiului ajungînd uneori pînă la zidurile Constantinopolului și la Marea Egee, iar alteori pînă la Marea Adriatică. Primejdia se agrava deoarece alături de slavi mai atacau Peninsula Balcanică și gepizii, kutrigurii — de neam hun, avarii și alții.

Politica externă a lui Iustinian, cu toate succesele de moment, era prea scump plătită. Ea a însemnat sleirea econo-

[1] Strîmtoarea Gibraltar.

mică a imperiului. Rezervele de aur pe care le poseda Bizanțul încă din vremea împăratului Anastasie — fabuloase, după socotelile lui Procopius — au fost cheltuite în întregime, dovedindu-se pînă la urmă insuficiente. Ca urmare, populația a fost supusă la plata unor impozite din ce în ce mai mari, cu mult peste puterile reale ale contribuabililor, iar imperiul va intra într-o gravă criză economică ce se va resimți în toate domeniile vieții sociale și de stat.

„Din punctul de vedere roman al lui Iustinian — scrie bizantologul A. A. Vasiliev — expedițiile sale occidentale sînt de înțeles și firești, dar din punctul de vedere al intereselor reale ale statului ele trebuie socotite ca inutile și vătămătoare. Spărtura produsă între răsărit și apus era deja așa de mare în secolul al VI-lea, încît numai ideea de a le reuni era un anacronism. O uniune efectivă nu mai putea exista."[1]

La urcarea lui Iustinian pe tron, Imperiul de Răsărit trecea printr-o acută criză economică și social-politică. Impozitele deveniseră insuportabile, venalitatea administrației — o plagă endemică, provinciile erau secătuite, iar contradicțiile sociale ascuțindu-se primejduiau tot mai mult „rînduielile" imperiale. La toate acestea se adăugau nemulțumirile fostei familii domnitoare a lui Anastasie și ale partizanilor ei, care vedeau în Iustin I și în Iustinian niște uzurpatori, ca și neînțelegerile și certurile religioase care, într-o societate superstițioasă ca cea bizantină, erau pe cît de violente pe atît de primejdioase.

Nu e de mirare, așadar, că numai după cinci ani de la începutul domniei lui Iustinian izbucni o puternică răscoală care, prin amploarea și forța ei populară, îi primejdui tronul. Răscoala începu în 11 ianuarie 532, cînd împăratul a fost fluierat de mulțimea aflată la cursele de care de la Hippodrom. Folosit de popor ca loc de întruniri politice, unde putea să-și exprime pe față revendicările[2], Hippodromul se transformase într-un „ultim azil al libertăților publice". Cei care în mod obișnuit asistau la întrecerile de aici erau împărțiți în mai multe tabere, purtînd denumirea culorii hainelor îmbrăcate de conducătorii carelor participante la jocuri: albaștrii, verzii, albii și roșii. În jurul facțiunilor de la Hippodrom, începură

---

[1] *Histoire de l'empire byzantin*, Paris, 1932, vol. I, p. 187.

[2] În absența unei prese, Hippodromul devine singurul loc unde se poate exprima liber opinia publică care, în anumite momente, dădea ordine cîrmuirii (F. I. Uspenski, *Istoria vizantiskoi imperii*, Petersburg, 1914, vol. I, p. 506).

să polarizeze diverse pături sociale înstărite (mari moșieri, negustori, cămătari, antreprenori etc.) la care, cu timpul, se adaugă elemente sărace, dar legate economicește de aceste vîrfuri conducătoare: marinari, coloni, lucrători din ateliere, clienți de diverse categorii etc. Dar, dacă între conducătorii partidelor sus-menționate se dădea o luptă aprigă pentru putere, cei mulți și umili, deși din partide diferite, se uneau adesea împotriva vîrfurilor conducătoare organizînd mișcări de mare amploare.

Răscoala din 532 a fost una din cele mai grandioase manifestări ale luptei de clasă din Bizanț. Cele două partide mai importante — albaștrii și verzii — se unesc și fluturînd lozinca *Nika!*, adică „Biruiește!", se ridică împotriva conducerii statului. În timpul răzvrătirii, păturile sărace din cele două partide fac și ele front comun și imprimă mișcării un puternic caracter revoluționar. Discuțiile dintre împărat și împuterniciții răscoalelor n-au avut nici un rezultat. Mulțimea părăsește Hippodromul, devastează palatele celor bogați și clădirile stăpînirii, incendiază cartierul aristocratic al capitalei și se adună în fața reședinței imperiale, cerînd destituirea unora dintre cei mai venali dregători bizantini, printre care Tribonian și Ioan de Cappadocia. Îngrijorat, Iustinian promite mulțimii satisfacerea cererilor, dar concesiunea imperială venea prea tîrziu. Încurajat de primele succese poporul devine și mai îndrăzneț și, cu toate încercările făcute de Iustinian pentru a calma spiritele, mulțimea alege un nou împărat — pe Hypatios, nepotul fostului împărat Anastasie. După o săptămînă de lupte, orașul era acoperit de ruinele caselor dărîmate și incendiate, iar contemporanul evenimentelor, Ioan Lydus, afirmă că „Imperiul parcă se afla în ajunul prăbușirii". Înspăimîntat, Iustinian încearcă să fugă, dar Teodora intervenі și, încurajîndu-l, îl convinse să rămînă. După relatarea lui Procopius, împărăteasa i se adresă cu aceste cuvinte: „Este imposibil omului, odată venit pe lume, să ocolească moartea, dar a fugi, cînd ești împărat, este de neîngăduit. Dacă luminăția-ta vrea să fugă, bine: ai aur, corăbiile sînt pregătite, marea îți este deschisă. Eu, însă, rămîn. Dar gîndește-te și ia aminte ca nu cumva, după fugă, să preferi moartea în locul mîntuirii. Îmi place această veche maximă că purpura este un frumos lințoliu."[1]

[1] *De bello persico*, I, 24, 35—37.

Iustinian încredință represiunea răscoalei generalului Belisarius, iar cu bani cumpără o parte din vîrfurile conducătoare ale partidului „albaștrilor". Belisarius reuși să atragă poporul răsculat la Hippodrom și, în fruntea armatelor sale de mercenari barbari, omorî între 30 și 40 000 de răsculați. Urmară numeroase alte execuții printre care și aceea a descendenților împăratului Anastasie, pretendenți eventuali la tronul Bizanțului. Răscoala este potolită, iar domnia lui Iustinian consolidată.

Încă de la începutul domniei, Iustinian și-a dat seama că pentru a-și duce la îndeplinire mărețele planuri de restaurare a vechiului Imperiu roman avea nevoie de mari și permanente resurse financiare. Războaiele de cucerire, construirea unor uriașe și luxoase edificii laice și bisericești, fastul Curții, soldele mercenarilor, salariile necesare pentru susținerea unei administrații greoaie, aurul pe care-l cerea menținerea unor bune relații diplomatice, toate acestea necesitau sume uriașe. „Niciodată împăratul n-a avut destui bani pentru a duce la îndeplinire marile acțiuni pe care le plănuise."[1] Faptul nu poate surprinde, deoarece posibilitățile materiale ale statului scădeau în măsura în care marea masă a populației, secătuită de corvezi și biruri, sărăcea fără putință de redresare. În documentele oficiale și în special în novelle, împăratul subliniază cu tărie necesitatea încasării la termen și în întregime a impozitelor fără de care toate strădaniile cîrmuirii erau zadarnice.

„Desigur — spune o novella din anul 535 — vă este cunoscută vouă, supușilor noștri, grija mare pe care o reclamă cheltuielile militare și urmărirea vrăjmașilor. Iar acestea fără bani nu pot fi îndeplinite. Deoarece situația nu îngăduie nici o păsuire și întrucît nici noi nu răbdăm ușor să ne fie micșorată întinderea pămîntului romanilor — căci toată Lybia am redobîndit-o, pe vangli i-am supus și încă nădăjduim să cîștigăm sau să dobîndim de la dumnezeu biruințe și mai mari ca acestea — se cuvine ca dările publice să fie achitate în întregime și de bunăvoie și la sorocul stabilit. De aceea, dacă voi veți răspunde dregătorilor cu sîrg pentru ca ei să ne poată achita dările ușor și fără greutăți, pe dregători îi vom lăuda pentru grija depusă, pe voi pentru înțelepciunea voas-

[1] Ch. Diehl, *Histoire du Moyen Âge*, III *(Le monde oriental de 395 à 1081)*, Paris, 1936, p. 95.

tră, iar între conducători şi supuşi, pretutindeni va domni o deplină şi frumoasă înţelegere."[1]

Asemenea îndemnuri şi porunci sînt numeroase în novellele lui Iustinian. Îndemnîndu-i pe funcţionari să „mărească tezaurul statului şi să vegheze cu toată grija la apărarea veniturilor acestuia[2], împăratul opreşte orice vexaţiune asupra contribuabililor. Apărător al drepturilor fiscului, Iustinian este în acelaşi timp — după textul aceloraşi novelle — şi apărător al celor îndatoraţi să plătească birul. De aici, recomandările sale către strîngătorii de dări: să se comporte asemenea părinţilor faţă de copii, să fie drepţi în soluţionarea pricinilor, să-i apere pe nevinovaţi şi să-i pedepsească potrivit cu legea pe îndărătnici, să nu primească mită de la contribuabili etc.

Dar planurile grandioase ale lui Iustinian nu puteau fi aduse la îndeplinire cu mijloacele financiare existente. Mulţumit de textul novellelor prin care îndemna la omenie în strîngerea dărilor, împăratul se socotea apărat de orice vină dacă, totuşi, în fapt, dregătorii nu-i urmau îndemnurile. În zadar poporul răsculat i-a cerut să-l demită pe mai marele finanţelor, Ioan de Cappadocia, ce se făcuse vinovat de numeroase abuzuri, înşelăciuni şi acte de violenţă. Ori de cîte ori Iustinian îi ceruse bani, Ioan a ştiut să-i găsească. Puţin îl interesa pe împărat cum îi obţinuse şi prin ce mijloace; de aceea, după potolirea răzmeriţei, Ioan îşi continuă misiunea cu încrederea şi curajul omului devenit „de neînlocuit".

Iată de ce poporul de rînd vedea în corpul strîngătorilor de biruri „un duşman mai de temut decît vrăjmaşul înarmat" şi de ce contribuabilii — după spusele lui Ioan Lydus — porneau în bejenie, risipind satele.

În politica sa de consolidare a monarhiei, Iustinian avea să se lovească de un obstacol pe care n-a reuşit să-l ocolească: puterea marilor proprietari funciari. Procesul de cristalizare a orînduirii feudale însemna treptata dispariţie a ţăranilor liberi şi a proprietăţii libere. Populaţia rurală, neputînd suporta concurenţa marii proprietăţi şi vexaţiunile dregătorilor imperiali, intra de bunăvoie sub ocrotirea marilor moşieri cărora le conceda în schimb proprietatea imobilelor moştenite. Devenind, în schimbul patronajului (*patrocinium*) obţinut, clienţi ai ocrotitorilor, micii proprietari funciari se vor trans-

[1] *Novella* VIII, 10, 21—37.
[2] *Novella* XXVIII, 5, 22—23 (a. 535).

forma cu timpul în şerbi ai pământului. La rîndul lor, marii proprietari îşi consolidau astfel puterea economică şi, organizîndu-şi oşti de mercenari, ameninţau autoritatea centrală.

Socotindu-se urmaş al cezarilor, luptînd pentru o putere monarhică autoritară singură capabilă, în concepţia sa, să reînvie unitatea politică de odinioară a Romei, Iustinian angajează o luptă fără cruţare împotriva marilor proprietari care, prefigurîndu-i pe nobilii feudali de mai tîrziu, constituiau o puternică frînă în consolidarea autorităţii centrale. Împăratul ordonă numeroase confiscări, în special în urma răscoalei din 532, în care au fost implicaţi şi reprezentanţi ai marii aristocraţii funciare. Dar puterea acestora n-a putut fi desfiinţată. Reduşi momentan la tăcere, ei vor continua, mai ales în ţinuturile de graniţă, să reprezinte o rezistenţă pasivă faţă de împărat şi cu timpul, pe măsura feudalizării statului, să înfrunte cu semeţie legile şi autoritatea guvernatorilor imperiali.

Pornind de la aceleaşi premise, Iustinian încearcă şi o reorganizare a provinciilor, încercînd să mărească autoritatea reprezentanţilor puterii centrale, mai ales în regiunile de margine ale imperiului. În acest scop contopi în unele provincii prerogativele civile cu cele militare în mîinile aceleiaşi persoane, care primi numele de pretor (*praetor*). Împăratul năd ăjduia ca prin novellele promulgate să poată îndepărta viciile administraţiei şi să schimbe moravurile marilor proprietari care se socoteau, asemenea unor feudali de mai tîrziu, suverani cu puteri nelimitate pe întinsele lor domenii. Dar legile nu pot schimba oamenii şi nici îndulci moravurile. Feudalizarea treptată a Imperiului de Răsărit a facilitat dezvoltarea social-economică a aristocraţiei funciare care, continuînd jafurile şi abuzurile, avea să pricinuiască monarhiei mari dificultăţi, cu timpul tot mai ameninţătoare.

Urmînd pilda cezarilor Romei, Iustinian voia ca, refăcînd imperiul, să asigure noului stat roman o religie unică. În concepţia sa, şeful statului trebuia să fie în egală măsură monarh şi mare preot, să dispună nelimitat de puterea laică şi de cea spirituală, statul şi biserica devenind instrumente ale politicii imperiale. Nimic mai firesc, aşadar, ca neînţelegerile — fie politice, fie religioase — ce ameninţau unitatea statului sau a bisericii, să fie, fără a ţine seama de mijloacele folosite, aplanate sau înlăturate prin forţă. De aici, lupta religioasă pe care a dus-o cu stăruinţă împotriva păgînilor şi mai ales a ereticilor. Cu toate eforturile depuse, rezultatele

n-au fost cele scontate. Ereziile au continuat să existe[1]. Monofizitismul, maniheismul, nestorianismul şi, în anumite limite, păgînismul vor continua să ameninţe unitatea ortodoxă visată de Iustinian. Mişcările religioase de mai tîrziu vor demonstra eşecul politicii duse de împăratul a cărui deviză nescrisă era: „un monarh, un stat, o biserică".

Convins de măreţia şi grandoarea ideilor şi proiectelor sale, Iustinian declara într-o novella[2] din anul 537 că „meditînd noi mereu la ceva grandios am adăugat o nouă floare statului nostru". Convins că făcuse pentru imperiu ce nimeni altul n-ar fi putut săvîrşi, împăratul se străduia să lase tuturor locuitorilor şi străinilor în trecere prin Bizanţ o impresie neştearsă a strălucirii stăpînirii pe care o statornicise. Din Constantinopol, Iustinian dorea să facă o cetate a minunilor, care să unească strălucirea faimei romane cu fastul oriental. Distrus în parte în timpul răscoalei din 532, oraşul a fost reclădit de cei mai mari meşteri şi arhitecţi ai timpului, încît insufla tuturor respect şi teamă, admiraţie şi sfială. Dintre clădirile civile, cea mai importantă era Palatul Sacru. Ansamblu de construcţii fără simetrie, dar cu foarte multă imaginaţie şi bogăţie, Palatul Sacru era în realitate un mic oraşel. Alcătuit din edificii pentru locuit şi recepţii, cu băi şi biblioteci, cu cazărmi şi grajduri, cu spitale şi închisori, acest complex măreţ a fost construit începînd din anul 538. Pretutindeni strălucea aurul, scînteiau pietrele preţioase, lucea marmura, impresionau mozaicurile. De la locuinţa împăratului porticuri somptuoase duceau spre diferite părţi ale capitalei, iar în marea piaţă numită imperială, înconjurată de monumente lucrate cu multă fantezie din cele mai scumpe materiale, se ridica statuia ecvestră a lui Iustinian. Tot atît de luxoase şi de impunătoare prin dimensiunile lor erau construcţiile bisericeşti: biserica Sfinţilor Apostoli începută de Teodora în 536 şi terminată în anul 550, a Sfintei Irina, a Sfinţilor Sergiu şi Bachus şi, mai presus de toate, a Sfintei Sofia dedicată, după cum arată şi numele, înţelepciunii celei veşnice[3]. Planurile de construcţie au fost întocmite de marii arhitecţi ai epocii, Isidor din Milet şi Anthemius din Tralles. Lucrările începute în 532 au fost terminate în 537. Zece mii de oameni trudeau zilnic la construcţia bisericii; se spune că

[1] *Cf. supra*, § 2.

[2] *Novella* CIII, prefaţa.

[3] *Cf.* Procopius, *De edificiis*, I, 1.

însuși împăratul supraveghea lucrările și se îngrijea ca muncitorilor să li se plătească, cu regularitate, în fiecare seară. De asemenea, legendele timpului afirmă că, după ce marea biserică a fost terminată, împăratul a fi exclamat: „Te-am învins Solomoane!" făcînd aluzie la regele iudeilor care reușise să ridice în Ierusalim cel mai frumos și mai strălucit lăcaș bisericesc, cunoscut pînă la el.[1]

Pentru ca să-și poată procura materialul necesar ridicării monumentalei construcții, Iustinian porunci guvernatorilor de provincie să aducă în capitală cantități uriașe de marmură de cea mai bună calitate și de cele mai felurite culori, aur, argint, pietre scumpe, fildeș precum și cele mai frumoase piese din vechile monumente care le ornamentau orașele. Sfînta Sofia sau „Marea Biserică", cum a fost numită ceva mai tîrziu, deveni și rămase, pînă la căderea Constantinopolului (1453), minunea capitalei.

Prin arhitectură, biserica face parte din categoria bisericilor înzestrate cu o cupolă. Deasupra naosului se ridică la o înălțime de cincizeci de metri o uriașă cupolă care — după expresia lui Procopius — părea „atîrnată de înaltul cerului cu un lanț de aur". În partea de jos a cupolei, de jur-împrejur, patruzeci de geamuri lasă să pătrundă o lumină puternică, iar deasupra, uriașa cruce făcea încă din depărtare o puternică impresie pelerinilor. În interior, proporțiile armonioase, splendoarea marmurei policrome, strălucirea mozaicurilor ce împodobeau zidurile, bogăția obiectelor de cult, amvonul, altarul și iconostasele, toate încîntau ochiul și însufleteau mințile celor veniți să se închine.

Prin construcțiile sale grandioase, mai ales prin biserica Sfînta Sofia, despre care încă în secolul al XIV-lea se spunea că „nu se mai poate vorbi despre nimic altceva atunci cînd se vorbește despre „Marea Biserică", Iustinian a vrut să dea contemporanilor și posterității o dovadă vizibilă a măreției planurilor și năzuințelor sale. Uimitoarea construcție convinge și astăzi despre grandoarea planurilor marelui împărat, dar istoria dovedește, fără drept de tăgadă, șubrezenia acestor proiecte și idealuri. Și totuși, dintre toate năzuințele și planurile lui, Iustinian a reușit să realizeze, peste secole, unul dintre ele: acela de a da o legiuire care să dăinuie multe secole, consacrîndu-i pe plan spiritual memoria, după cum pe planul realităților concrete i-a consacrat-o Sfînta Sofia.

[1] *Cf. Scriptores originum Constantinopolitanarum*, I, Leipzig, 1901, p. 105.

III. CODUL LEGILOR ROMANE
(Corpus iuris civilis)

§ 1 CUM AU FOST ÎNTOCMITE LEGILE LUI IUSTINIAN

Moştenitor politic al cezarilor Romei, fascinat de ideea trăiniciei veşnice a Imperiului Cetăţii Eterne, Iustinian, ultimul împărat care a mai folosit limba latină în treburile statului, a fost omul marilor restituiri: politice, religioase şi legislative.

Tenace şi consecvent în îndeplinirea ţelurilor propuse, Iustinian şi-a realizat pentru moment dezideratele. Acvila romană biruise din nou în apus, pînă în Africa şi îndepărtata Spanie, iar patriarhul Constantinopolului îşi luase titlul de patriarh ecumenic dînd astfel bisericii răsăritene o supremaţie cel puţin teoretică asupra celei romane.

Dar, o politică îndreptată spre trecut, spre restaurarea unor structuri politice şi sociale, ce-şi pierduseră în fapt unitatea, era sortită, cu toată grandoarea idealului urmărit şi a dimensiunilor folosite, eşecului. În curînd, unitatea teritorială a imperiului se destramă, iar unitatea bisericească nu va putea fi realizată nici chiar în interiorul Bizanţului, unde disputele teologice vor slăbi în egală măsură şi biserica şi statul[1]. Arienii, maniheii, nestorianii, monoteliţii, pavlichenii, massalinii, bogomilii, marcelianii, donatiştii şi cîţi alţii, disputîndu-şi cu spiritul elenismului pururea viu, întîietatea în elucidarea dogmelor religioase, slăbiră unitatea credinţei şi a bisericii. În spatele acestor dispute se ascundeau de cele mai multe ori interese social-economice contradictorii şi de aceea ecoul lor nu se răsfrîngea numai asupra unor chestiuni spirituale, ci afecta probleme politice cardinale în societatea bizantină.

---

[1] *Cf. supra*, § 2.

Unitatea politică și religioasă pe care Iustinian o visa pentru imperiul său nu era trainică — socotea el — fără una legislativă. De aici uriașa sa operă legiuitoare menită să consolideze temeliile statului. Ca imperator roman, el este deopotrivă mai marele oștilor și singurul legiuitor. Roma se impuse prin biruințele și prin strălucirea legiuirilor sale, iar Iustinian, continuînd tradițiile Romei, trebuia să știe să învingă și să întocmească legi. „Puterea împărătească se cuvine să fie nu numai de arme împodobită, dar și de legi trăinicită pentru ca astfel să poată cîrmui cum trebuie atît în vreme de pace, cît și în vreme de război. Și împăratul roman e biruitor nu numai în luptele cu vrăjmașii dar și cînd alungă, pe cale legiuită, nedreptățile celor vicleni; astfel devine el deopotrivă trainic ocrotitor al dreptului și învingător asupra dușmanilor biruiți."[1]

În concepția lui Iustinian și a timpului, împăratul, reprezentant al puterii divine pe pămînt, era monarh suveran, „legea vie" a statului, creatorul și singurul interpret al legii[2].

Pe lîngă toate acestea, împăratul a fost îndemnat să-și întocmească noua codificare și din motive de ordin practic. Legislația romană se afla în acea perioadă într-o stare de adevărată anarhie. Adesea dispozițiile legislative romane deveniseră contradictorii, uneori neclare, iar alteori anacronice în raport cu nivelul dezvoltării social-politice al epocii. Pe de altă parte, textele se găseau din ce în ce mai greu, practicienii avînd mari greutăți în a și le procura.

„Și astfel — afirmă Iustinian — deși din tot ceea ce există pe nimic nu te poți sprijini mai bine decît pe tăria legilor care, înlăturînd orice nedreptate, rînduiesc așa cum se cuvine și lucrurile dumnezeiești și pe cele lumești, totuși am găsit că în vremea noastră legile care descind de la întemeierea Romei și din vremea lui Romulus sînt atît de încurcate, încît tărăgănîndu-se la infinit această stare a lor, cu greu ar putea fi pricepute de vreo minte omenească."[3] De aceea, la scurt timp după urcarea sa pe tron, în luna februarie a anului 528, numi o comisie alcătuită din zece persoane care să se ocupe de întocmirea marii opere legislative plănuite. Comisia celor zece, toți „bărbați foarte distinși datorită științei lor juridice și experienței lor, arătînd un zel neobosit și lăudabil pentru interesele statului", avea în frunte pe Tribonian, cel mai mare jurist al timpului, profesor la școala de drept din Constan-

[1] *Institutiones*, prefața.
[2] *Cf. Constitutio Deo auctore*, prefața; prefața *Novellelor* 18, 72, 137.
[3] *Constitutio Deo auctore*.

tinopol. Ceilalți nouă erau Ioan, Leontius, Focas, Basilides, Toma, Constantin — toți înalți funcționari imperiali, Teofil — profesor la aceeași școală de drept din Constantinopol și doi avocați, Dioscor și Praesentinus[1].

Iustinian n-a participat direct la lucrările de codificare, totuși s-a interesat îndeaproape de mersul acestora și a dat, probabil, și unele sugestii. Așa se pot interpreta textele unor constituții prin care împăratul afirmă că a întocmit cele mai bune legi pentru neamul său și pentru lumea viitoare[2], deschizînd prin ele o cale luminoasă omenirii[3].

Comisia numită de Iustinian primi sarcina să reunească și să clasifice constituțiile imperiale începînd din epoca împăratului Hadrian (117—138) și pînă în prezent. Cum am arătat mai sus, în epoca tîrzie a Imperiului roman, constituțiile imperiale, adică dispozițiile date de către împărat, constituiau cel mai important izvor al dreptului pozitiv și, în unele domenii, singura lui sursă. Aceste constituții primesc denumirea chiar de „legi" (*leges*), spre deosebire de lucrările juriștilor clasici romani, cunoscute sub numele de „drept" sau „drept vechi" (*ius; ius antiquum*). În epoca tîrzie a imperiului, lucrările juridice destinate practicii se reduceau la compilații stîngace și lipsite de originalitate, care ofereau celor interesați extrase din constituțiile imperiale și din operele jurisconsulților romani clasici. Pe lîngă lipsurile intrinseci, aceste compilații, fiind colecții private, nu aveau nici o valoare oficială. De aceea, judecătorilor le revenea greaua sarcină și îndatorire să consulte înainte de a da o sentință toate constituțiile imperiale și literatura clasică referitoare la speța respectivă. Sarcina era cu atît mai dificilă, cu cît unele constituții noi le abrogau pe cele vechi sau parțial le modificau. Din acest motiv, nu rareori judecătorii dădeau hotărîri de o valoare juridică îndoielnică, iar munca pe care trebuia s-o depună le întrecea puterile, oricît de pregătiți sau conștiincioși ar fi fost.

Comisia numită de Iustinian și condusă de Tribonian — „brațul drept al împăratului în marea sa operă legislativă și probabil inspiratorul său pînă la un anumit punct"[4] — primi ca sarcină să revizuiască cele trei colecții anterioare — codurile Gregorian, Hermogenian și Theodosian — și să colec-

---

[1] *Constitutio Haec quae necessario* (a. 528).

[2] *Leges optimas ponere*, în *Constitutio Tanta* (a. 533).

[3] *Constitutio Cordi* (a. 534).

[4] J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irène*, II, Londra, 1889, p. 396.

ţioneze constituţiile edictate posterior ultimului cod. Membrii comisiei aveau deplină libertate să facă toate modificările textuale pe care le credeau necesare pentru a evita contradicţiile, repetiţiile şi neclarităţile diferitelor constituţii; puteau să fuzioneze mai multe texte într-unul singur, erau obligaţi întotdeauna să pună de acord textele cu nivelul dezvoltării sociale din epoca lui Iustinian, într-o formă unică, cît mai clară şi concisă. Într-un cuvînt, o colecţie de constituţii imperiale romane care, răspunzînd exigenţelor ştiinţifice ale epocii să corespundă pe deplin nevoilor practicii judecătoreşti şi administrative din noul Imperiu roman unitar visat de împărat.

Selectînd constituţiile publicate în codurile anterioare şi adăugîndu-le pe cele mai importante apărute posterior, membrii comisiei au publicat noul cod cunoscut sub numele de *Codex Iustinianus*[1] (Codul lui Iustinian), la 7 aprilie 529. Printr-o constituţie imperială din aceeaşi zi — numită, după primele cuvinte cu care începea textul: *Summa rei publicae* — se stabilea intrarea în vigoare cu data de 16 aprilie acelaşi an.

Aşadar, după o muncă perseverentă şi plină de zel, juriştii lui Iustinian izbutiră să dea Imperiului roman un cod care, cuprinzînd cele mai importante legi imperiale şi avînd valoare de drept pozitiv, va marca începutul unei activităţi legislative de o mare importanţă pentru viitorul Bizanţului şi al lumii.

Din această primă ediţie nu s-a păstrat nici un exemplar[2]. Ordinea prezentării constituţiilor a fost aceea a edictului perpetuu[3], iar în cadrul celor zece cărţi în care a fost împărţit codul, constituţiile au fost înşiruite în ordine cronologică. Fiecare constituţie era precedată de o *inscriptio* ce cuprindea numele împăratului care o edictase şi al destinatarului, urmată de o *subscriptio*, în care se indica locul şi data emiterii.

---

[1] Folosit în prezenta lucrare ca sursă sub abrevierea *Cod.*

[2] Un fragment de papirus *(The Oxyrhynchus Papyri,* ed. Grenfell ş.a., Londra, 1898, XV, p. 1814) ne-a păstrat doar o parte din tabla de materie a codului.

[3] Programul pe care pretorul îl dădea la intrarea sa în funcţie şi în care făcea cunoscut modul de organizare a instanţelor şi de rezolvare a neînţelegerilor dintre cetăţeni. Acest edict avea valabilitate neîntreruptă vreme de un an de zile, adică atît timp cît pretorul respectiv îşi exercita funcţia. De aceea, edictul se numea perpetuu. Pe timpul domniei lui Hadrian, edictul pretorului este codificat, dîndu-i-se, de către jurisconsultul Salvius Iulianus, o redactare definitivă (vezi Vl. Hanga, *Drept privat roman*, Bucureşti, 1971, p. 40).

Se pare că inițial Iustinian ar fi intenționat să-și rezume întreaga operă legislativă numai la acest cod. Totuși, nevoile practicii arătau că de o revizuire similară aveau nevoie și normele dreptului roman (*ius vetus*) ce se găseau în operele jurisconsulților clasici. Aceste opere care aduseseră Romei o faimă nepieritoare ajunseră și ele — după secole de existență —să prezinte contradicții, să conțină elemente căzute în desuetudine sau abrogate, să devină neclare sau necorespunzătoare față de nivelul social al epocii lui Iustinian. Se impunea, așadar, și aici ca și în materie de constituții, să se întocmească o selecție substanțială din ce era mai important în operele juriștilor clasici. Adaptată la nevoile secolului al VI-lea, ea trebuia să fie o chintesență a dreptului roman și un îndreptar sigur pentru practica judecătorească. Sarcina era deosebit de grea și nimeni înaintea lui Iustinian nu realizase nimic în această direcție, intenția împăratului Teodosie al II-lea (408—450) de a face o colecție din operele juridice clasice rămînînd, la vremea ei, un simplu deziderat. Se pare că însuși Iustinian a avut îndoieli cu privire la perspectivele îndeplinirii unei lucrări atît de dificile și complexe. „Înainte de domnia noastră — spune împăratul — nimeni n-a sperat și nici n-a crezut că [o asemenea legiuire] ar fi cumva cu putință pentru iscusința omenească."[1] Cu toate acestea, îndemnat și sfătuit în mare măsură de consilierul său Tribonian, se hotărî să înceapă lucrarea. Înainte de a numi comisia de specialiști, împăratul edictă, pentru a ajuta munca de prelucrare a materialului, mai multe constituții[2] menite să elimine unele controverse care de secole îi despărțeau pe jurisconsulții romani și în special pe sabinieni și proculeeni[3]. Aceste constituții vor sluji drept ghid comisiei pentru compilarea operelor juriștilor clasici și practicienilor în soluționarea speților, dacă ar fi fost invocate opinii ale marilor juriști romani de odinioară.

La 15 decembrie 530, prin constituția *Deo auctore*, Iustinian numește pentru compilarea operelor juriștilor clasici o

---

[1] *Constitutio Tanta-Dedoken*, prefața.

[2] Este vorba de 50 de constituții cunoscute sub numele de *Quinquaginta decisiones*. După opinia clasică a lui G. Rotondi (*Bulletino dell'Instituto di Diritto Romano*, XXIX, 1916, p. 143 și urm.) ele ar fi fost edictate între 1 august—27 noiembrie 530.

[3] Jurisconsulții ce aparțineau celor două școli din secolul I, care-și trăgeau denumirea de la numele a doi dintre cei mai însemnați membri ai lor: Sabinus și Proculus.

comisie alcătuită din 17 membri. Iată numele și aprecierea pe care împăratul le-o face cu această ocazie: „Strălucit bărbat și foarte chibzuit magistru, fost cvestor și consul, Tribonian, care, înzestrat deopotrivă cu darul elocinței și cu talent în știința dreptului, s-a impus prin experiența sa, neîndeplinind nimic mai cu cinste și mai cu dragoste decît poruncile noastre...; Constantin, bărbat ilustru, comite al tezaurului public și magistrat al cancelariei pentru primirea jalbelor și cercetarea pricinilor, care ni s-a dovedit întotdeauna a fi om de bun renume și faimă; Teofil, bărbat ilustru, magistru și profesor iscusit în ale dreptului, explicînd cu vrednicie în acest oraș prea strălucit cîrmuirea cea desăvîrșită a legilor; ... Dorotheu, bărbat ilustru, cvestor foarte elocvent, pe care, predînd învățăceilor studiul legilor în prea strălucitul oraș Beirut, l-am luat la noi, l-am făcut părtaș la această operă datorită desăvîrșitului său renume și faime; și Anatolie, bărbat ilustru, magistru care, explicînd și el dreptul la Beirut, a fost ales pentru această operă, coboară dintr-o familie de juriști, căci și tatăl său, Leontinus, și bunicul său, Eudoxius, au lăsat după ei o foarte bună amintire ca juriști; și Cratinus, bărbat ilustru și comite al tezaurului public, fiind și desăvîrșit profesor în acest venerabil oraș. Toți aceștia au fost aleși pentru opera mai sus pomenită, dimpreună cu Ștefan, Mena, Prosdocius, Eutolmius, Timotheus, Leonida, Leontius, Plato, Iacob, Constantin, Ioan, bărbați chibzuiți, avocați la cel mai înalt scaun al prefecturii a cărei jurisdicție se întinde peste părțile răsăritene... Și cu toții s-au întrunit sub conducerea lui Tribonian, bărbat strălucit, pentru a putea întocmi, sub autoritatea noastră, o operă de proporții așa de mari..."[1]

Așadar, comisia era alcătuită din doi înalți funcționari imperiali, inclusiv Tribonian, patru profesori universitari — doi de la Constantinopol și doi de la Beirut — și 11 avocați.

Constituția prin care Iustinian își numea comisia îi stabilea și obiectivele. Mai întîi trebuiau adunate operele jurisconsulților clasici romani și din acest uriaș material documentar membrii comisiei urmau să facă o selecție de texte care să servească drept ghid practicienilor, iar teoreticienilor ca mijloc de informare și documentare pentru munca de cercetare. Comisarii lui Iustinian au primit, în acest scop, dreptul de a elimina contradicțiile, de a îndrepta textele care ar fi părut neclare, de a înlătura soluțiile ce căzuseră în desuetudine și

[1] *Constitutio Tanta*, 9.

de a pune de acord cuprinsul fragmentelor selectate cu structura social-politică a secolului al VI-lea.

Munca se arăta a fi de proporţii uriaşe. Trebuiau cercetate aproape două mii de cărţi, cu un total de aproximativ două milioane de rînduri[1], aparţinînd juriştilor romani a căror activitate se desfăşurase pe un răstimp ce atingea — după afirmaţia lui Iustinian — o mie patru sute de ani[2]. Hotărîndu-se să înceapă munca, Iustinian a dat comisarilor săi pentru terminarea lucrării un răstimp de zece ani, dar aceştia lucrînd cu perseverenţă, pricepere şi zel, au încheiat-o în numai trei ani.

Aşa s-a născut *Digesta* (Digestele[3]) sau, cu termenul grecesc, *Pandectele*[4], cea mai importantă colecţie de drept roman care, împărţită în 50 de cărţi, conţinînd o sută cincizeci de mii de rînduri extrase din cei mai de seamă jurisconsulţi romani şi puse în concordanţă cu structura social-politică contemporană, a continuat secole de-a rîndul să constituie sursă de inspiraţie şi model de „clasicism" juridic pentru aproape toţi teoreticienii şi practicienii dreptului. Iustinian o numeşte „adevăratul şi prea sfîntul templu al dreptăţii", unde chintesenţa dreptului roman se afla la adăpost „ca într-o cetate" spre a rezista încercărilor viitoare[5].

Publicate în 16 decembrie 533 prin constituţia *Tanta*[6], Digestele intrară în vigoare în ziua de 30 decembrie a aceluiaşi an.

În timp ce Digestele se aflau în lucru, Tribonian, împreună cu Teofil, profesor la Constantinopol, şi Dorotheu, profesor la Beirut, primi însărcinarea să întocmească un manual juridic pentru începători. Dealtfel, încă din anul 530, în constituţia *Deo auctore*, prin care ordona întocmirea Digestelor, împăratul arăta necesitatea unui manual şcolar cu ajutorul căruia

---

[1] *Constitutio Tanta*, 1. Se pare însă că cifra a fost ceva mai mică, încît *Digestele* fac referire numai la 1625 de cărţi. Cît priveşte numărul de rînduri, acestea puteau fi calculate destul de precis în raport cu numărul de cărţi, deoarece în antichitate un volum, ca şi paginile lui, erau tipizate, foaia de papirus, dominantă în manuscrisele epocii, avînd anumite dimensiuni standard pe care se putea scrie un anumit număr de rînduri.

[2] *Constitutio Deo auctore*.

[3] De la verbul *digerere* — „a rîndui".

[4] Din grecescul *pan dehomai* — „a cuprinde totul".

[5] *Constitutio Deo auctore*, 5.

[6] Publicată şi în greceşte constituţia îşi ia titlul tot după primul cuvînt al textului: *dedoken* (lat. *tanta*).

„mintea fragedă a elevului, hrănită cu lucruri simple, mai ușor pășește spre o cunoaștere mai înaltă"[1]. Iustinian era convins că nici Codul și nici Digestele nu puteau servi ca manuale. „Dar, fiindcă am observat că mințile fragede nu sînt în stare să poarte greutatea unei așa de mari înțelepciuni (adică a Codului și a Digestelor) și fiindcă ei (studenții) găsindu-se în antecamera dreptului se grăbesc să-i cunoască secretele, am hotărît să le dăm un ajutor corespunzător, pentru ca, folosindu-se de el și învățîndu-l ca pe cele dintîi elemente ale dreptului, să poată pătrunde în chiar camera acestuia ca să dobîndească cu ochii deschiși desăvîrșita înfățișare a legilor."[2]

Noul manual, publicat prin constituția *Imperatoriam maiestatem* din 21 noiembrie 533, se adresa „tineretului dornic de a studia dreptul" și a fost numit *Institutiones* (Instituții), după titulatura altor manuale mai vechi, și în special după cel al jurisconsultului Gaius, care a servit drept model comisarilor lui Iustinian. Influențați și de alte lucrări teoretice clasice sau postclasice, în special de *Res Cottidianae* (Reguli juridice de aplicare zilnică) alcătuită la începutul secolului al IV-lea de un autor anonim, redactorii au ținut seama în alcătuirea manualului atît de numeroasele inovații din epoca tîrzie a dreptului roman, cît și de nevoile învățămîntului din secolul al VI-lea. Manualul este împărțit în patru cărți și, fiind destinat învățămîntului, cuprinde numeroase definiții, clasificări și noțiuni generale. Cu toate acestea, autorii nu au prezentat numai opinii „sigure", ci și unele controverse pornind de la ideea, utilă dealtfel, că pentru formarea spiritului juridic acestea din urmă prezintă o deosebită importanță pedagogică. Manualul este redactat cu claritate și precizie, urmărind să servească drept îndrumător sigur pentru tinerele generații de juriști, căci — așa cum spunea Iustinian — deși Instituțiile au izvoare tulburi, făcînd aluzie la sursele lor atît de diferite ca loc, timp și concepție, ele constituie totuși un lac limpede, sugerînd în acest mod unitatea de sistem, de gîndire și uneori de soluții pe care autorii au reușit să le-o dea.

Aprobate, Instituțiile capătă, prin aceeași constituție cu Digestele[3], valoarea legislativă, rămînînd multă vreme în istoria dreptului ca prototipul manualului desăvîrșit.

---

[1] *Constitutio Deo auctore*, 11—12.
[2] *Constitutio Tanta*, 11.
[3] *Constitutio Tanta*, 23 (30 decembrie 533).

În timp ce activitatea de compilare se desfășura în mod rodnic, susținut, dreptul pozitiv continua să se dezvolte potrivit nevoilor de fiecare zi ale societății bizantine. Fură decretate numeroase alte constituții imperiale și de aceea Codul publicat de Iustinian în anul 529 se dovedi curînd depășit. Se impunea, așadar, o nouă ediție care să cuprindă și celelalte constituții apărute între timp, deosebit de importante pentru practica judecătorească. Pentru pregătirea ei, Iustinian numi o comisie prezidată tot de Tribonian și alcătuită din Dorotheu, profesor la Beirut, și trei avocați: Mena, Constantin și Ioan[1]. Această a II-a ediție, publicată la 16 noiembrie 534, intră în vigoare la 29 decembrie același an. Din ediția întîi nu s-a păstrat nici un exemplar, probabil datorită faptului că prin constituția de publicare a ediției a II-a se interzicea folosirea celeilalte[2].

Codul este împărțit în cărți, iar acestea în titluri. În cadrul fiecărui titlu, constituțiile urmează în ordine cronologică avînd, ca și în prima ediție, aceleași mențiuni referitoare la locul și data emisiunii, la persoana destinatarului etc. Codul începe cu o invocație religioasă, iar cartea I este dedicată dreptului bisericesc și de stat. Faptul sublinia rolul conducător pe care religia trebuia să-l aibă în toate treburile statului și concepția teocratică a lui Iustinian, pe care acesta o sublinia în constituțiile ca și în toată opera sa legislativă, ori de cîte ori i se ivea prilejul. Începînd cu cartea a II-a și sfîrșind cu a VIII-a, codul conține constituții privind instituții de drept privat; în cartea a IX-a sînt publicate constituții de drept penal, iar în ultimele două — drept administrativ.

Publicarea celei de a II-a ediții a codului n-a întrerupt activitatea legislativă imperială, căci Iustinian a continuat să emită, pînă la finele domniei, alte constituții, unele din ele de o importanță deosebită. Acestea au fost *Novellae Constitutiones* (Constituții noi). Se pare că împăratul ar fi intenționat să scoată și o a III-a ediție, în care să introducă și constituțiile edictate în continuare, dar intenția a rămas în stadiu de simplu proiect. Novellele sînt în cea mai mare parte redactate în limba greacă. Constrîns de realitățile vieții practice, Iustinian, cu toată tradiția romanității pe care vroia să o păstreze, se văzu silit să facă unele concesii. „Nu am

[1] *Constitutio Cordi*, 2.

[2] *Constitutio Cordi*, 4—5.

scris această lege — afirmă cu privire la o novella[1] a sa — în limba națională, ci în limba comună, cea grecească, pentru ca să fie cunoscută de toți datorită ușurinței cu care o vor înțelege-o." Și ceea ce împăratul spune despre această novella este valabil pentru cele mai multe din ele. În limba latină sînt redactate numai constituțiile care interesau organizarea centrală a statului și cele destinate provinciilor unde se vorbea latinește. Cîteva au textul bilingv.

Iustinian nu a reunit într-un volum aparte aceste noi constituții; un număr de 158 ni s-au păstrat în cîteva colecții întocmite în timpul domniei sale sau ulterior de către persoane particulare. Novellele reprezintă ultima parte componentă a legislației lui Iustinian și constituie un izvor de căpetenie pentru cunoașterea stării social-politice a imperiului din acea perioadă.

Cele patru părți ale legislației lui Iustinian — Codul, Digestele, Instituțiile și Novellele — formează, sub aspectul conținutului, un tot unitar care de la începutul secolului al XII-lea va fi cunoscut sub denumirea de *Corpus iuris civilis* (Colecția dreptului civil).

Opera legislativă a lui Iustinian reflectă înainte de toate intenția acestuia de a restaura, în domeniul juridic, ca și în cel politic, ordinea juridică romană. Refacerea Imperiului Romei în toată întinderea și strălucirea sa — acea *reconquista* de care vorbesc unii istorici moderni (Ch. Diehl, W. G. Holmes) — nu se putea realiza fără o reînviere a unuia din cei mai puternici piloni ai Cetății Eterne: dreptul roman. De aici, caracterul roman al legislației sale, de aici acea smerenie față de jurisconsulții clasici romani (*reverentia antiquitatis*). Socotindu-se împărat latin, Iustinian nu concepe să întocmească o altă legislație decît romană și, pentru a-și dovedi spiritul tradițional, citează uneori, exagerînd intenționat, prima și cea mai autoritară lege romană, *lex duodecim tabularum*[2] (legea celor 12 table) și alte legi republicane căzute în desuetudine încă din primul secol al Principatului. Legiuirea sa romană era destinată întregului imperiu; iată de ce, după cucerirea părților apusene ale fostului Imperiu roman, Iustinian hotărăște prin constituția numită *Pragmatica Sanctio*[3] (Pragmatica

[1] *Novella* VII, 1 (a. 535).

[2] Întocmită în anul 449 î.e.n., legea a fost numită de istoricul roman Titus Livius „izvor al întregului drept public și privat" *(lex omnis publici privatique iuris).*

[3] Numită și *Pro petitione Vigilii*, după numele papei Vigilius, care îi ceru lui Iustinian să restabilească legislația romană în Apus.

Sancțiune) din anul 554 să aplice Codul, Digestele și Instituțiile și în regiunile revenite acum sub autoritatea romană a împăratului.

Restaurînd dreptul roman, Iustinian a dat cuvenita importanță jurisconsulților clasici ale căror opere ridicaseră instituțiile Romei pe culmi ce vor rămîne pentru încă multe secole inegalabile. Așa se explică „clasicismul" lui Iustinian, acea predilecție pentru soluțiile sobre și ingenioase ale juriștilor clasici, tendința de a evita „subtilitățile" juridice postclasice sau practicile „dreptului vulgar" și folosirea limbii latine ca limbă națională (*paterna voce*) în redactarea legilor pe care le socotea prin excelență romane.

Cu toate acestea, legile lui Iustinian urmau să intre în viață, să se aplice zilnic și să dea soluții cerute de nevoile unei lumi în cea mai mare parte elenizată. Ele trebuiau ajustate la nivelul societății bizantine din secolul al VI-lea, iar membrii comisiei de redactare erau pătrunși, în cea mai mare parte, de cultura și spiritualitatea greacă. Această adaptare nu s-a putut face în mod radical. Modificările aduse textelor juridice romane nu au fost și nici nu puteau fi atît de adînci, încît să le schimbe structura intimă. Dealtfel, Iustinian nici nu dorea să întocmească o lege bizantină, ci doar să restaureze vechiul drept roman. Iată de ce, așa-zisa influență orientală — în fond o încercare de adaptare a textelor la realitățile bizantine — nu a alterat, cu excepția Novellelor, caracterul roman al legiuirilor sale. Datorită acestui fapt opera sa legislativă trădează mai degrabă un caracter teoretic decît unul practic. Dornic de a crea un sistem juridic care să-i justifice teoretic poziția de *imperator* restaurator al Romei Eterne, Iustinian a fost preocupat de promulgarea unei legislații care să corespundă înainte de toate politicii sale de Caesar roman și apoi nevoilor practicii cotidiene. De aceea, rolul hotărîtor în redactarea operei sale l-au avut profesorii școlilor de drept, mai dibaci în mînuirea conceptelor filosofice și politice, mai abili în generalizări, mai pricepuți în definiții decît înalții funcționari sau decît avocații chiar.

În fine, legislația sa prezintă uneori influențe ale moralei creștine, căci Iustinian s-a declarat întotdeauna în documentele oficiale „piosul" (*pius*). De aici, motivările și explicațiile sale bazate pe cuviință (*honestum*), omenie (*humanitas*), cinste (*probum*), milă (*benignitas*), castitate (*pudicitia*) etc. Totuși, asemenea motivări și soluții creștine n-au înlăturat din texte

nici sclavia, nici deosebirile sociale şi nici formele juridice ce consacrau privilegiile fericiţilor proprietari (*beati possidentes*). De asemenea, ele n-au înlăturat nici intoleranţa religioasă şi politică faţă de eretici, căci după propriile cuvinte ale împăratului „cei ce nu cred în adevăratul dumnezeu pot fi lipsiţi de binefacerile pămînteşti"[1].

Cu toate strădaniile sale de a realiza o operă utilă pentru contemporaneitate, Iustinian rămîne îndreptat cu faţa spre trecut. Cu excepţia Novellelor el nu formulează legi noi, bazate exclusiv pe elemente contemporane, ci încearcă să reînvie un sistem de drept pe care, pentru a fi eficient, caută să-l adapteze cazuistic, prin modificări de detaliu, nevoilor de fiecare zi. Esenţa operei sale legislative rămîne romană, sclavagistă, cu toate detaliile elenistice menite să-i dea drept de cetate în „prea strălucitul oraş şi capitală" a imperiului. De aceea, cu toate modificările aduse normelor dreptului roman, opera sa rămîne o sinteză a acesuia, punct de sosire a dezvoltării unui sistem juridic a cărui existenţă se pierde în timpurile imemoriale ale legendarilor regi romani.

Voindu-se împărat roman, ultimul dealtfel care mai socotea latina ca limbă oficială a imperiului, Iustinian ne-a lăsat o operă romană cu toate elementele elenistice introduse în scopul apropierii ei de viaţă şi de nevoile contemporane. În acelaşi timp însă, opera sa legislativă va constitui, printr-o firească dialectică, un punct de plecare pentru dezvoltarea legislativă a noului Imperiu bizantin a cărei naştere impusă de legile istoriei a avut loc sub domnia lui Iustinian, „cel din urmă" împărat roman şi „cel dintîi" împărat bizantin.

§ 2 DIGESTELE

Cea mai importantă parte din opera lui Iustinian este, aşa cum am văzut, Digestele sau, cu termenul grecesc, Pandectele. Primul titlu are sensul de „culegere", iar cel de al doilea, un sens similar: colecţie „ce conţine totul". Culegere de fragmente din operele jurisconsulţilor romani, Digestele constituie atît prin proporţiile, cît şi prin cuprinsul lor, o lucrare compilatorie de tip nou în istoria dreptului roman. Dacă manua-

[1] *Cod.*, I, 5, 12, 5.

lele, de genul Instituţiilor, şi coduri, care să cuprindă constituţii imperiale, au existat la Roma cu multă vreme înainte de Iustinian, colecţii de genul Digestelor sînt necunoscute anterior. Este adevărat că în dreptul roman au mai existat Digeste, dar sensul lor a fost altul; ele erau lucrări de sinteză între dreptul pretorian şi cel civil, cum sînt cele ale jurisconsulţilor Celsus, Iulianus, Marcellus, Scaevola etc. Termenul de Pandecte era folosit anterior, după cum ne informează scriitorii latini, pentru a denumi lucrări literare cu conţinut variat. Începînd cu Iustinian, în literatura juridică este folosit în sensul de „colecţie completă".

Redactînd Digestele, Iustinian a urmărit să reunească într-un tot sistematic fragmentele cele mai importante din operele celor mai vestiţi jurisconsulţi romani. Motivele au fost multiple: cărţile deveniseră din ce în ce mai rare şi, elaborate la intervale mari de timp, uneori se contraziceau, iar alteori îşi pierduseră din eficienţa lor practică. Dar înainte de toate, Iustinian ca moştenitor legitim al împăraţilor Romei, a cărei stăpînire dorea s-a reînvie, urmărea să dea iar strălucire dreptului roman şi să-l aşeze la temelia guvernării sale aşa cum secole de-a rîndul pe el se sprijiniseră domniile cezarilor romani.

Am subliniat în capitolul anterior vastitatea materialului cercetat în vederea alcătuirii Digestelor: două mii de cărţi cuprinzînd trei milioane de rînduri. Din acestea, compilatorii au păstrat doar o sută cincizeci de mii de rînduri; o lucrare actuală de peste o sută de coli de tipar, ceea ce pentru epoca respectivă constituie o operă de proporţii uriaşe.

Digestele sînt împărţite în 50 de cărţi, iar acestea[1] în titluri numerotate în continuare cu indicaţia cuprinsului, fapt care uşurează în oarecare măsură orientarea în bogatul lor conţinut. De pildă, cartea a XLIX-a are 18 titluri numerotate de la 1—18. Fiecare titlu este urmat de o rubrică, adică de indicarea conţinutului[2]. Iată în ordinea lor titlurile din cartea XLIX urmate de respectivele rubrici:

Cartea XLIX

Titlul 1 Despre apeluri şi rapoarte
Titlul 2 Hotărîrile ce nu pot fi apelate

---

[1] Cu excepţia cărţilor 30—32.

[2] Aceste indicaţii se numesc, cu un termen arhaic, rubrici (de la *ruber* — „roşu"), deoarece în vechile manuscrise erau scrise cu roşu.

Titlul 3 Cine împotriva cui poate declara apel
Titlul 4 Cînd trebuie declarat apelul și în ce termen
Titlul 5 Apelurile care trebuie admise și care nu
Titlul 6 Despre citațiile ce se numesc „vestitori"[1]
Titlul 7 Nimic nu poate fi modificat după declararea apelului
Titlul 8 Ce hotărîri sînt reformate fără apel
Titlul 9 Dacă apelul poate fi susținut printr-un terț
Titlul 10 Dacă apelul a fost declarat de cel ales ca tutore, curator sau de magistrat
Titlul 11 Cel care are un apel în provincie trebuie să se apere
Titlul 12 Dacă cel care atacă cu apel hotărîrea unui judecător poate fi constrîns să susțină un alt proces înaintea aceluiași judecător
Titlul 13 Dacă în timpul judecării apelului intervine moartea apelantului
Titlul 14 Dreptul fiscului
Titlul 15 Despre prizonieri, despre întoarcerea în patrie din prizonierat și despre cei răscumpărați de la dușman
Titlul 16 Despre cauzele ostașilor
Titlul 17 Despre peculiu dobîndit la oaste[2]
Titlul 18 Despre veterani

Fiecare titlu din cărțile Digestelor este alcătuit din fragmente al căror număr variază în raport cu extinderea pe care compilatorii au urmărit s-o dea respectivei materii. Fiecare fragment este un extras de proporții mai mici sau mai mari din operele diferitelor jurisconsulți romani și începe cu indicația sursei; numele jurisconsultului și textul din care a fost extras; de pildă, „Ulpian, în cartea Comentariului privind edictul"[3]; „Papinian, în cartea a doua a consultațiilor"[4]; „Modestin, în cartea a treia a manualului"[5]. Toate aceste indicații și altele asemănătoare indică, așadar, autorul, opera și cartea din care a fost extras fragmentul respectiv din Digeste.

---

[1] *Apostoli.*

[2] *De castrensi peculio* — bunurile pe care soldații le dobîndeau în timpul serviciului militar.

[3] *D.*, 39, 6, 1. Este vorba de Comentariul privind edictul pretorian.

[4] *D.*, 20, 5, 2. Este vorba de colecția de consultații intitulată *Responsa.*

[5] *D.*, 3, 3, 64. Se referă la un manual elementar cunoscut sub numele de *Regulae.*

Fragmentele nu sînt aşezate în titlu după o ordine riguros ştiinţifică; succesiunea lor nu este determinată de un sistem ci, aşa cum vom vedea, de modul în care au lucrat membrii comisiei condusă de Tribonian. Aceasta a fost împărţită, pentru a se putea termina mai repede lucrarea, în mai multe subcomisii, iar materialul compilat a fost introdus în titluri în mod mecanic pe măsura în care subcomisiile l-au definitivat. Numărul fragmentelor ce au intrat în compoziţia Digestelor se ridică la peste nouă mii.[1] Fragmentele se mai numesc şi legi (*leges*), deoarece Iustinian a investit Digestele cu putere de lege. Dealtfel, începînd din epoca lui August, cei mai de seamă jurişti romani — şi, evident, mai ataşaţi regimului imperial — au primit aşa-zisul *ius respondendi*, adică dreptul de a da avize de care judecătorii trebuia să ţină seama în soluţionarea pricinei pentru care acestea au fost obţinute.

În Evul Mediu, în timpul glosatorilor[2], fragmentele au fost împărţite, din considerente didactice, în paragrafe. Primul paragraf este numit „cel din frunte" (*principium* sau *proemium*), iar celelalte sînt numerotate în continuare, începînd cu cifra 1. Numărul paragrafelor variază în raport cu întinderea respectivelor fragmente[3].

Întocmirea Digestelor urma, potrivit previziunilor lui Iustinian, să aibă loc într-o perioadă de zece ani, dar, aşa cum am precizat anterior, ele au fost efectuate numai în trei ani. După ipoteza savantului Fr. Bluhme, emisă în anul 1820, toată comisia a fost împărţită în trei subcomisii care şi-au repartizat pentru lucru întreg materialul propus spre consultare. Prima subcomisie avea de cercetat şi de compilat în principal lucrările de drept civil[4], aşa-zisele *libri ad Sabinum*, numite în acest mod după numele juristului Masurius Sabinus (sec. I), care cel dintîi a dat o sistematizare ştiinţifică problemelor de drept civil.

---

[1] Cifra variază în raport de manuscrise.

[2] Jurisconsulţi celebri, a căror şcoală îşi începe activitatea la finele secolului al XI-lea, la Bologna. Se numesc glosatori, deoarece explicau legislaţia lui Iustinian prin note marginale sau interliniare numite „glose".

[3] Astăzi, citarea textelor din Digeste se face astfel: Digestele se indică prin litera *D.*, prima cifră reprezintă numărul cărţii, a doua numărul titlului, a treia fragmentul şi a patra paragraful. De pildă *D.*, 11, 7, 12, 2 înseamnă: *Digeste*, cartea 11, titlul 7, fragmentul 12, paragraful 2. Cînd este nevoie, se consemnează fie înainte de Digeste, fie la urmă, în paranteză, şi numele jurisconsultului căruia îi aparţine respectivul fragment: Ulpian, Paul, Gaius etc.

[4] La acestea s-au adăugat comentariile edictului tratînd materia dreptului civil, manuale etc.

A doua subcomisie s-a ocupat cu precădere de comentariile asupra edictului pretorian (*libri ad edictum*), iar a treia, de lucrările cu caracter practic, de cazuistică, cunoscute sub numele de *Quaestiones* (Întrebări), *Responsa* (Consultații), *Disputationes* (Controverse), între care opera lui Papinian avea un rol de frunte.

Cele trei subcomisii s-au numit, după volumul de material primit spre cercetare și despuiere, respectiv „masa sabiniană", „masa edictală" și „masa papiniană".

Fiecare comisie a compilat operele juridice ce i-au fost puse la dispoziție, extrăgînd din ele fragmentele pe care le-a găsit potrivite. Apoi, cele trei subcomisii s-au unit în plen și au aranjat în fiecare titlu din Digestie, după o ordine variabilă, fragmentele extrase. Uneori, se observă că la textele din cele trei mase au fost adăugate o a patra categorie de fragmente provenind dintr-o a patra masă, care, constituită posterior, cuprindea diverse lucrări ce nu fuseseră înglobate în cele trei precedente. Această a patra masă, numită în literatura contemporană apendice (*appendix*), nu apare în toate titlurile din Digeste[1], ci numai în 13 din ele. În plen, cele patru comisii au discutat toate fragmentele, le-au revizuit, în special din nevoia de a înlătura contradicțiile, și apoi, dîndu-le redactarea definitivă, le-au așezat în cadrul fiecărui titlu.

Această ipoteză formulată de Fr. Bluhme — ipoteză care a rezistat cu succes tuturor criticilor ce i-au fost aduse — se bazează pe o observație atentă a structurii titlurilor din Digeste. Fr. Bluhme a remarcat că în fiecare titlu fragmentele folosite se pot împărți, după conținutul lor, în trei categorii ce aparțin la trei genuri de lucrări. În unele titluri, așa cum am văzut, apare o a patra categorie de fragmente extrase din lucrări ce nu intrau în nici una din masele anterioare. Adesea, în titluri, ordinea așezării fragmentelor este următoarea: masa sabiniană, masa edictală, masa papiniană și apendicele. Alteori însă, ordinea e diferită și se începe cu textele din masa care tratează despre problemele de bază ale titlului respectiv.

Remarcînd această structură a titlurilor, Fr. Bluhme a conchis că totul se poate explica prin modul în care a lucrat comisia lui Iustinian împărțită, în vederea despuierii mate-

[1] Numărul titlurilor din Digeste este de 429—432; cifra variază în raport de manuscrisele prin care Pandectele au parvenit pînă la noi.

rialului, în trei subcomisii, la care ulterior s-a alăturat o a patra, pentru unele lucrări ignorate în planul inițial.

Teoria lui Fr. Bluhme este astăzi aproape general admisă deoarece se întemeiază pe structura titlurilor și pe conținutul fragmentelor, fapt ce-i dă o bază reală și un sens logic.

Rapiditatea cu care a fost întocmită lucrarea i-a făcut pe unii cercetători să emită ipoteza că Digestele au avut ca model de inspirație unele colecții particulare mai vechi și cu o structură similară. Astfel, activitatea compilatorilor s-ar fi redus doar la o revizuire și completare a acestor codificări private și la adaptarea lor la nevoile epocii contemporane. Este așa-zisa teorie a Predigestelor pusă în circulație de savanții B. Hofmann[1] și H. Peters[2], dar neacceptată de specialiști, deoarece nu se sprijină pe nici o dovadă certă.[3] Este imposibil să fi existat asemenea colecții importante și să nu fi rămas nici o urmă din ele și mai ales nici o mărturie despre existența lor. Rapiditatea cu care a fost făcută lucrarea se explică prin pregătirea temeinică a membrilor comisiei alcătuită din cei mai iluștri juriști ai epocii. Ei cunoșteau în mod desăvîrșit operele juriștilor romani, practica instanțelor precum și producția științifică a celor mai înalte școli de drept din acea vreme. Bine înarmați cu cunoștințe juridice, bine orientați în cerințele vieții sociale contemporane, dornici de a răspunde prompt la îndeplinirea unei sarcini pe care Iustinian o lega de cel mai înalt ideal politic al său, membrii comisiei au lucrat cu zel și abnegație, reușind să întocmească întreaga lucrare într-un timp record.

Digestele — adevărat mozaic juridic în ceea ce privește conținutul —, alcătuite din fragmente extrase din diverse opere juridice, urmează, în mare, ordinea schemei comentariilor la edictul pretorian[4]. Practici prin excelență, juriștii romani nu s-au ocupat de elaborarea unui sistem de drept global. De aceea, lucrările lor, de o valoare cazuistică excepțională, nu se caracterizează printr-o sistematizare științifică integrală și tot de aceea nici marea compilație a lui Iustinian n-a cunoscut o schemă întemeiată pe principii juridice gene-

---

[1] *Die Compilation der Digesten Iustinians*, Viena, 1900.

[2] *Die oströmischen Digesten Kommentare und die Entstehung der Digesten*, în *Berichte der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, Philologisch-Historische Klasse*, LXV (1913), nr. 1, pp. 1—113.

[3] *Cf.* totuși o atitudine favorabilă la Fr. Schultz, *History of Roman Legal Science*, Oxford, 1946, p. 321.

[4] *Constitutio Tanta*, 2 și 5—8.

rale. Adoptarea în mare a planului comentarilor edictului pretorian — care dealtfel nu apare în prezentarea lucrării, împărțită doar în cărți — se justifică prin uriașa însemnătate pe care edictul pretorului l-a avut în mod direct în dezvoltarea dreptului roman și în mod indirect prin numeroasele comentarii doctrinare pe care juriștii romani le-au formulat asupra acestuia. Pe de altă parte, o prezentare a materialului în ordinea comentariilor edictului corespundea, după cîte se pare, mai bine nevoilor pedagogice, căci în concepția timpului atît lucrările practice, cît și cele teoretice, constituiau obiect de studiu în școlile juridice existente.

Sub aspect teoretic, juriștii romani au elaborat conceptul bifurcării sistemului de drept în public și privat: „Dreptul public — spune Ulpian — privește organizarea statului roman (*statum rei Romanae*), cel privat — interesul fiecărui cetățean în parte (*singulorum utilitatem*)"[1]. Aceasta a fost una din puținele încercări de schematizare globală a sistemului de drept pe care au încercat-o juriștii Romei.

Conținutul principal al Digestelor îl formează fragmentele juridice referitoare la dreptul privat, iar dintre acestea cele mai multe privesc moștenirile. Mai bine de un sfert din Digeste au ca temă succesiunile și faptul nu poate surprinde, deoarece ele „au o mare importanță pentru a asigura păstrarea avuțiilor în mîinile reprezentanților clasei dominante"[2].

Fragmentele extrase din lucrările de drept public se referă la dreptul de stat, la dreptul internațional public (în accepțiunea de azi a termenului), la dreptul și procedura penală etc. Cît privește modul de tratare a problemelor este cel al juriștilor romani: pragmatic, mai exact cazuistic, iar în analiza speței uneori se ajunge chiar la elaborări de principii generale și definiții. Pentru juriștii romani prima cazul, speța. Numai după analiza atentă a acestora — o analiză anevoioasă și de lungă durată — se poate încerca o generalizare. Romanii nu porneau de la teorie — fie definiție abstractă, fie idee generală — sau de la reguli *a priori*, ci de la practică. Și numai după o epuizare pragmatică încercau jurisconsulții, dar cu multă prudență, răbdare și discernămînt, unele generalizări teoretice. De aceea, pe bună dreptate, marele jurisconsult Paul spunea într-un comentariu al său că „dreptul

[1] *D.*, 1, 1, 2.

[2] I. S. Pereterskii, *Digestele lui Iustinian*, București, 1958, p. 75.

nu se deduce din regulă, ci regula trebuie creată din dreptul existent"[1].

Cele mai multe definiții aparțin perioadei clasice a jurisprudenței romane, așadar, unei epoci în care cazuistica s-a dezvoltat mult, pe baza unei experiențe îndelungate și cînd cultura juridică a ajuns la o adevărată maturitate științifică. Așa sînt definițiile privind moștenirea (Gaius, *D.*, 50, 16, 24), obligațiile (Paul, *D.*, 44, 7, 3), furtul (Paul, *D.*, 47, 2, 1, 3), căsătoria (Modestin, *D.*, 23, 2, 1) etc. Alteori, juriștii romani proclamă unele principii generale în legătură cu speța analizată, lăsînd practicii posibilitatea de a le extinde în raport de situația de fapt, de similitudinea evenimentelor viitoare cu cele din speța în chestiune. „Față de actele rău intenționate nu trebuie să fii îngăduitor" (*malitiis non est indulgendum*) — spune Celsus[2] în legătură cu abuzurile pe care posesorul ar putea să le facă în restituirea bunurilor. „Dreptul civil este scris pentru cei vigilenți" (*Ius civile vigilantibus scriptum est*) — afirmă Scaevola[3] cu privire la un caz referitor la drepturile pe care creditorii le au cînd debitorul încearcă prin fraudă să-și diminueze solvabilitatea în dauna acestora. „Violența poate fi respinsă prin violență" (*Vim vi repellere licet*) — scrie Ulpian citîndu-l pe Cassius care, referindu-se la deposedarea prin violență, opiniază că regula a fost stabilită de natură.[4]

Asemenea reguli deși servesc ca teoretizare a anumitor cazuri, totuși, prin conținutul lor oferă posibilități de generalizare pentru spețele viitoare, similare cu cele dintîi și, în consecință, justificări de soluții prin analogie.

Juriștii romani s-au arătat de asemenea mari maeștri în domeniul interpretării dreptului și în special a actelor juridice, formulînd în acest scop reguli care nu și-au pierdut nici astăzi valoarea științifică. Iată cîteva din ele: „Ori de cîte ori un termen are două sensuri, se acceptă cu precădere sensul cel mai potrivit pentru executarea actului în cauză"[5]; „În pricinile neclare urmăm ceea ce este mai puțin neclar" (*Semper in obscuris quod minimum est sequitur*)[6];

[1] *Non ex regula ius summatur, sed ex iure quod est regula fiat* (*D.*, 50, 17, 1).
[2] *D.*, 6, 1, 38. *Cf.* și Vl. Hanga, *Drept privat roman*, București, 1971, p. 217.
[3] *D.*, 42, 8, 24.
[4] *D.*, 43, 16, 1, 27.
[5] Iulian, *D.*, 50, 17, 67.
[6] Ulpian, *D.*, 50, 17, 9.

„Cele ce se întîmplă rar nu pot fi luate în seamă cu uşurinţă în executarea actelor juridice" (*Ea, quae raro accidunt, non temere in agendis negotris computantur*)[1]. De asemenea, importante sînt regulile generale referitoare la interpretarea testamentelor, cu timpul extinse şi asupra actelor juridice. Iată cîteva mai importante: „Cuvintele trebuie să fie interpretate nu după păreri individuale, ci după sensul în care îndeobşte sînt folosite" (*non enim ex opinionibus singulorum, sed ex communi usu nomina exaudiri debere*)[2]; „ori de cîte ori în acţiuni sau excepţiuni un cuvînt este neclar, cea mai potrivită interpretare impune ca actul despre care e vorba să producă efecte, nu să fie desfiinţat" (*magis valeat quam pereat*)[3]; „cînd un testament este scris cu două înţelesuri sau chiar greşit, să fie interpretat cu bunăvoinţă — (*benigne interpretari*) — şi să fie acceptată intenţia plauzibilă a testatorului" (*quod credibile est cogitatum*)[4]; „cînd cuvintele nu au un înţeles şovăitor, nu se poate îngădui interpretarea voinţei" (*cum in verbis nulla ambiguitas est, non debet admitti voluntatis quaestio*)[5].

Aceste reguli prezintă o formulare maleabilă, care le-a îngăduit în decursul istoriei să capete noi sensuri impuse de dezvoltarea diverselor orînduiri sociale. Pe de altă parte, asemenea reguli a căror tehnicitate nu poate fi negată sînt legate de existenţa producţiei de mărfuri care, deşi apărînd în antichitatea sclavagistă, este totuşi prezentă, evident cu o structură nouă, şi în socialism.

Mozaic de texte juridice, Digestele cuprind, aşa cum am arătat, fragmente din operele marilor jurisconsulţi romani începînd din secolul I î.e.n. şi sfîrşind cu secolul al IV-lea. Numărul total al juriştilor ale căror opere au fost folosite în Digeste se ridică la 38[6]; cel mai vechi jurisconsult utilizat este Quintus Mucius Scaevola (mort în anul 82 î.e.n.), primul

---

[1] Ulpian, *D.*, 50, 17, 64.

[2] Iulian, *D.*, 33, 10, 7, 2.

[3] Iulian, *D.*, 34, 5, 12 (13).

[4] Marcellus, *D.*, 34, 5, 24 (25).

[5] Paul, *D.*, 32, 25, 1.

[6] După alţi cercetători, la 39. *Constitutio Tanta*, 20, arată că Digestele erau precedate de un index al autorilor citaţi. Indexul care ni s-a păstrat (*Index Florentinus*) nu este suficient de clar şi de aceea nu putem preciza numărul exact al autorilor (*cf.* şi H. Peter, *Mommsen versus Hofmann*, Mél. Ph. Meylan, Lausanne, 1963, I, p. 275 şi urm.).

sistematizator al dreptului civil[1], de la care ne-a rămas un tratat de drept civil în 18 cărți ce a exercitat pînă tîrziu o mare influență asupra dezvoltării dreptului roman. Marea majoritate a jurisconsulților citați și, deci, folosiți în Digeste este din secolul al II-lea și al III-lea, adică din perioada clasică a dreptului roman. Numeric, situația statistică este următoarea: din secolul I î.e.n. sînt citați trei juriști, din secolul I — patru, din secolul II — 15, din secolul III — 14 și din secolul IV, numai doi.

Din aceste scurte date statistice rezultă tendința „clasicizantă" a lui Iustinian care, folosind cu predilecție operele autorilor clasici, urmărea să alcătuiască o legiuire romană prin excelență. Este adevărat că s-a încercat o punere de acord a fragmentelor cu realitățile contemporane, dar modificările introduse nu le-au alterat întotdeauna structura clasică, iar alteori textele au rămas în starea lor anterioară, constituind *ab initio* un drept depășit pentru nevoile societății bizantine. Această tendință clasicizantă rezultă din faptul că Iustinian nu folosește în Digeste materiale juridice din secolele al IV-lea[2]— al VI-lea, deși în această perioadă activitatea doctrinară, cu tot declinul ei calitativ, n-a încetat cu totul. Tendința clasicizantă se poate observa și din faptul că nu toți autorii citați au fost puși în egală măsură la contribuție. Este destul să amintim că, luînd drept criteriu întinderea textelor, extrasele din operele lui Ulpian reprezintă 40% din întreaga operă a Digestelor, iar cele din lucrările lui Paul, 20%. Cu alte cuvinte, 60% din totalul Digestelor provin din operele a doi din cei mai mari jurisconsulți clasici romani[3].

Operă de tradiție romană clasică, Digestele prezintă în același timp și elemente noi, introduse în vederea adaptării textelor clasice, în măsura posibilului, la realitățile secolului al VI-lea. Modificările pe care compilatorii le-au adus acestor texte, în scopul de a le pune în concordanță cu noile cerințe

---

[1] În sensul roman al termenului: spre deosebire de dreptul natural comun tuturor ființelor viețuitoare și al dreptului ginților, comum tuturor popoarelor, dreptul civil este dreptul propriu al statului cetate *(civitas)*.

[2] Cu excepția a doi juriști: Hermogenianus și Aurelius Arcadius Charisius.

[3] Calculele aparțin lui B. Hofmann. Criteriul întinderii fragmentelor este singurul corect în stabilirea acestei proporții. Criteriul numărului de fragmente, folosit și el uneori, nu este edificator, deoarece face abstracție de cantitatea materialului. Totuși, și în acest caz, numărul de fragmente reprodus din cei doi autori clasici reprezintă aproximativ 50% din Digeste.

ale epocii, se numesc *interpolații* sau, deoarece au fost făcute de comisia prezidată de Tribonian, *tribonianisme*. Alteori, aceste modificări au urmărit să clarifice unele texte, să înlăture repetările și contradicțiile și să unifice, cît privește forma și fondul, opera compilativă a Digestelor[1]. Cercetarea interpolațiilor are o mare importanță științifică, deoarece cunoscînd modificările făcute de compilatori în textele autorilor clasici, se poate preciza care a fost în realitate aportul comisiei lui Tribonian în procesul de creare a dreptului în veacul al VI-lea.

Trebuie adăugat că membrii comisiei nu au indicat locul unde au făcut modificările pe care le-au crezut necesare; cu alte cuvinte, interpolațiile — fie cuvinte, fie propoziții — sînt camuflate în textul jurisconsultului clasic respectiv. Prin diversele sale constituții, Iustinian i-a împuternicit pe comisarii săi să facă orice modificare ar crede de cuviință, cu mențiunea ca aceste schimbări să fie socotite ca fiind operate de către împăratul însuși (*hoc nostrum appareat et ex nostra voluntate compositum*); ba, mai mult, pentru a întări autoritatea interpolațiilor, împăratul a interzis tuturor, inclusiv instanțelor, să procedeze la verificarea acestor modificări pentru a nu se putea stabili ce aparține jurisconsultului clasic și ce comisiei lui Tribonian (*nemine audente comparare ea quae antiquitas habebat et quae nostra autocritas introduxit*)[2]. Cu alte cuvinte, dacă se schimba un text din Ulpian, modificările făcute de compilatori erau atribuite autorului însuși. Iustinian afirmă că veneratia sa pentru autorii clasici era atît de mare, încît nu putea să dea uitării numele lor (*tanta autem nobis antiquitati habita est reverentia*)[3] și de aceea ele figurează la începutul fiecărui extras. Așadar, modificările făcute în textul original sînt atribuite autorului respectiv pentru ca ele să capete și mai multă autoritate, avînd în vedere prestigiul de care se bucura încă numele marilor juriști romani. În realitate însă, avem de-a face cu un adevărat fals care în lumea antică nu cădea, ca în zilele noastre, sub incidența legilor penale. Dimpotrivă, modificările posterioare aduse textelor unor opere clasice în vederea reactualizării acestora erau îngăduite în antichitate fără a fi privite drept

[1] De notat că asemenea interpolații au fost aduse și constituțiilor mai vechi care au fost înglobate în Codul lui Iustinian.

[2] *Constitutio Tanta*, 10.

[3] *Ibidem*.

contrafaceri[1]. Opera lui Homer constituie un exemplu clasic în materie.

Cercetarea interpolațiilor a început spre sfîrșitul Evului Mediu. Printre cei dintîi cercetători ai interpolațiilor îi putem aminti pe romaniștii școlii istorice: Alciat (1492—1550), Zazius (1461—1535) și mai ales pe Cujas (1552—1590) și Favre (1557—1624). De atunci și pînă în zilele noastre, cercetarea interpolațiilor a continuat și continuă dezvoltîndu-se odată cu progresul înregistrat de studiile cu caracter istoric întreprinse în domeniul științelor juridice.

Criteriile de stabilire a interpolațiilor sînt numeroase, dar înainte de a le cerceta mai în amănunt, să vedem de cîte feluri sînt.

Primele și cele mai importante interpolații sînt cele materiale. Acestea constau în modificări care schimbă însăși regula dreptului clasic. De pildă, în Digeste 38, 17, 6 figurează următorul text din Ulpian: *Qui operas suas ut cum bestiis pugnaret locavit quique rei capitalis damnatus neque restitutus est, ex senatus consulto Orphitiano ad matris hereditatem non admittebatur, sed humana interpretatione placuit eum admitti* („Cel care și-a închiriat forța sa de muncă luptelor cu fiarele sălbatice în circ sau cel care a suferit o pedeapsă capitală[2] și nu a fost reabilitat nu este admis, potrivit senatus consultului Orfitian, la moștenirea mamei, dar printr-o interpretare omenească s-a recunoscut totuși că poate fi admis la moștenire"). Din textul lui Ulpian rezultă, așadar, că în secolul al III-lea unele îndeletniciri socotite infamante sau condamnările capitale aveau drept consecință excluderea persoanei în cauză de la moștenirea mamei. Compilatorii însă au adăugat o propoziție care schimbă în fapt regula clasică printr-una contrarie. Motivarea acesteia se bizuie pe un considerent etic: omenia (*humana interpretatione*), care adesea este folosit de compilatori pentru a justifica unele soluții noi, menite să le înlocuiască pe cele clasice devenite anacronice față cu exigențele epocii.

Alteori, compilatorii folosesc, pentru a introduce o nouă regulă, expresia „este mai bine" (*melius est*) sau „astăzi" (*hodie*) pentru a arăta, în primul caz, că soluția propusă de ei este mai echitabilă, mai bună, sau, în cel de-al doilea caz,

---

[1] Dreptul de autor nu era reglementat în antichitate ca în zilele noastre.

[2] Condamnare ce aduce pedeapsa cu moartea, pierderea libertății sau a cetățeniei.

că noua reglementare o înlătură pe cea veche, în contradicție cu nevoile societății contemporane. De pildă, juristul Paul afirmă într-un text din Digeste[1]: *Servitus aquae ducendae vel hauriendae nisi ex capite vel ex fonte constitui non potest: hodie tamen ex quocumque loco constitui solet* („Servitutea de a scoate apa sau de a o trece [pe un fond străin] nu poate fi constituită decît asupra unei fîntîni sau izvor; totuși, în zilele noastre ea poate fi constituită asupra oricărui loc"). Așadar, regula valabilă în vremea lui Paul nu mai corespunde epocii lui Iustinian, iar compilatorii, cu o singură propoziție, o răstoarnă, introducînd alta nouă, cu un conținut mult mai larg.

O altă categorie de interpolații constă în înlăturarea termenilor pentru instituțiile dispărute sau înlocuirea lor cu alții, în raport cu evoluția respectivei instituții. Așa de pildă, mancipațiunea (*mancipatio*), ca mijloc de transferare a proprietății, dispăruse în epoca lui Iustinian fiind înlocuită cu tradiția (*traditio*) care, datorită simplicității formelor, avea o superioritate de netăgăduit față de cea dintîi. Pentru a pune de acord textele cu realitățile epocii, compilatorii au înlocuit în mod mecanic un termen cu celălalt. În același mod au procedat cu *fiducia* — formă de gaj, dispărută în vremea lui Iustinian — pe care au înlocuit-o cu *pignus*, ce-i luase deja locul datorită formelor sale mai simple de constituire. Tot astfel s-a acționat cu privire la căsătorie, care în secolul al VI-lea cunoștea o singură formă, deoarece așa-zisa căsătorie *cum manu*, prin care femeia intra sub autoritatea bărbatului, dispăruse cu secole înainte, ca o consecință a slăbirii severității raporturilor familiale romane.

O a treia categorie de interpolații constă în modificări de limbă sau stilistice aduse textelor compilate. Cele dintîi se referă la modernizarea termenilor, deveniți arhaici, pe care-i folosiseră cu secole în urmă jurisconsulții clasici, iar celelalte constau în explicații date unor expresii mai puțin clare pentru epoca lui Iustinian. Așa, de pildă, termenii referitori la zei sînt înlocuiți, de către compilatorii creștini ai lui Iustinian, cu cel de „dumnezeu"[2]. De asemenea, ei înlocuiesc în vederea modernizării terminologice unele substantive cu altele (*spatium* cu *curriculum* — „spațiu"; *summa* cu *cumulus* — „vîrf"; *iustus* cu *legitimus* — „legiuit"; *aequus* cu *iustus* — „drept"

[1] *D.*, 8, 3, 9.

[2] Vezi Pomponius, *D.*, 1, 1, 2 și Ulpian, *D.*, 12, 2, 3, 4.

etc.); un verb cu altul (*velle* cu *malle* — „a vrea"; *statuere* cu *definire* — „a hotărî"; *reddere* cu *redhibere* — „a restitui" etc.); unele pronume între ele (*is* cu *ipse* — „acesta"; *hic* cu *iste* — „acesta"; *aliquis* cu *quidam* — „cineva" etc.). Tot din această mare categorie de interpolații fac parte și explicațiile pe care compilatorii le dădeau anumitor termeni sau reguli juridice. De pildă, Ulpian arată că eliberările de sclavi (*manumissiones*) pot fi făcute și după dreptul ginților; compilatorii adaugă, pentru a explica termenul de *manumissio:* „adică acordarea libertății" (*id est datio libertatis*)[1]. Într-un alt text, același Ulpian precizează că dacă un fals creditor (*falsus creditor*) primește suma ce nu i se cuvine, comite un furt; compilatorii, considerînd necesar să lămurească termenul de fals creditor, adaugă: „adică acela care se dă drept creditor" (*hoc est is, qui se simulat creditorem*)[2].

Alteori, explicațiile sînt elementare și privesc unele situații de fapt evidente prin ele însele. Astfel, Pomponius precizează: *Si duo rei, qui decem debebant, viginti pariter solverint, Celsus ait singulos quina repetituros* („Dacă doi debitori, care datorau zece, au achitat împreună douăzeci, Celsus spune că «fiecare va putea cere să i se restituie cinci»"). Compilatorii dorind să fie și mai explicit, deși textul era foarte clar, adaugă: *Quia, cum decem deberent, viginti solvissent, et quoad amplius ambo solverint ambo repetere possunt* („Întrucît au plătit douăzeci, deși datorau zece, și deoarece amîndoi au plătit mai mult, amîndoi pot cere restituirea")[3]. Explicația însă trebuie să recunoaștem că este de prisos, iar din punct de vedere juridic irelevantă.

Descoperirea interpolațiilor în Digeste constituie o muncă migăloasă și dificilă. O asemenea operație presupune cunoașterea perfectă a limbii latine, a instituțiilor juridice romane și, pe deasupra, necesită o mare prudență pentru a nu da un curs liber fanteziei care, așa cum s-a întîmplat în cazul multor studioși, poate forța textele numai de dragul de a-și atribui meritul unei noi descoperiri pe tărîmul interpolațiilor.

Criteriile utilizate de cercetători pentru aflarea interpolațiilor sînt numeroase; le vom analiza pe cele mai importante.

Primul criteriu este cel textual, numit și al comparației directe. Se compară două texte identice ale aceluiași autor re-

[1] *D.*, 1, 1, 4.
[2] *D.*, 47, 2, 43, pr.
[3] *D.*, 12, 6, 19, 4.

produse în două locuri deosebite în Digeste sau un text din Digeste cu același text reprodus într-o altă sursă.

Iată un exemplu din prima categorie. În Digeste se află extras de două ori același text din Ulpian, o dată în cartea 1, 10, 1, 2, a doua oară în cartea 40, 2, 20, 4. Primul are următorul conținut: *Consules apud se servos suos manumittere posse nulla dubitatio est. Sed evenerit ut minor viginti annis consul sit, apud se manumittere non poterit* („Nu este nici un dubiu că în cadrul competinței lor consulii pot să-și elibereze proprii lor sclavi. Dacă se întîmplă însă ca un consul să fie mai mic de douăzeci de ani, el nu poate să-și elibereze [propriul sclav] în cadrul competinței sale")[1]. Cel de al doilea text are un conținut exact contrar: *Consul apud se manumittere, etiam si evenerit, ut minor annis viginti sit* („Un consul poate, în cadrul competinței sale, să-și elibereze [propriul sclav], chiar dacă s-ar întîmpla să fie mai mic de douăzeci de ani")[2].

Asemenea texte contradictorii se numesc *leges gemminatae* (legi împerechiate) și dovedesc graba cu care au lucrat compilatorii, deoarece au modificat numai unul din texte. Mai greu este de recunoscut care din texte reprezintă interpolarea și care este autentic. Stabilirea acestui fapt urmează să se facă pe baza unor studii instituționale comparative, raportate atît la epoca autorului cît și a secolului al VI-lea.

Alteori, textul reprodus în Digeste diferă de cel care ne-a parvenit printr-o altă sursă. De pildă, în Digeste[3] găsim reprodus următorul text din cartea a treia a Consultațiilor (*Responsa*) lui Papinian: *Ante pretium solutum dominii quaestione mota pretium emptor solvere non cogetur, nisi fideissores idonei a venditore eius evictionis offerantur* („Înainte de plata prețului, contestîndu-se [de către un terț] proprietatea [lucrului vîndut], cumpărătorul nu poate fi constrîns să plătească prețul decît numai în cazul în care vînzătorul ar da garanți îndestulători pentru evicțiune"). Cu alte cuvinte, dacă Maevius a vîndut un lucru lui Titius și, înainte de plata prețului, un terț introduce o acțiune împotriva lui Maevius, adică a vînzătorului, contestîndu-i dreptul de proprietate asupra lucrului vîndut, vînzătorul poate obliga totuși pe cumpărător să-i plătească prețul oferindu-i cauțiuni pentru eventualitatea

[1] *D.*, 1, 10, 1, 2.

[2] *D.*, 40, 2, 20, 4.

[3] *D.*, 18, 6, 19 (18), 1.

cînd el, Maevius, ar pierde procesul și cumpărătorul Titius ar fi evins în consecință.

Același text din Papinian ne-a provenit însă și printr-o altă sursă, și anume *Fragmenta Vaticana* (Fragmentele Vaticanului) — compilație făcută între anii 318—324 de către un autor anonim. În această lucrare[1] textul lui Papinian are următoarea redactare: *Ante pretium solutum dominii quaestione mota pretium emptor restituere non cogetur, tametsi maxime fideiussores evictionis offerantur* („Înainte de plata prețului contestîndu-se [de către un terț] proprietatea [lucrului vîndut], cumpărătorul nu poate fi constrîns să depună prețul, chiar dacă i s-ar oferi garanți pentru evicțiune"). Așadar, în Fragmentele Vaticanului textul conține o regulă în esență contrară celei din Digeste: cumpărătorul nu poate fi constrîns să plătească prețul, chiar dacă i s-ar oferi de către vînzător garanți pentru eventuala evicțiune. Textele arată foarte clar că regula clasică enunțată de Papinian mai sus a fost schimbată în contrarul ei de către compilatori prin modificarea numai a cîtorva termeni. Temeiul noii reglementări rezida probabil în dorința de a se asigura vînzătorului pretențiile pe care acesta le întemeia pe un drept cert de proprietate asupra lucrului vîndut, drept contestat fără temei de terțul care a intentat procesul. În acest mod, se facilitau tranzacțiile comerciale, îmbrăcate în haina contractelor de vînzare-cumpărare, tot mai numeroase în Bizanțul ce se dezvolta economicește, și se înlătura totodată încercarea cumpărătorului de a întîrzia nejustificat plata prețului datorat.

Un al doilea criteriu utilizat pentru descoperirea interpolațiilor este cel istoric, numit și al anacronismelor. Dacă se constată o discordanță între textul autorului reprodus în Digeste și normele juridice ce se aplicau în timpul în care a trăit respectivul autor este o dovadă certă că textul a fost remaniat de compilatori.

Așa, de pildă, un text extras din Ulpian, cartea 67 a Comentariului asupra edictului și reprodus în Digeste[2] afirmă că: *Per omnia exaequata sunt legata fideicommissis* („Legatele sînt întru toate asimilate cu fideicomisele"). Încă de pe vremea glosatorilor s-a observat că expresia „întru toate" (*per omnia*) aparține compilatorilor, deoarece din alte surse știm că pe

[1] *Fragmenta Vaticana*, 12.

[2] *D.*, 30, 1.

vremea lui Ulpian legatele se deosebeau de fideicomise şi că numai Iustinian a operat această asimilare.

Un alt exemplu. Un text din Paul — *Sententiae* (Sentinţe), cartea întîi — afirmă că toată procedura de judecată are loc în întregime în faţa magistratului sau, potrivit terminologiei latine, *extra ordinem*, adică „în afara procedurii ordinare"[1]. Este însă un fapt bine stabilit că în epoca juristului Paul procedura de judecată cunoştea atît calea aşa-zisă ordinară (*ordo iudiciorum privatorum*) ce se desfăşura în două faze (înaintea magistratului şi a judecătorului) — cît şi pe cea extraordinară ce avea loc cu exclusivitate înaintea magistratului. Este, aşadar, limpede că membrii comisiei lui Iustinian au modificat textul lui Paul, punîndu-l de acord cu starea de lucruri din secolul al VI-lea, cînd procedura ordinară dispăruse, fiind în întregime înlocuită cu cea extraordinară.

Un al treilea criteriu folosit de oamenii de ştiinţă pentru aflarea interpolaţiilor este cel al illogismelor. Dacă în acelaşi text sau între două texte, ce tratează aceeaşi problemă, se găsesc contradicţii, avem dovada pertinentă a interpolării lor. De pildă, jurisconsultul Celsus, în cartea a 28-a a Digestelor sale, spune: *In adoptionibus eorum dumtaxat, qui suae potestatis sunt, voluntas exploratur: sin autem a patre dantur in adoptionem, in his utriusque arbitrium spectandum est vel consentiendo vel non contradicendo* („În materie de adopţiune se cere numai încuviinţarea celor doi şefi de familie; dacă însă tatăl dă în adopţiune pe fiul său, atunci trebuie să se aibă în vedere voinţa ambilor: primul să consimtă, cel de al doilea să nu se opună")[2]. Contradicţia din text este limpede. În prima parte se afirmă că în materie de adopţiune este nevoie numai de un acord de voinţă între tatăl adoptiv şi cel natural; în partea a doua însă, se introduce printr-o expresie dealtfel caracteristică compilatorilor — dacă însă (*sin autem*) — o dispoziţie diferită: în materie de adopţiune se cere, pe lîngă acordul intervenit între adoptator şi părintele natural, ca persoana adoptată să nu se opună.

Un al patrulea criteriu este cel filologic. Dacă în textul reprodus în Digeste se folosesc anumite expresii care contrastează cu stilul autorului avem de-a face cu o interpolaţie. Într-adevăr, limba este un organism viu, în continuă prefacere. Operele fuseseră scrise cu cîteva secole înainte de întocmirea Diges-

[1] Reprodus în *D.*, 3, 5, 46, (47), 1.

[2] *D.*, 1, 7, 5.

telor, dar limba latină evoluase sub toate aspectele pînă în vremea lui Iustinian. Compilatorii foloseau limba latină contemporană lor şi intervenind acolo unde textul nu corespundea sub aspectul fondului, îl modernizau totodată — cu sau fără intenţie — sub aspectul formei. În general, limba compilatorilor este mai metaforică, mai propice înfloriturilor de stil decît limba sobră şi elegantă în simplitatea ei, pe care o foloseau jurisconsulţii clasici.[1] Multe cuvinte clasice sînt folosite cu alte sensuri în compilaţia lui Iustinian[2], apar construcţii gramaticale noi[3], expresii justificate prin nevoia de a introduce uneori reguli diferite de cele ale clasicilor[4], construcţii influenţate de limba elină etc.

Pe lîngă criteriile mai sus-amintite, ştiinţa romanistică modernă cunoaşte şi altele, care prezintă însă un interes pentru specialişti şi nu pentru marele public.

Studiul interpolaţiilor prezintă în mod neîndoios o mare importanţă pentru studiul istoric al dreptului roman. Descoperirea lor ne indică măsura în care compilatorii au remaniat textele anterioare, stabilind reguli noi faţă de cele ale dreptului roman clasic. Mînuirea acestor criterii trebuie să se facă cu multă pricepere şi prudenţă, cu atît mai mult cu cît nu toate interpolaţiile prezintă aceeaşi importanţă pentru ştiinţă. Este foarte necesar să deosebim interpolaţiile de fond de cele pur formale. Nu întotdeauna interpolaţiile au fost făcute pentru a introduce inovaţii în materie legislativă; adesea, compilatorii au intervenit doar pentru a clarifica termeni, pentru a explica unele texte, pentru a le prescurta spre a ocupa mai puţin spaţiu sau pentru a înlocui unele expresii cu altele mai moderne.

Descoperirea interpolaţiilor de fond cere multă atenţie şi mai ales probitate ştiinţifică. Mulţi cercetători moderni urmărind să-şi dovedească unele teze preconcepute sau să nu fie socotiţi rămaşi în urmă, în „goana după interpolaţii" au alunecat pe o pantă hipercritică în care argumentarea obiectivă a fost înlocuită cu intuiţii sau simple impresii. De aici, „des-

---

[1] În loc de *mori* („a muri") ei preferă expresia *ab hac luce migrare* („a părăsi această lume") sau altele asemănătoare.

[2] *Suggerere*, în sens de *suadere* („a convinge").

[3] De pildă, introducerea unei concesive prin *licet* („deşi") construit cu indicativul şi urmat de *attamen* („totuşi").

[4] De pildă, expresia: *Sed melius est ut dicamus* („Dar mai bine e să spunem").

coperirea" de noi şi noi texte „alterate", deşi în realitate ele îşi păstrează neschimbate şi fondul şi forma clasică.

Încă de la finele secolului trecut filologul german W. Kalb în lucrarea *Die Jagd nach Interpolationen in den Digesten* (Vînătoarea după interpolaţii în Digeste) subliniase exagerările în care cădeau unii cercetători, dornici cu orice preţ să clădească teorii noi pe baza unor nedovedite interpolaţii. Astăzi însă, se încearcă să se revină asupra tendinţei hipercritice — ai cărei corifei au fost un Beseler, Solazzi sau Albertario — şi revenindu-se la o linie de mijloc, să se cerceteze cu mai multă obiectivitate şi simţ de răspundere problema interpolaţiilor.[1] Din studiile făcute pînă acum rezultă că interpolaţiile aduse textelor clasice nu reprezintă, în raport cu numărul total de texte reproduse în Digeste, decît excepţii. Cu toate aceste remanieri, justificate din dorinţa de a face aplicabile textele la nevoile epocii, Digestele rămîn, în ansamblul lor, un monument al dreptului clasic roman. De fapt, Iustinian urmărise nu atît crearea unei legiuiri noi, ci reînvierea dreptului roman din epoca clasică a Cetăţii Eterne. Ştiinţa romanistică a dovedit totodată, încă de la începutul acestui secol, că operele juriştilor clasici au suferit unele coruperi şi anterior lui Iustinian. În special în Orient aceste lucrări au fost adnotate, modificate sau chiar reelaborate pentru a corespunde mai bine nevoilor practicii şi cerinţelor ştiinţifice. Asemenea modificări introduse înainte de codificarea lui Iustinian în textele autorilor clasici — şi apoi reproduse în Digeste —se numesc *interpolaţii preiustiniane*.

§ 3 INOVAŢIILE JURIDICE ALE LUI IUSTINIAN

Legiuirile lui Iustinian sînt în cea mai mare parte, cum am văzut, o reeditare a normelor dreptului roman clasic. Cu toate acestea, prin interpolaţiile textelor juriştilor şi prin Novellele sale, împăratul le-a adus, în conformitate cu cerinţele epocii, unele modificări, continuînd în multe privinţe o evoluţie instituţională începută anterior.

Păstrînd structura sclavagistă a dreptului, Iustinian declara că în materie de persoane deosebirea esenţială rămîne, ca şi

[1] De aici noul curent de „critică a criticii" textelor interpolate.

mai înainte, aceea dintre oamenii liberi și sclavi.[1] Cu toate acestea, urmărind o linie de evoluție ce se fixase anterior — ca o consecință a declinului sclavajului — împăratul facilitează procedura de eliberare din sclavie și suprimă multe din măsurile restrictive referitoare la dezrobiri.

O altă categorie de persoane care își făcuseră apariția încă din epoca imperială dezvoltîndu-se pe măsura decăderii sclavajului era cea a colonilor. La început, cetățenii liberi în raporturile lor cu proprietarii, raporturi întemeiate pe un contract de arendă (*locatio conductio*), colonii devin cu timpul, în urma creșterii dependenței lor față de proprietarii funciari, adevărată parte integrantă a domeniului pe care lucrau. Legarea colonilor de glie este sancționată de o constituție a împăratului Constantin din anul 332. Cu privire la poziția lor juridică, Iustinian a continuat, conformîndu-se evoluției economice, politica predecesorilor săi, lărgind cauzele de cădere în colonat și limitîndu-le pe cele de eliberare. De acum înainte, numai dobîndind proprietatea fondului pe care lucra sau o înaltă funcție bisericească, colonul putea ieși din starea de șerbie și să devină om liber.

Situația dezrobitului este mult îmbunătățită; asimilat sub aspect social și politic cu omul născut liber, dezrobitului i se asigură o mai mare independență economică, în scopul încurajării unor îndeletniciri lucrative neevoluate din pricina lipsei de interes manifestată de sclavii care le prestau.

Rudenia agnatică, civilă, este definitiv înlăturată de cea cognatică, adică de rudenia de sînge. În vechiul drept roman familia se axa în jurul puterii șefului de familie (*pater familias*), unind sub autoritatea sa soția, copiii, persoanele adoptate și chiar pe sclavi. Șeful familiei avea putere nelimitată, inclusiv dreptul de viață și de moarte (*ius vitae necisque*) asupra membrilor familiei sale. Familia romană, organizată în jurul acestei puteri nemăsurate, era numită agnatică, fiindcă legătura juridică dintre *pater familias* și cei de sub puterea sa se numea rudenie agnatică sau civilă (*agnatio*). Largile prerogative recunoscute șefului de familie erau absolut necesare într-o epocă în care, dat fiind nivelul redus al forțelor de producție, numai munca susținută a tuturor membrilor putea să le asigure acestora cele necesare traiului și dezvoltarea continuă a producției.

---

[1] *Institutiones*, I, 3, pr.

Agnațiunea a constituit multă vreme singura formă de rudenie în dreptul roman; pe măsura dezvoltării economiei sclavagiste însă, a comerțului, a expansiunii romane asupra întregului bazin mediteranean etc., ea devine anacronică, impunîndu-se un nou fel de rudenie, rudenia de sînge, cognațiunea (*cognatio*). Încă de la finele Republicii tendința de a se acorda rudeniei de sînge efecte juridice este destul de puternică. În imperiu se desăvîrșește, iar Iustinian, conformîndu-se unei evoluții firești, îi asigură definitiv triumful.

De slăbirea sistemului agnatic se leagă diminuarea treptată și continuă a puterii capului de familie, care suferă tot mai multe îngrădiri. Aceste transformări încep odată cu sfîrșitul Republicii și se desăvîrșesc în epoca imperială. Astfel, puterea asupra copiilor (*patria potestas*) se restrînge succesiv pînă în vremea lui Iustinian, cînd personalitatea juridică a acestora devine aproape completă. Totodată, împăratul, recunoscînd copiilor o capacitate patrimonială aproape deplină, stabilește că tot ce dobîndesc aceștia dobîndesc, în regulă generală, pentru ei și nu pentru șeful de familie, așa cum era rînduit în vechiul drept roman. Încetînd să mai fie o putere unilaterală, puterea părintească implică, totodată, începînd din epoca imperială — și unele îndatoriri cum ar fi obligația de alimente față de membrii familiei, de a le înzestra pe fiice etc.

Slăbirea puterii capului de familie a dus implicit, începînd de la finele Republicii, la relaxarea relațiilor de familie. De aici, unele avantaje acordate de Iustinian copilului natural care primește un drept de alimente și unul de moștenire, de proporții reduse însă, la averea tatălui natural. Același izvor au și măsurile luate — începînd cu împăratul Constantin și sfîrșind cu Iustinian — în vederea ușurării legitimării copiilor naturali prin procedee diferențiate în raport cu situația lor de fapt.

Înlocuirea definită a agnațiunii prin cognațiune s-a reflectat și în materie de adopțiune, ale cărei forme au fost simplificate, asigurîndu-se o importanță decisivă consimțămîntului copilului ce urmează să fie adoptat.

Slăbirea legăturilor familiale tradiționale a implicat o succesivă diminuare — ca număr și întindere — a condițiilor de încheiere a căsătoriei. Dispărînd aproape cu desăvîrșire încuviințarea părinților, rămîne drept condiție esențială vîrsta și consimțămîntul celor interesați. O serie de impedimente dispar, căsătoria fiind îngăduită între dezrobiți și persoane de rang senatorial, ca și între oameni liberi (*ingenui*) și femei de condiție umilă, adică, în concepția timpului, actrițe sau curtezane.

Formalităţile păgîne ce însoţeau căsătoria sînt desfiinţate, fiind tot mai mult cerute, dar numai pe cale de obicei, cele creştine. În anumite cazuri, Iustinian, conformîndu-se unor obiceiuri elenice, cere, la încheierea căsătoriei, să se constituie o dotă printr-un act juridic corespunzător (*instrumentum dotale*), precizînd cu multă grijă drepturile pe care soţia le are asupra zestrei sale. Totodată, soţul era îndatorat să constituie soţiei o aşa-zisă donaţie „pentru căsătorie" (*propter nuptias*), menită să-i asigure acesteia unele avantaje în caz de divorţ imputabil soţului sau de predeces al acestuia; o asemenea donaţie nu este altceva decît donaţia „dinaintea căsătoriei" (*ante nuptias*) apărută în epoca postclasică şi pe care Iustinian receptînd-o, îi conferă o structură similară cu dota.

Asistăm totodată la o ameliorare a poziţiei juridice a soţiei, mai ales în ceea ce priveşte drepturile sale asupra dotei ce-i fusese constituită. Deşi bunurile dotale intră potrivit concepţiei clasice romane în proprietatea bărbatului, totuşi, în fapt, ele aparţin soţiei; în realitate, soţul devine un simplu uzufructuar al lor, fără a putea să le înstrăineze pe cele imobile. Dacă femeia socoteşte că gestiunea zestrei sale nu este corespunzătoare, ea poate cere restituirea bunurilor dotale. La desfacerea căsătoriei, ca şi în dreptul clasic, dota urmează să fie restituită; în vederea asigurării acestui drept al femeii sau al moştenitorilor ei, Iustinian constituie în favoarea acestora o ipotecă generală şi tacită care lua fiinţă de plin drept din ziua căsătoriei asupra bunurilor bărbatului.

În materie de divorţ, Iustinian continuă politica dusă şi mai înainte de împăraţii romani, de a frîna despărţirile fără temei care deveneau tot mai numeroase. De aceea, el îngreunează procedura divorţului, supunînd-o anumitor formalităţi care trebuiau respectate sub pedeapsa nulităţii. Dispoziţiile din acest domeniu, ca şi altele asemănătoare, destinate să apere morala şi unitatea familiei, sînt justificate adesea de împărat prin considerente religioase menite, dacă nu să convingă, cel puţin să înfricoşeze pe cei în cauză, sau — utilizînd propriile cuvinte ale lui Iustinian — „ca nu cumva dreapta mînie a domnului să aducă lumii ciuma, foametea şi cutremurele de pămînt"[1].

În materia bunurilor, Iustinian continuă unificarea dreptului de proprietate început încă din epoca imperială. El desăvîrşeşte identificarea juridică a proprietăţii funciare din Peninsula italică cu cea provincială, desfiinţează distincţia tradiţională

[1] *Novellae*, 77, 1.

romană dintre bunurile *mancipi* și *nec mancipi*[1] și creează o formă unică și abstractă de proprietate (*proprietas*), sancționată prin acțiunea în revendicare. Reglementată în amănunt, noua formă de proprietate este supusă, ca și mai înainte, unor limitări în exercițiul ei, impuse de nevoile de urbanizare din orașe sau de cele ale culturilor agrare de la țară.

Instituția servituților își lărgește continuu baza de existență, înglobînd și raporturile legale de vecinătate, care vor constitui, în evoluția posterioară a dreptului, sorgintea servituților legale.

O deosebită importanță capătă arendarea pe termen lung sau perpetuă, cunoscută sub denumirea de emfiteoză. Folosită de către împărați în epoca Imperiului de Jos[2] în vederea punerii în cultură a unor terenuri imperiale nelucrate, emfiteoza începe să fie folosită și de marii proprietari funciari pentru domeniile lor rămase în paragină din pricina lipsei de brațe de muncă.

Iustinian extinde sfera de aplicare a unor asemenea arendări și — contopindu-le cu alte drepturi reale asupra bunurilor altuia — acordă emfiteotului acțiunile care, în mod obișnuit, sancționează dreptul de proprietate. Aceste noi reglementări privind drepturile reale asupra proprietăților funciare străine, tot mai mult modelate sub influența practicii, tind la împărțirea atributelor dreptului de proprietate asupra fondurilor funciare între doi titulari. Sînt reglementările care în Evul Mediu vor constitui fundamentul practicii și teoriei proprietății divizate.

Dezvoltarea social-economică din epoca imperială a dus la o apropiere accentuată între proprietate și posesiune. Această din urmă instituție, simplă stare de fapt, treptat se juridicizează și sub influența așa-zisului drept „vulgar" — un drept cutumiar mai sensibil la nevoile practicii decît la exigențele teoriei — primește o eficacitate asemănătoare cu aceea a proprietății. De aceea, în epoca lui Iustinian posesiunea tip devine cea civilă care, absorbind și celelalte tipuri de posesiune existente, sfîrșește prin a fi ocrotită tot atît de eficace ca și proprietatea.

---

[1] Cele dintîi, mai importante, constituiau mijloacele de bază ale producției agricole romane sclavagiste (fondurile italice, sclavi, animale de povară și tracțiune etc.), iar celelalte erau socotite bunuri inferioare destinate consumului (recoltele, animalele mici etc.).

[2] Denumire dată epocii de decădere a Imperiului roman, posterior domniei împăratului Dioclețian (284—305).

În privința modurilor de dobîndire a proprietății, Iustinian desăvîrșește o evoluție începută cu mult înainte. Noțiunea de mod de dobîndire a proprietății poate fi surprinsă, sub forma ei abstractă, pentru prima dată în opera jurisconsultului Gaius, care nu reușește însă să ofere un sistem unitar și complet și nici să formuleze o terminologie bine precizată. În epoca clasică se fac unele progrese notabile în materie și unii jurisconsulți ca Ulpian și Papinian se apropie simțitor de ideea abstractă de mod de dobîndire a proprietății. Iustinian face un progres remarcabil în această direcție, ajungînd să elaborezе noțiunea juridică a modului de dobîndire a proprietății[1], fără însă a ne da o teorie exhaustivă a acestei importante și interesante probleme.

În materie succesorală, Iustinian urmează linia de dezvoltare a dreptului pretorian care face din rudenia de sînge, cognațiunea, temelia moștenirii legale. De fapt, tot dreptul imperial a evoluat în această direcție, așa cum o dovedesc actele normative din acea perioadă și în special cele două senatus consulte, Tertulian și Orfițian (secolul al II-lea), care, chemînd pe mamă la succesiunea copiilor și pe aceștia la moștenirea mamei, constituie un hotărîtor pas în direcția consolidării noului principiu.

Iustinian încheie această evoluție și prin Novellele 118 și 127 — se știe că cele mai multe inovații le-a adus împăratul prin Novelle — pune bazele unui drept succesoral bazat exclusiv pe principiul cognațiunii, stabilind următoarele clase de moștenitori: descendenții, ascendenții, frații și surorile bune și copiii lor; frații și surorile din același tată sau din aceeași mamă și copiii lor; colateralii.

Deși a utilizat rezultate obținute anterior, Iustinian a știut să le sintetizeze într-un sistem propriu, adecvat nevoilor epocii sale. De aceea, reglementările din domeniul moștenirilor legale s-au dovedit a fi partea cea mai originală din întreaga sa operă legislativă sau, după cum o numește Accarias, „capodopera sa".

În materie de obligații, reformele privesc doar chestiuni de amănunt. Legată de producția de mărfuri, materia obligațiilor s-a dovedit în cursul istoriei a fi partea cea mai stabilă a dreptului roman, deoarece producția de mărfuri, cu toate schim-

---

[1] *Cf. Institutiones*, II, 7, pr. *(genus adquisitionis)* și II, 7, 4 *(modus civilis adquisitionis)*. Concepția doctrinară a lui Iustinian este lărgită de către Theofil în *Institutionum Graeca paraphrasis* (Parafraza greacă a Instituțiilor), ed. Ferrini, I—II, Berlin, 1884—1897.

bările ei structurale, constituie un element de continuitate pînă la făurirea societății comuniste.

Cu toate acestea, Iustinian nu pe cale de interpolație, ci prin Instituții inovează în privința izvoarelor obligațiilor. Datorită dezvoltării tot mai complexe a vieții sociale, vechile clasificări ale izvoarelor obligațiilor se dovediră insuficiente. Pe de altă parte, sub influența filosofiei și a spiritului speculativ grec, tendințele de sistematizare deveniră tot mai prezente în teoriile și construcțiile juridice. De aceea, în Instituții[1], conformîndu-se în egală măsură factorilor sus-menționați, Iustinian împarte izvoarele obligațiilor în patru părți: contracte, delicte, quasi contracte și quasi delicte; această împărțire, devenită de atunci celebră, a trecut în multe legiuiri moderne ce s-au inspirat din legiuirile lui Iustinian.

În fine, în ceea ce privește procedura de judecată, Iustinian adoptă așa-zisa procedură extraordinară, care încă de la finele secolului al III-lea[2] înlocuiește definitiv procedura formulară clasică. Așa cum se știe, noua procedură renunțînd la judecarea în două faze a procesului — înaintea unui jurat și a unui magistrat — o încredința unor funcționari judecătorești încadrați în marea ierarhie a funcționarilor administrativi supuși controlului imperial. Este de la sine înțeles de ce Iustinian, ca și predecesorii săi, a preferat acest sistem judiciar.

Continuator al politicii legislative a împăraților romani, Iustinian a urmărit restaurarea unui sistem de drept care a asigurat Romei, alături de armele și administrația ei, o necontestată superioritate în bazinul mediteranean, iar acolo unde, din nevoi practice a inovat, a continuat pe un plan nou tradiții vechi, pentru a nu prejudicia cu nimic unui stat întemeiat pe un absolutism născut cu cîteva secole în urmă.

§ 4 ȘCOLILE DE DREPT

În epoca antică, învățămîntul constituia o problemă privată. Primele elemente de cultură copilul le primea de la un învățător (*grammaticus*) pe care, dacă nu era sclav, îl plăteau

[1] III, 13, 2.

[2] O constituție dată de Dioclețian în anul 294 presupune existența unei singure proceduri: a celei extraordinare.

părinții. După această primă inițiere, copiii erau instruiți de un *literator* care-i familiariza, în aceleași condiții, cu problemele literare, iar în continuare, un *rhetor* îi învăța arta oratoriei, îmbinînd problemele dicțiunii propriu-zise cu cele de fond: politice, sociale, religioase, filosofice etc.

În realitate ultima treaptă era un fel de învățămînt superior, adesea întregit prin lecții practice pe care în special filosofii și juriștii le dădeau în for prin controversele purtate între ei, mai ales de către primii, ca și prin soluționarea cazuistică a pricinilor la care cei din a doua categorie participau împreună cu învățăceii lor.

În epoca imperială, învățămîntul juridic tinde să ia forme tot mai academice. Din secolul al III-lea ia ființă școala de drept de la Roma și cea din Beirut. La început, cea dintîi se bucura de un privilegiu mult mai mare; numeroși tineri din provincii veneau să studieze în capitală. Pe timpul domniei lui Valentinian I (364—375) la această școală superioară afluența tinerilor era așa de mare, încît împăratul se văzu nevoit să limiteze atît numărul de locuri cît și durata de ședere la Roma în vederea acestor studii[1]. În anul 425 se organiză o școală asemănătoare la Constantinopol. La rîndul lor, Alexandria, Caesarea (Palestina) și alte orașe din Orient aveau școli de drept, despre a căror valoare și importanță nu sîntem însă informați. Este cert că în timpul domniei lui Iustinian cele mai de seamă școli de drept erau cele din Beirut[2] și din Constantinopol.

Începînd din secolul al V-lea și pînă la data de 1 ianuarie 534, cînd Iustinian reformează învățămîntul juridic existent, studiile juridice superioare durau patru ani[3].

În primul an se studia manualul de drept al lui Gaius și unele probleme privind persoanele și succesiunile, așa cum erau prezentate în tratatul de drept civil al lui Ulpian, intitulat *Libri ad Sabinum*, deoarece urma sistematizarea dată dreptului civil de către jurisconsultul Masurius Sabinus în lucrarea sa *Libri tres iuris civilis* (Cele trei cărți ale dreptului civil). Cel de al doilea an de studii se axa pe comentariile edictului pretorian asupra unor probleme de procedură și materia bunurilor. După cît se pare, ca material documentar se utiliza,

[1] *Codex Theodosianus*, XIV, 9, 1.

[2] Va funcționa pînă la data de 16 iulie 551, cînd orașul va fi distrus de un violent cutremur de pămînt, urmat de revărsarea mării și de un incendiu întins timp de două luni.

[3] Vezi *Constitutio Omnem*, 1.

comentariul pe care jurisconsultul Ulpian îl alcătuise asupra edictului pretorian intitulat din acest motiv *Libri ad edictum.* În cel de-al treilea an, se continua cu studiul materiilor din anul anterior şi a primelor cărţi din *Responsa* (Consultaţii) jurisconsultului Papinian. În ultimul an nu erau organizate cursuri, căci elevii studiau în mod individual cele 23 de cărţi ale consultaţiilor juridice ale lui Ulpian (*Responsa*).

Interesant de amintit este faptul că studenţii fiecărui an purtau o denumire specială: cei din anul întîi erau numiţi *dupondii,* adică „recruţii"[1], cei din anul al doilea, *edictales,* adică „edictalişti" (cei ce studiau edictul), cei din anul următor, *papinianistae,* adică „papinianişti" (cei ce învăţau după cartea lui Papinian), iar cei din ultimul an *lytae,* adică „eliberaţi" de cursuri, deoarece în ultimul an studenţii nu mai audiau prelegeri, ci studiau în mod individual[2].

Începînd cu data de 1 ianuarie 534 Iustinian a introdus un nou plan de învăţămînt orientat după noua legiuire de curînd pusă în aplicare[3].

Studenţilor din primul an, numiţi acum *Iustiniani novi* („novicii lui Iustinian"), li se preda manualul juridic *Institutiones,* de curînd întocmit de împărat, precum şi părţi din Digeste; cei din anul al doilea, numiţi ca şi mai înainte, *edictales,* continuau studiul Digestelor; studenţii anului al treilea îşi însuşeau alte părţi din Digeste şi în special textele lui Papinian, pentru care fapt îşi păstrau denumirea de „papinianişti"; în anul al patrulea, se termina cu studiul individual al Digestelor deoarece, ca şi mai înainte, în acest an de studii nu se predau cursuri. De aceea, studenţii din anul al patrulea se numeau ca şi înainte de reforma învăţămîntului pe care o făcuse Iustinian tot *lytae,* adică „eliberaţi" de cursuri.

Spre deosebire de trecut, împăratul a introdus un al cincilea an de studiu, în care elevii aveau de pregătit Codul lui Iustinian[4]. Şi, deoarece pregătirea se făcea tot prin studiu

---

[1] Termenul de *dupondii* a dat naştere la multe discuţii în literatura de specialitate. Se pare că termenul de „recruţi" e cel mai corect, deoarece la Roma „recruţii" *(tirones)* erau numiţi şi *dupondii* după solda mică (*dupondius* — doi *aşi*) pe care o primeau.

[2] *Cf.* şi interpretare dată de Du Cange în *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis,* Breslau, 1891 h.v., după care termenul ar fi avut sensul de „cei care pot deja soluţiona cazurile".

[3] *Cf. Constitutio Omnem,* 2.

[4] Este posibil ca după anul 555 să se fi introdus şi un al şaselea an de învăţămînt, destinat studiului Novellelor.

individual, ca și în anul al patrulea, studenții din acest an purtau o denumire asemănătoare, *prolytae*, adică „eliberați cu precădere". La școala din Constantinopol cursurile se țineau în săli anume amenajate în acest scop (*Capitolii auditorium*)[1], iar la Beirut, în încăperile clădirii episcopale din oraș. În această privință școala din Beirut continua pe un alt plan tradițiile imperiale romane care cereau ca lecțiile de drept să aibă loc în locașuri închinate zeilor, unde se găseau și cele mai bine înzestrate biblioteci ale epocii. Erau așa-zisele locașuri ale învățămîntului juridic (*stationes ius publice docentium*).

Dacă în antichitatea clasică romană învățămîntul juridic avea un caracter esențialmente practic, în epoca lui Iustinian are o structură în egală măsură cazuistică și dogmatică.

Anul școlar începea, după cît se pare, toamna, după o vacanță de vară a cărei durată nu o cunoaștem. Lecțiile se țineau în săli de curs speciale, zilnic, după-amiaza, cu excepția zilelor de sîmbătă și duminică, zile destinate repausului și participării obligatorii la serviciile divine. Profesorul preda în general de la catedră, elevii rînduindu-se pe jos, după moda orientală, în jurul dascălului lor. Cursurile constau din prelegeri diferite din punct de vedere structural. Uneori profesorii comentau unele pasagii sau termeni mai importanți din operele juriștilor clasici romani. Observațiile lor, mai lungi sau mai scurte, se numeau — în primul caz — *paragraphai*, în cel de al doilea caz — indice (*index*). Limba de predare era, în timpul domniei lui Iustinian, cea grecească, dar cunoașterea limbii latine era obligatorie, deoarece izvoarele studiate erau scrise în latinește. Alteori, profesorii anunțau cu anticipație cuprinsul titlului sau capitolului din lucrarea jurisconsultului studiat. Această introducere se numea *praefatio* sau, cu termenul grec corespunzător, *protheoria*. Ne sînt cunoscute chiar unele expresii utilizate de către profesori: „În acest capitol — spuneau ei — se tratează despre tutorii testamentari..."[2]; sau: „În prezent capitolul 19 (respectivul jurisconsult) învață că..."[3]. În continuare, profesorul releva afirmațiile făcute de jurisconsultul ale cărui texte se analizau, în alte părți din opera sau operele sale. Asemenea expuneri se intitulau *summa* (în latină) sau *platos* (în greacă). Adesea

[1] *Cod.*, XI, 19 (18), 1.

[2] *Scholia sinaitica*, 15.

[3] *Ibidem*, 13.

profesorii discutau opiniile jurisconsultului în mod comparativ cu cele ale altor juriști care trataseră probleme asemănătoare sau cu diverse constituțiuni imperiale pertinente la tema cercetată. De cele mai multe ori însă, dascălii de drept își expuneau părerile personale cu privire la speța din text, inspirîndu-se adesea din practica lor. Lecția avea un caracter viu, antrenant, profesorii adresîndu-se din cînd în cînd studenților, atrăgîndu-le atenția asupra importanței problemei, folosind diverse expresii ca: rețineți (regula) că..., citiți..., veți găsi (exemple) în . . . , vedeți (în) . . . etc.[1]. Cînd era vorba de unele concluzii mai importante sau de unele reguli generale asupra cărora profesorii vroiau să atragă atenția, elevii erau avertizați în mod special. Neavînd ceea ce azi numim manuale proprii, profesorii foloseau lucrările — diferite ca structură — ale jurisconsulților romani, alegînd din ele ceea ce socoteau că era mai util și totodată mai interesant pentru formarea tinerilor ce se dedicau frumosului studiu al dreptului. Studenții urmăreau explicațiile profesorului după respectivele lucrări cumpărate de la librari care, cu ajutorul scribilor, le puteau multiplica după cerințe. Elevii săraci își copiau singuri cărțile de care aveau nevoie. În același timp, învățăceii își notau comentariile profesorilor asupra lucrărilor explicate în clasă[2].

Lecțiile erau adesea întrerupte fie de către profesor, care punea întrebări elevilor, fie chiar de către aceștia, atunci cînd neînțelegînd anumite lucruri, cereau informații suplimentare.

După punerea în aplicare a Digestelor lui Iustinian la 1 ianuarie 534, metoda de predare a suferit unele modificări[3]. Urmărind să înlăture controversele și să asigure legiuirii sale o existență certă, Iustinian n-a îngăduit asupra operei sale legislative și, în special asupra Digestelor, decît un anumit gen de studii și anume, traducerea Digestelor cuvînt cu cuvînt (*kata podas*) și rezumarea diverselor lor titluri (*indices*), cu adăugarea sau referirea eventuală la texte analoage din alte părți ale Digestelor sau din alte colecții legislative, dar nici-

---

[1] În fapt, formele verbelor sînt de imperativ, persoana a doua singular, ceea ce denotă un contact direct chiar în cadrul prelegerii, între profesor și studentul vizat.

[2] S-ar putea ca *Scholia Sinaitica*, fragmentele descoperite în 1880 la mănăstirea Sf. Caterina din Sinai, să fie niște note luate în timpul cursurilor de unul din elevi.

[3] *Cf. Constitutio Tanta-Dedoken*, din 30 decembrie 533.

decum comentarea sau interpretarea operei sale, pe care o socotea fără de cusur. Aceste indicații, chiar dacă nu au înlăturat metodele devenite tradiționale în învățămîntul juridic bizantin, au frînat, cel puțin temporar, dezvoltarea creatoare a studiului dreptului.

Profesorii școlilor de drept erau numiți de senatul municipal al orașului respectiv, iar în Constantinopol probabil cuvîntul hotărîtor îl avea împăratul. Deși învățămîntul luase un caracter public, totuși nu pretutindeni profesorii erau retribuiți de stat. Cu excepția capitalei, unde profesorii primeau o remunerație din partea statului și — după cît se pare — destul de ridicată, în celelalte orașe erau stipendiați chiar de către elevi, cuantumul sumei fiind stabilit prin bună învoială. În sumă putea intra prețul cărților și al altor lucruri necesare învățămîntului, pe care profesorul se obliga uneori să le procure elevului. Pe deasupra, profesorii erau scutiți de unele funcții și sarcini publice[1].

Nu se cunoaște numărul profesorilor care puteau preda la o asemenea școală de drept; varia probabil după cel al studenților. Începînd cu Iustinian devine obicei ca un număr de studenți să fie dat în grija unui unic profesor. Acesta le preda cursurile în toți cei trei ani de studii și le supraveghea activitatea școlară și lucrările în anii patru și cinci care, așa cum am văzut, erau destinați studiului individual. De aici, concluzia că profesorii predau mai multe cursuri și că rezultatele muncii lor puteau fi mai ușor și mai direct evaluate. Pe de altă parte, acest sistem de învățămînt înlesnea și o eficace muncă educativă.

Deși profesorii nu aveau publicate cursuri proprii care să acopere în întregime materiile predate, totuși activitatea lor științifică, strîns legată de cea didactică și de nevoile practicii, era adesea remarcabilă. Mulți din ei au făcut parte din comisia care a redactat marea operă legislativă a lui Iustinian, publicînd diverse lucrări rezumative sau comentarii asupra acesteia.

Pentru a putea frecventa cursurile școlilor de drept nu se cerea examen de admitere; la finele studiilor, elevii primeau o diplomă echivalentă cu cea de licență din zilele noastre, probabil după promovarea unor examene asupra cărora nu avem nici o precizare. În vremea lui Iustinian, certificatul era eliberat de profesorul unic ce urmărise pregătirea și formarea

[1] *Cf. Codex Theodosianus*, 13, 3, 1=*Cod.*, X, 53 (52).

tînărului student în cursul celor cinci ani de pregătire din școala de drept.

În general, elevii intrau la facultate în jurul vîrstei de 16 ani și se licențiau la finele celor patru (în timpul lui Iustinian, cinci) ani de studiu. În acest timp, elevii școlilor juridice se uneau în adevărate asociații studențești. Se pare că membrii (*socii*) lor erau obligați să cotizeze cu regularitate anumite sume de bani pentru nevoile comune, iar uneori își manifestau solidaritatea în refuzul colectiv de a plăti stipendii exagerate profesorilor prea lacomi de a se îmbogăți, sau chiar în hotărîrea de a părăsi un profesor necorespunzător și de a frecventa cursurile altuia, pe care îl socoteau mai priceput[1]. Asemenea manifestări nu presupuneau însă încălcarea disciplinei școlare propriu-zise. De aceea, Iustinian interzice studenților orice acțiune — inclusiv glumele răutăcioase (*ludi*) — ce ar fi putut să-i vexeze pe colegi sau pe profesor[2]. Deși viața în marile metropole nu era întotdeauna propice studiilor datorită tentațiilor care adesea îi puteau atrage pe cei tineri, totuși majoritatea studenților studiau cu sîrg, impunîndu-se prin pregătirea lor profesională și prin comportamentul în afara școlii.

După terminarea studiilor, licențiații școlilor de drept îmbrățișau în general cariera administrativă sau pe cea de judecător; mulți intrau în barou, iar cei mai bine dotați deveneau profesori. Alții se dedicau funcțiilor bisericești sau dregătoriilor politice.

Prin activitatea lor, școlile de drept din Orient au jucat un important rol în istoria dreptului. Respectînd tradițiile jurisprudenței romane — mai mult decît școlile din Occident — ele au depus în același timp eforturi remarcabile în aplicarea principiilor dreptului roman clasic la realitățile vieții sociale contemporane. Profesorii școlilor din Orient au fost în același timp oameni de știință care, influențați de spiritul de sinteză și de sistematizare a elenismului, au dat o importanță sporită definițiilor, clasificațiilor și ideilor generale. Totodată, preocupările pentru etică și echitate și-au găsit o expresie mai cuprinzătoare în operele lor — evident, conformă structurii de clasă a societății timpului — decît în lucrările jurisconsulților clasici ai Romei antice.

---

[1] *Cf. Constitutio Omnem*, 9, care face unele aluzii în acest sens, vorbind de unele acuzații *(crimina)* ce se aduceau profesorilor *(in professores)*.

[2] *Cf. Constitutio Omnem*, 9—10.

În aceste școli au fost comentate, analizate și discutate nemuritoarele opere juridice romane, ușurîndu-se procesul de legiferare asumat de către împăratul Iustinian, a cărui operă nu este, în ultimă analiză, decît o compilație a dreptului clasic roman.

Lucrările (comentarii, rezumate, observații etc.) profesorilor acestor școli au continuat multă vreme să fie folosite în învățămîntul juridic, iar metodele lor pedagogice, însuflețite de o colaborare activă între dascăli și studenți, vor fi reluate după o jumătate de mileniu de universitățile italiene apărute în Evul Mediu odată cu renașterea dreptului roman.

IV. LEGILE ROMANE DUPĂ IUSTINIAN

§ 1 ÎN VREMEA ÎMPĂRAȚILOR BIZANTINI

Avînd credința că alcătuiește o operă completă și nepieritoare și dorind cu orice preț să-i asigure perenitatea, împăratul Iustinian a luat încă din timpul vieții sale unele măsuri menite să-i garanteze integritatea. Prin constituția *Deo auctore* din anul 534, plănuind redactarea Digestelor, interzise orice „comentariu" asupra viitoarei sale opere[1], motivînd că eventualele comentarii nu ar putea decît să pricinuiască confuzii primejdioase, așa cum se întîmplase în trecut cu operele jurisconsulților clasici „cînd, datorită părerilor opuse ale interpreților, aproape întregul drept și-a pierdut înțelesul" (*cum per contrarias interpretantium sententias totum ius paene conturbatum est*)[2]. Ceea ce împăratul îngăduia era fie rezumarea textelor (*indices*), fie gruparea fragmentelor avînd același conținut (*paratitla*). Interdicția de a i se comenta opera Iustinian a reînnoit-o prin constituția *Tanta-Dedoken* (533), prin care se promulgau Digestele: „nimeni nici dintre cunoscătorii de azi ai dreptului și nici dintre cei viitori să nu îndrăznească să comenteze legile [Digestelor]" (*nemo neque eorum, qui in praesenti iuris peritiam habent, nec qui postea fuerint audeat commentarios iisdem legibus adnectere*[3]. „Nu îngăduim, continua împăratul, ca unii să se făleasscă interpretînd legile și cu atît mai mult să le răstălmăcească, pentru ca nu cumva flecăreala acestor [interpreți] să facă de rușine, din neștiință, legile noastre, așa cum s-a întîmplat cu cei

[1] *Constitituo Deo auctore*, 12.

[2] *Ibidem.*

[3] *Constitituo Tanta-Dedoken*, 21.

care în vechime au comentat edictul perpetuu[1]. Interpretînd în mod contradictoriu, în diversele ei părți această cumpănită operă, au năruit-o pentru totdeauna, încît aproape întreaga legislație romană este acum de neînțeles" (*alias autem legum interpretationes, immo magis perversiones eos iactare non concedimus, ne verbositas eorum aliquid legibus nostris adferat ex confusione dedecus. Quod et in antiquis edicti perpetui commentatoribus factum est, qui opus moderate confectum huc atque illuc in diversas sententias producentes in infinitum dextraxerunt, ut paene omnem Romanam sanctionem esse confusam*)[2].

Prohibind interpretarea și cu atît mai mult comentarea Digestelor, împăratul permite ca și mai înainte gruparea textelor avînd același conținut (*paratitla*), iar pentru nevoile învățămîntului traduceri în limba greacă, cu condiția ca acestea să fie cît se poate de fidele textelor din Digeste sau, după cum spune constituția sus-menționată, „cuvînt cu cuvînt" (*kata podas*).

Dorind să asigure Digestelor o existență îndelungată, împăratul încerca să le asigure și puritatea și de aceea, pentru a le feri de ceea ce în concepția sa constituia o mutilare, interzise orice fel de lucrări care ar fi putut să le altereze cît de cît conținutul inițial.

În general, în vremea lui Iustinian această interdicție a fost respectată. De aceea operele cele mai de seamă ale epocii s-au redus la rezumarea Digestelor sub tilul de *Indices*, cum sînt cei ai juriștilor Theophil și Dorotheu, de *Epitome* cum este cel întocmit de Cyrill de la finele secolului al VI-lea sau de *Summae*, cum sînt cele datorate unui anonim din aceeași perioadă[3]. Dintre toate lucrările de acest gen — strict limitate la rezumarea mai mult sau mai puțin personală a Digestelor — cea mai de seamă a fost *Indexul* jurisconsultului Stephanos, întocmit după anul 552, care cuprinde rezumarea celor dintîi cărți din Digeste.

Dacă jurisconsulții epocii lui Iustinian au respectat prohibiția acestuia privind comentarea Digestelor, ei nu s-au mai considerat obligați s-o respecte cu privire la Instituții și Cod, deoarece interdicția nu se referea la aceste două opere ale sale. Așa este, de pildă, *Institutionum Graeca paraphrasis* (Pa-

---

[1] Edictul pretorului.

[2] *Constitutio Tanta-Dedoken*, 21.

[3] În secolul al VII-lea, un alt anonim adaugă acestui rezumat unele completări *(paragrafai)*.

rafraza greacă a Instituțiilor), alcătuită probabil de către profesorul Theophil, colaboratorul lui Iustinian în alcătuirea Digestelor, Instituțiilor și Codului. Lucrarea constituie un fel de manual școlar, notele cursului expus de profesor studenților săi în anul școlar 533—534, iar din punct de vedere structural, o combinație între un rezumat (*index*) și un comentariu (*paragraphai*) asupra Instituțiilor, influențată în privința redactării de Instituțiile jurisconsultului roman clasic Gaius, cunoscut de către Theophil printr-o traducere grecească.

Și dacă mai multe comentarii au fost dedicate Codului lui Iustinian, cauza rezidă în importanța pe care acesta o prezenta pentru practicienii vremii. Cel mai important din toate este întocmit de Thaleleu, probabil profesor la școala de drept din Beirut. Alcătuit îndată după anul 534, comentariul lui Thaleleu, o expunere în grecește a constituțiilor lui Iustinian, se baza — după cît se pare — pe o traducere făcută cuvînt cu cuvînt, la care se adăugau unele adnotări.

Tot din necesități practice au fost comentate pe scară largă și Novellele lui Iustinian. Din aceste comentarii — din care ne-au parvenit numai extrase — cele mai importante au fost cele ale lui Theodorus și ale lui Athanasius din Siria. Ambii, de meserie avocați, și-au desfășurat activitatea după domnia lui Iustinian (565).

Deși, după moartea lui Iustinian, textele juridice latine își pierd din importanța lor, totuși se mențin în circulație; în schimb limba greacă înlocuiește în învățămînt, ca și în viață, tot mai eficient, limba latină. De aceea, sub urmașii lui Iustinian un jurisconsult ca Enantiophanes (sau Enantios?) a comentat nu textul latin al Digestelor, ci un rezumat grecesc al acestora, răspunzînd astfel nevoilor școlii și ale practicii.

Din toată legislația lui Iustinian, Novellele au constituit partea cea mai importantă pentru dreptul pozitiv, deoarece reformele cele mai însemnate au fost introduse prin intermediul acestora. Nefiind adunate într-o colecție oficială sub Iustinian, ele au constituit abia sub domnia împăratului Tiberiu al II-lea (578—582) obiectul unei codificări. Acum Novellele lui Iustinian — care circulau în colecții private — au fost adunate în așa-zisa „Colecție a celor 168 de Novelle", care cuprindea pe lîngă Novellele lui Iustinian — în număr de 158 — și pe cele promulgate în timpul domniei împăraților Iulian al II-lea (565—578) și Tiberiu al II-lea (578—582).

Încă din epoca lui Iustinian, dar mai ales după moartea sa, căpătară o deosebită importanță așa-zisele Nomocanoane care adunau la un loc norme de drept laic (*nomoi politikoi*) cu cele de drept bisericesc (*kanones*) prezente încă în Codul și Novellele lui Iustinian. Cele dintîi izvorau din puterea de decizie a statului, iar celelalte erau promulgate de biserică; ambele norme însă aveau sfere de interferență, în special în domeniul reglementării persoanelor și familiei. Aceste reglementări erau expuse în Nomocanoane fie comparativ, fie prin simplă juxtapunere de reguli cu ocazia prezentării diferitelor instituții.

Începînd din secolul al VIII-lea, compilația lui Iustinian este tot mai mult adaptată la nevoile practicii contemporane. Încă înainte de împăratul Leon al III-lea Isaurianul (717—741) legislația lui Iustinian începe să fie greșit înțeleasă și rău aplicată în cele mai multe părți ale Imperiului bizantin. Uneori dreptul obișnuielnic trecea, cît privește importanța practică, înaintea Codului, Novellelor sau chiar a Digestelor. Se impunea tot mai mult prelucrarea vechii legislații iustiniene de limbă latină într-o formă nouă care, scrisă în limba greacă, să reflecte schimbările sociale survenite în societatea bizantină după moartea marelui Iustinian. Această nouă legiuire întocmită de o comisie numită de împăratul Leon al III-lea Isaurianul a fost probabil publicată în anul 726 sub numele de *Ekloge ton nomon* (în latinește Ecloga), adică „Extrase din legi", avînd însă ca izvoare de bază tot legislația lui Iustinian: Codul, Digestele, Instituțiile și Novellele. Din titlu rezultă că noua legiuire a fost întocmită „în scop de ameliorare" (*eis to filantropoteron*) a situației legislative prezente. În introducere se arată că legile promulgate de împărații anteriori nu sînt întotdeauna înțelese bine, iar alteori sînt rău interpretate, mai ales de cei care nu locuiesc în capitala „ocrotită de dumnezeu". Pe de altă parte, existau numeroase contradicții între diversele constituții promulgate după Iustinian și pînă în epoca împăratului Leon al III-lea Isaurianul de către împărații bizantini.

În general, Ecloga este însuflețită de ideea de dreptate și echitate socială, fapt ce se explică prin dorința împăratului de a remedia unele stări de lucruri negative, abuzurile unor potentați feudali, care, primejduind cîrmuirea centrală, amenințau unitatea imperiului. În acest sens Ecloga proclamă că judecătorii „trebuie să-și înfrîneze toate pasiunile omenești și să ia hotărîri cu adevărat drepte, izvorînd dintr-un ratio-

nament limpede; să nu dispreţuiască pe cel ce se află în nevoie şi nici să lase nepedepsit pe cel puternic ce s-a dovedit vinovat... ei trebuie (de asemenea) să se înfrîneze să primească daruri[1]. De aceea împăratul rînduieşte ca judecătorii să fie plătiţi din tezaurul imperial, poruncindu-le „să nu primească nimic de la cei ce se înfăţişează la judecată pentru ca să nu se îndeplinească prezicerea profetului „vindeţi judecata pe bani" (Amos, 2, 6)[2].

Deşi avea ca izvoare de bază textele lui Iustinian, legiuirea aducea în multe privinţe soluţii juridice noi impuse de practica judiciară a vremii sau de cutumele locale care uneori se generalizaseră. Pe de altă parte, numeroasele trimiteri la scrierile ecleziastice cu menirea de a întări valoarea unor reguli juridice comune denotă transformarea lentă a spiritului laic ce domina dreptul roman şi cea mai mare parte a legislaţiei lui Iustinian, într-unul creştin, caracteristic lumii medievale.

Supusă de mai multe ori unor modificări a căror date sînt controversate[3] (ultima avînd loc probabil în Italia meridională, în secolul al XII-lea), Ecloga a slujit pînă la urcarea pe tron a familiei domnitoare macedonene (867) şi ca manual de învăţămînt, înlocuind cel puţin în parte Instituţiile lui Iustinian.

Deşi formal abrogată sub dinastia macedoneană, ea a continuat să se aplice şi mai tîrziu în unele provincii din Imperiul bizantin, precum şi în estul şi sud-estul european, intrînd într-o măsură mai mică sau mai mare în componenţa multor legiuiri din aceste regiuni. Astfel, pe cale indirectă, dreptul lui Iustinian — izvorul de căpetenie a Eclogei — a pătruns în unele legi din Rusia (*Kormciaia Kniga* — Carte călăuzitoare[4], *Ruskaia pravda* — Pravila rusă)[5], Bulgaria (*Zacon sudnîi liudem* — Lege pentru judecata mirenilor)[6], Serbia, România (parţial în *Îndreptarea legii*, din 1652, şi în *Manualul* lui A. Donici, din 1814) etc.

---

[1] *Ecloga*, praef. III, în *L'Eclogue des Isauriens*, ed. C. A. Spulber, 1929, p. 5.

[2] *Ibidem*, VI, p. 8—9.

[3] Sînt aşa-zisele *Ecloga privata*, *Ecloga privata aucta* şi *Ecloga ad Prohiron mutata*.

[4] Editată pentru prima dată la Moscova, în 1653; *cf.* C. A. Spulber, *op. cit.*, p. 117.

[5] Întocmită în timpul domniei lui Iaroslav cel Înţelept (1019—1054); *cf.* Vl. Hanga, *Istoria generală a statului şi dreptului*, Bucureşti, 1958, p. 267.

[6] Datează din a doua jumătate a secolului al IX-lea sau primele decenii ale secolului al X-lea; *cf.* Vl. Hanga, *op. cit.*, p. 264.

Din epoca isauriană datează după toate probabilitățile și alte legiuiri bizantine importante, cum sînt *Nomos gheorghicos* (Legea agrară), *Nomos nautikos* (Legea maritimă) și *Nomos stratiotikos* (Legea ostășească). Primele două nu se inspiră din legiuirea lui Iustinian, așa că nu prezintă importanță pentru problema urmărită de noi, în schimb cel de al treilea cod este alcătuit din extrase ale parafrazelor grecești ale Digestelor, Codului lui Iustinian și ale Eclogei, ca și din alte izvoare posterioare acestora. După cît se pare, acest cod militar s-ar fi aplicat și mai tîrziu atît în Bizanț, cît și în afara granițelor imperiului, în regiunile sud-est europene.

O vie și rodnică activitate legislativă depune după isaurieni familia domnitoare a macedonenilor. Împăratul Vasile I Macedoneanul (867—886) intenționa să reia opera legislativă a lui Iustinian, pe care, refăcînd-o, s-o adapteze la nevoile epocii. Reconsiderarea operei lui Iustinian se impunea și din alte considerente. În ultima vreme numeroase comentarii, extrase și adnotări ale legislației celui dintîi împărat bizantin — toate scrise în greceşte — mutilaseră sensul real al textelor originale care, redactate în latinește, nu mai erau înțelese de cei interesați, fie juriști — practicieni sau teoreticieni — fie împricinați. Pe de altă parte, apăruseră și multe acte normative noi de care nu se putea face abstracție în soluționarea pricinilor și pe care împăratul vroia să le pună la contribuție în noua sa lucrare. De aceea Vasile I Macedoneanul numea reforma juridică pe care o preconiza și care urma să fie de proporții grandioase „revizuirea vechilor legi" (*anakatarsis ton palaion nomon*). Socotind că întocmirea noii opere reclamă mult timp, împăratul hotărî să fie redactat cu precădere un manual care în egală măsură să corespundă nevoilor practicii și ale învățămîntului.

Publicat între anii 870—875, noul manual intitulat Prohiron, după ce arată care sînt legile în vigoare în Imperiu, expune reglementarea principalelor instituții de drept civil înșirînd, totodată, pedepsele prevăzute pentru diverse categorii de infracțiuni.

Alcătuit din 40 de titluri, Prohironul are ca izvoare principale de inspirație Instituțiile lui Iustinian — în special pentru primele 21 de titluri — și codul aceluiași împărat, folosit, după cît se pare, după comentariile grecești și nu în limba originală a textului, adică în latinește. O altă sursă de inspirație a manualului a constituit-o Ecloga isaurienilor, deși redactorii Prohironului declarau în prefață — probabil din

animozitate față de împărații isaurieni — că, fiind inutilă în ceea ce privește conținutul ei, nu merita să mai rămînă în vigoare. Spre finele domniei sale (879—886), Vasile I publică o nouă colecție juridică intitulată Epanagoga, o „introducere" la marea operă legislativă la care se lucra și care urma să fie terminată numai după moartea împăratului.

Noua colecție deși se deosebește de Prohiron a mai păstrat totuși unele părți din acest manual și prin aceasta a continuat unele tradiții ale vechiului drept iustinianeu.

Tradusă în limba slavonă, Epanagoga a exercitat o puternică influență în lumea slavă; în special în Rusia feudală această legiuire a avut un ecou deosebit, deoarece cuprinde texte care, justificînd autoritatea imperială, puteau fi utilizate ori de cîte ori era nevoie în practica judecătorească, așa cum s-a întîmplat, de pildă, în secolul al XVII-lea în cazul unor procese judecate în vremea domniei țarului Alexei Mihailovici.

Opera legislativă a împăratului Vasile I Macedoneanul a fost continuată și dusă la bun sfîrșit de către fiul său, Leon al VI-lea Filosoful (886—911). Acesta a lăsat cel mai voluminos și cel mai important monument al dreptului bizantin: *Basilicalele*. În prefața (*prooimion*) acestei lucrări, împăratul consideră că ceea ce a îngreunat aplicarea corectă a legislației lui Iustinian a fost împărțirea ei în patru lucrări distincte: Digeste, Cod, Instituții, Novelle. La dificultatea manipulării lor materiale se adaugă faptul că reglementările acelorași instituții erau risipite în toate lucrările de mai sus, încît judecătorii — unii mai grăbiți, alții mai puțin pregătiți — nu reușeau întotdeauna să cunoască reglementarea instituțională în toate detaliile și complexitatea ei. Apreciind valoarea științifică a legiuirii iustiniane, căutînd să-i înlăture deficiențele și s-o actualizeze, împăratul Leon al VI-lea a numit o comisie care, bizuindu-se pe legile lui Iustinian, urma să-i redea strălucirea și eficiența practică. Membrii acestei comisii numiți de scholiaștii mai recenți „reformatorii legilor imperiale" (*hoi ta basilika anakatharantes*) au procedat ca și compilatorii lui Tribonian, extrăgînd cele mai importante reglementări și eliminînd ceea ce nu mai prezenta importanță teoretică sau practică. Totodată, compilatorii au pus la contribuție unele acte normative apărute după Iustinian și chiar unele Novelle ale împăraților Vasile I și Leon al VI-lea.

Noua legiuire *Ta basilika nomima*[1] (Legile împărăteşti), cunoscută sub numele de Basilicale, cuprinde în 60 de cărţi (de unde uneori numirea lor de *hexekontiabiblos*) întreg dreptul romano-bizantin în vigoare în epoca împăratului Leon al VI-lea. Data exactă a promulgării Basilicalelor nu este cunoscută, dar, după cît se pare, ele au intrat în vigoare în primii ani de domnie ai împăratului Leon al VI-lea.

Ordinea în care sînt prezentate instituţiile juridice în Basilicale este aceea a Codului lui Iustinian: se începe cu dreptul bisericesc, se tratează normele de procedură, regulile de drept civil, se continuă cu dreptul familiei şi cu cele două feluri de succesiuni, se tratează proprietatea şi modurile ei de dobîndire, instituţiile dreptului public, servituţile şi se încheie cu modul de aplicare a pedepselor.

Partea cea mai cuprinzătoare din Basilicale a fost luată din opera lui Iustinian, de aceea s-a spus că legile acestuia au reînviat sub dinastia macedoneană. Digestele au fost cel mai mult puse la contribuţie, dar de foarte multe ori textele împrumutate au fost luate nu din Digeste, ci din prelucrările greceşti ale acestei opere: rezumatele lui Theophil, Dorotheu, Cyrill, Stephanos etc. Codul lui Iustinian a fost de asemenea utilizat în largă măsură, cele mai multe din normele sale fiind împrumutate, ca şi în cazul Digestelor, nu din textul latin, ci din comentariul întocmit, aşa cum am văzut, puţin după anul 534 de către marele profesor de la şcoala de drept din Beirut, Thaleleu.

La rîndul lor, Novellele lui Iustinian, ce continuau încă să fie aplicate, au fost înglobate în Basilicale, dar prezenţa Instituţiilor se face tot mai puţin simţită. La toate acestea s-au adăugat unele acte normative elaborate posterior împăratului Iustinian.

În secolul al X-lea, Basilicalelor li s-au adăugat diverse *scholii* (comentarii) împrumutate în cea mai mare parte din lucrările jurisconsulţilor bizantini din secolul al VI-lea. Scholiile de dată şi mai recentă cuprind pe lîngă comentarii şi traducerea în greceşte (*exellenismoi*) a expresiilor latine consacrate de dreptul roman care, prezente încă în noua legiuire, de cele mai multe ori nu mai erau înţelese nici chiar de judecători, nu numai de împricinaţi.

Curînd după punerea în aplicare a Basilicalelor s-a constatat că şi noua legiuire era greu de utilizat, din cauza dimen-

[1] După cît se pare, titlul oficial şi iniţial al legiuirii ar fi fost *Anakatharsis ton palaion nomon* (Codul reformator al vechilor legiuiri).

siunilor ei. De aceea, încă din secolul al X-lea au apărut și au continuat să apară, pînă în secolul al XII-lea, rezumate ale Basilicalelor mai ușor de mînuit de către practicieni și teoreticieni. Așa este, de pildă, *Synopsis Basilicorum* (secolul al X-lea), conținînd extrase, și *Tipucitus*[1] un repertoriu al aceloraşi legi — datînd de la finele secolului al XI-lea sau din secolul al XII-lea — atribuit jurisconsultului bizantin Patzas.

Ambele lucrări — foarte utile pentru practică — prezintă și o mare importanță pentru integrarea lacunelor Basilicalelor, deoarece nu ne-a parvenit nici un manuscris complet al acestei din urmă colecții juridice.

Basilicalele au fost folosite nu numai în Bizanț, ci și în afara imperiului, mai ales în țările Europei răsăritene ai căror împărați și domnitori voiau să-i imite pe autocrații bizantini nu numai în fastul curții, dar și în construcțiile, administrația și legile marii metropole. Și în Țările Române Basilicalele au servit pentru argumentarea unor cereri adresate domnitorilor sau a unor consultații date de către jurisconsulții epocii[2].

Cu toată importanța Basilicalelor și cu tot efortul macedonenilor de a-i da autoritatea cuvenită, totuși, legislația lui Iustinian, în părțile ei componente inițial, continuă să aibă valoare de drept pozitiv. Este interesant de subliniat că existau încă — pînă în a doua jumătate a secolului al XII-lea — hotărîri judecătorești care își întemeiau soluțiile direct pe legiuirea lui Iustinian[3].

De aceea, nu este de mirare că în anul 920 apare un *Epitome ton nomon* (Rezumat al legilor) care nu se întemeiază pe Basilicale, ci pe unele prelucrări grecești ale Codului, Digestelor și Instituțiilor lui Iustinian[4]. În ceea ce privește manualele destinate învățămîntului, asistăm în secolele al XII-lea și

---

[1] Termen derivat de la *ti pou keitai* (ce, unde se găsește, sau *quid ubi invenitur*), cu sensul de „tablă de materii".

[2] Basilicalele nu au fost folosite însă ca izvor de drept în Țările Române, deoarece acestea n-au receptat dreptul romano-bizantin. *Cf.* Vl. Hanga, *Le droit romano-byzantin a-t-il été reçu dans les Principautés Roumaines?*, în *Revue roumaine d'histoire*, IX (1971), nr. 2, pp. 237—255.

[3] Într-un proces judecat de Curtea de Justiție din Bizanț în anul 1169, se precizează, pentru prima dată, din punct de vedere jurisprudențial, că față de legile lui Iustinian numai Basilicalele au valoare de drept pozitiv *(legis vigor)*. De subliniat că cele 113 Novelle date de Leon al VI-lea în vederea reformării legiuirilor anterioare sau nu s-au aplicat sau au fost folosite în rare cazuri, deși din punct de vedere teoretic nu sînt lipsite de valoare. *Cf.* H. J. Scheltema, *Byzantine Law*, în *The Cambridge Medieval History*, IV, 2, Cambridge, 1967, p. 67.

[4] Unele reguli se bazează pe un rezumat al Prohironului.

al XIII-lea la o reelaborare a lor pe baza progresului înregistrat de teoria și practica dreptului; de aici și denumirea dată acestor manuale refăcute și adăugite: *Epanagoge aucta* (Epanagoga mărită), *Prochiron auctum* (Prohironul mărit) etc.

Urmează o perioadă în dezvoltarea dreptului bizantin în care noile acte normative sînt novelle inspirate din realitățile feudale bizantine și, de aceea, puțin sau deloc influențate de dreptul roman. Cu toate acestea, vigoarea dreptului roman se dovedește încă o dată a fi rămas puternică prin apariția — cu un secol înainte de prăbușirea imperiului — a unui manual de o mare valoare juridică. Este vorba de *Hexabiblul* (Șase cărți) alcătuit în anul 1345 de către un judecător de la Tesalonic, pe nume Constantin Harmenopulos.

Împărțit în șase cărți, după cum arată și numele, manualul lui Harmenopulos cuprinde în principal reguli de drept civil și de drept penal. Ca izvoare principale folosește Prohironul, Basilicalele (probabil în forma rezumată în *Synopsis Basilicorum*), Novelle, Ecloga, Epanagoga, punînd astfel la contribuție o mare parte din legislația lui Iustinian. Harmenopulos a folosit însă direct multe surse juridice romane în forma pe care acestea o aveau înainte de a fi fost prelucrate de către comisarii lui Iustinian; faptul, deosebit de important, dovedește persistența, în anumite limite, a dreptului roman clasic în unele monumente ale dreptului bizantin[1].

Încheind apariția monumentelor de drept bizantin, manualul lui Harmenopulos nu a căzut în desuetudine după dispariția politică a Bizanțului. Lucrarea s-a răspîndit, datorită valorii ei, în Europa de răsărit și chiar și în cea de apus, unde umaniștii epocii i-au acordat o mare importanță teoretică. Tradus în neogreacă[2], manualul a servit drept cod Greciei moderne, precum și altor țări din răsăritul Europei, în cercetarea teoretică și uneori chiar pentru nevoile practicii[3].

Rezultă, așadar, că legislația lui Iustinian n-a pierit odată cu moartea marelui codificator. Ea a continuat, cu modificările de rigoare, să fie aplicată în marea Cetate a minunilor, servind drept izvor de inspirație celor mai importante monu-

---

[1] *Cf.* L. Siciliano, *Diritto bizantino*, în *Enciclopedia giuridica italiana*, Milano, 1906, IV, 5, fasc. 451, p. 72 și P. Collinet, *Cambridge Medieval History*, IV, Cambridge, 1923, pp. 722—723.

[2] Se cunosc trei asemenea traduceri: a lui N. Cunalis Critopulos la 1498, a lui Theodosios Zygomalas în 1575 și a lui Alexios Spanos, în 1744.

[3] Pentru unele aplicații în Țările Române, *cf.* VI. Hanga, *op. cit.*, pp. 248—249.

mente ale dreptului bizantin care, în ultimă analiză, este un drept romano-bizantin. Adaptat la nevoile sociale ale societății bizantine, *Corpus iuris* al lui Iustinian a găsit necontenit alte și alte posibilități spre a corespunde unor necesități care, pe linia intereselor structurale de clasă, nu se deosebeau, în epoca celei din urmă dinastii — a Paleologilor, de cele din vremea celui dintîi basileu.

Aproape o mie de ani au rezistat legile lui Iustinian, și indirect cele ale Romei, după întocmirea lor, slujind drept pildă și îndemn capetelor încoronate din răsăritul Europei să fie cît mai asemenea țarilor „dătători de legi" din strălucitorul Bizanț. Chiar dacă acești domnitori nu au reușit, cum era și firesc, să impună legile bizantine propriilor popoare, la care „datina cea veche" sau „obiceiul din bătrîni" nu îngăduiau împrumuturi forțate, ei au deschis totuși perspective largi cercetării juridice autohtone care, sub influența a ceea ce Roma lăsase lumii prin intermediul operei lui Iustinian, avea să determine, în raport cu nevoile timpului, puternice și rodnice curente înnoitoare.

§ 2 RENAȘTEREA DREPTULUI ROMAN

După prăbușirea Romei, în Europa apuseană dreptul sclavagist este înlocuit treptat cu dreptul feudal care se cristalizează lent, pe măsura dezvoltării relațiilor de producție feudale. Începuturile feudalismului au trecut printr-o lungă epocă de plămădire cunoscută sub numele de perioada prefeudală sau a feudalismului timpuriu, vreme în care instituțiile de suprastructură se conturau încet, în funcție de ritmul lent de dezvoltare a noii societăți. Datorită acestui fapt, instituțiile juridice feudale, ca și celelalte instituții sociale, nu apar brusc, ci treptat, ca urmare a unui proces ce va ține mai multe secole.

Această epocă de cristalizare a feudalismului păstrează încă resturi puternice din orînduirea sclavagistă; multă vreme norme din dreptul sclavagist roman au continuat să se aplice pe teritoriul vechiului Imperiu roman de Apus, bineînțeles cu unele modificări cerute de transformările sociale intervenite.

În regiunile apusene ale muribundului Imperiu roman, situația social-politică era complicată din pricina năvălirii po-

poarelor germanice, cunoscute în istorie sub numele de popoare „barbare". Neamurile germanice care se aflau în perioada de trecere de la obștea sătească (marca) la feudalism aveau propriile lor reguli de drept, legi nescrise, cunoscute sub denumirea de „cutume barbare". Datorită acestei stări de lucruri, pe teritoriul vechiului imperiu coexistau deci două feluri de cutume: ale barbarilor cuceritori și ale popoarelor băștinașe, obiceiuri în majoritate de obîrșie romană. Pentru necesități de ordin practic, conducătorii noilor statulețe germanice, formate pe întinsul fostului Imperiu roman de Apus, au codificat atît obiceiurile popoarelor germanice, *leges barbarorum* (legile barbarilor), cît și cutumele populației autohtone, socotite *leges Romanorum* (legile romanilor).

Așadar, pe același teritoriu erau valabile două feluri de norme juridice: unele se aplicau cu exclusivitate barbarilor, iar altele populației autohtone. Acest sistem cunoscut sub numele de sistemul „personalității legilor" — potrivit căruia locuitorilor li se aplica legea comunității de neam — a dominat în prima parte a feudalismului timpuriu, cînd relațiile dintre barbari și autohtoni se reduceau la raporturile dintre învingători și învinși. Aplicarea principiului personalității legilor nu prezenta dificultăți în practică, deoarece între învingători și învinși existînd doar raporturi juridice sporadice, fiecare parte putea trăi cu exclusivitate după legea ei „națională". În rarele cazuri în care se iveau raporturi contractuale între barbari și băștinași, pentru a facilita aplicarea unui statut juridic unitar raportului de drept respectiv, părțile făceau o declarație (*professio iuris*) în care își precizau legea națională; în caz de conflict, judecătorul urma să dea soluția corespunzătoare. Acesta aplica, dînd de multe ori soluții pur empirice, fie legea părții pe care o socotea principală în contract, fie o combinație între legile celor două părți, fie, în sfîrșit, unele principii izvorîte din echitate sau din bun simț.

La vizigoți (Franța de sud și Spania), codificarea dreptului s-a materializat în legea barbară a lui Euric (475), iar cea romană poartă, din anul 506, denumirea de *Lex Romana Visigothorum* (Legea romană a vizigoților). Lucrarea a fost alcătuită din inițiativa regelui Alaric al II-lea — de unde și denumirea de *Breviarium Alaricianum* (Rezumatul lui Alaric) — de către o comisie de jurisconsulți și cuprinde în cea mai mare parte extrase din izvoare juridice romane postclasice.

În micul stat al burgunzilor (Franța), regele Gundobad (473—516) promulgă, la finele secolului al V-lea, *Lex Bur-*

gundionum (Legea burgunzilor) și o alta, la începutul secolului al VI-lea, pentru populația romanică a imperiului, intitulată *Lex Romana Burgundionum* (Legea romană a burgunzilor). Alcătuită mai ales din izvoare juridice romane postclasice, compilația regelui Gundobad cuprinde și unele elemente de drept burgund.

La ostrogoți (Italia), aflăm numai o codificare de drept roman, aplicabilă atît ostrogoților, cît și populației autohtone romane. Promulgată de împăratul Teodoric cel Mare (454—526) înainte de anul 507 — de unde și denumirea de *Edictum Theodorici* (Legea lui Teodoric) — noua codificare se inspiră de asemenea din izvoare juridice romane postclasice.

La popoarele germanice din Apus nu găsim codificări romane, ci numai culegeri de obiceiuri germanice, întocmite fie în epoca merovingiană — cum sînt ale francilor salieni, ripuari, alemani și bavarezi — fie în perioada carolingiană, ca acelea ale saxonilor, angloverinilor și frizonilor. Deși legiuiri barbare, acestea n-au putut scăpa cu totul influențelor romane. Redactate în latinește, ele erau alcătuite de cele mai multe ori de clerici, care aveau „o formație juridică rudimentară dobîndită în școlile episcopiilor și mănăstirilor unde se studiau, după regulile de gramatică și retorică, cîteva elemente de drept canonic"[1].

Raportul sau, mai exact, contradicția dintre dreptul barbar al autohtonilor începe treptat să dispară. Extinderea marilor domenii medievale, consolidarea pozițiilor nobilimii feudale și dependența tot mai accentuată a țărănimii iobage de stăpînii feudali duc la schimbări în viața politică și juridică a societății. Totodată, asistăm la o fuzionare deplină a învingătorilor și învinșilor; așa, de pildă, în Franța, la finele secolului al IX-lea, contopirea elementului galo-roman cu cel franc era pe cale de a se încheia. Această fuzionare a elementului barbar cu cel autohton duce la dispariția dualității în domeniul juridic între legile barbare și legile romane. Drept urmare a transformărilor de mai sus, asistăm în domeniul dreptului, la înlocuirea principiului personalității dreptului cu cel al „teritorialității" legilor. Stăpînirea feudală nu admitea pe marile domenii decît legea seniorului. *Chaque baron est souverain en sa baronnerie* („Fiecare baron e suveran pe domeniul său") spunea jurisconsultul Beaumanoir, subliniind astfel faptul că le-

[1] G. Cornil, *Droit romain. Aperçu historique sommaire*, Bruxelles, 1921, p. 654.

gea feudală este unică în fiecare seniorie. Cu alte cuvinte, senioria avea legile ei proprii care se aplicau deopotrivă locuitorilor, cît și străinilor ce se aflau pe teritoriul ei. Cutumele feudale, legile pămîntului erau cu totul deosebite de normele dreptului roman care cu începutul dispare din practica judiciară laică a epocii. Doar hotărîrile bisericii mai erau inspirate din dreptul roman și, mai ales, din legile lui Iustinian, căci biserica încă trăia „după legea romană" (*secundum legem Romanam*) și se folosea adesea de normele dreptului roman din perioada creștină. Pe de altă parte, dreptul roman continuă să supraviețuiască ca materie de studiu în școlile juridice ale epocii, care găseau în această disciplină puternice elemente de educație și de formare a tinerilor juriști practicieni.

Dezvoltarea orașelor și a raporturilor de marfă-bani creează, începînd din secolele al XII-lea și al XIV-lea, premisele lichidării fărîmițării feudale. Orașele, dispunînd de însemnate resurse materiale, devin un puternic aliat al regilor împotriva nobililor feudali. Fărîmițarea feudală face loc unui fenomen de centralizare economică și politică din ce în ce mai accentuat. Acest proces se grefează pe dezvoltarea economică a orașelor și a relațiilor comerciale legate organic de apariția proprietății de tip burghez. Dezvoltarea meșteșugurilor și a comerțului — începînd cu Italia secolului al XII-lea și continuînd cu alte țări apusene — s-a axat pe noile forțe și relații de producție de tip burghez, pe un nou tip de proprietate ce apăruse în cadrul economiei urbane medievale, urmînd treptat o evoluție ascendentă. Noile raporturi sociale în devenire și noul tip de proprietate necesitau reglementări juridice corespunzătoare pe care sistemul juridic feudal legat de formele proprietății de tip feudal nu le putea oferi. Noua reglementare a fost găsită fără multă greutate în dreptul roman care reglementase perfect, în mod clasic, regimul proprietății private. „Abia romanii — scria Marx — au fost aceia care au elaborat *dreptul proprietății private*, dreptul abstract, dreptul persoanei abstracte. *Dreptul privat roman* este *dreptul privat* în forma lui clasică . . ."[1]

La rîndul său, Engels arată că dreptul privat roman este „primul drept universal al unei societăți producătoare de mărfuri"[2] și îl consideră o „expresie aproape desăvîrșită a re-

[1] K. Marx, *Contribuții la critica filosofiei hegeliene a dreptului*, în K. Marx și Fr. Engels, *Opere*, vol. I, București, 1957, p. 347.

[2] Fr. Engels, *Ludwig Feuerbach și sfîrșitul filosofiei clasice germane*, în K. Marx și Fr. Engels, *op. cit.*, vol. 21, p. 299.

laţiilor juridice care izvorăsc din treapta de dezvoltare economică pe care Marx o numeşte producţia de mărfuri"[1].

Astfel se explică extraordinara vitalitate a dreptului roman şi după ce statul roman a încetat să mai existe. Aşa se explică renaşterea dreptului roman în feudalism, odată cu apariţia proprietăţii burgheze şi a relaţiilor de producţie corespunzătoare, cînd principiile sale — consemnate în *Corpus iuris civilis* — au fost supuse unor adaptări la noile condiţii de viaţă ale epocii. Este ceea ce se numeşte „renaşterea" dreptului roman din Evul Mediu, procesul de receptare a dreptului roman care, „prelucrat", foloseşte burgheziei în formare, eliberînd proprietatea privată de restricţiile feudale.

Astfel, dreptul roman continuă să trăiască, în feudalism sub o formă nouă, prelucrată fiind de juriştii epocii. El primeşte o aplicare practică conform cu structura social-politică a vremii. Receptarea oferea forme juridice corespunzătoare noilor relaţii de proprietate, relaţii de tip burghez, căci dreptul roman era „primul drept universal al unei societăţi producătoare de mărfuri... care a elaborat cu o precizie neîntrecută toate raporturile juridice esenţiale dintre simplii posesori de mărfuri (cumpărători şi vînzători, creditori şi debitori, contracte, obligaţii etc.)"[2].

Receptarea dreptului roman se explică şi prin raţiuni de ordin politic. Regii au găsit în textele dreptului roman un puternic sprijin pentru politica de unificare dusă împotriva feudalilor. La rîndul lor împăraţii germani se considerau continuatori ai Imperiului roman şi visau la reînvierea acestuia (*renovatio imperii Romani*); faptul explică de ce Imperiul german se numea „Sfîntul imperiu romano-german" şi de ce dreptul roman era privit ca singura legislaţie corespunzătoare acestui grandios proiect.

Receptarea legislaţiei romane a lui Iustinian nu s-a făcut printr-un act legislativ concret, ci s-a realizat treptat, pe cale cutumiară. Ea a avut loc în Germania, în Ţările de Jos şi, în proporţii mai reduse, în Italia, Franţa şi Anglia. Receptarea a însemnat, totodată, şi o renaştere a studiilor de drept roman. Aşa, în Italia, la începutul secolului al XII-lea, marele

---

[1] Fr. Engels, *Introducere la ediţia engleză a lucrării „Dezvoltarea socialismului de la utopie la ştiinţă"*, în K. Marx şi Fr. Engels, *op. cit.*, p. 296.

[2] Fr. Engels, *Ludwig Feuerbach şi sfîrşitul filosofiei clasice germane*, în *op. cit.*, pp. 299—300.

jurisconsult Irnerius (zis și *Lucerna iuris* — Făclia dreptului) preda la Universitatea din Bologna legislația lui Iustinian, pe care o explica prin scurte observații numite glose. Studenții înscriau aceste glose pe marginea textului respectiv, însoțindu-le de numele profesorului de la care venea explicația. Pe lîngă Irnerius, la Bologna mai predau Bulgarus (zis *Os aureum* — Gură de aur), Martinus (zis *Copia legum* — Bogăția legilor), Iacobus și alții. Explicînd textele din *Corpus iuris* prin glose, acești juriști au fost numiți glosatori; prin activitatea lor practică și științifică ei au reușit să dea din nou viață dreptului roman, aplicîndu-l la realitățile vieții contemporane. În Germania, dreptul lui Iustinian devine un drept comun (*gemeines Recht*) ce se aplica ori de cîte ori normele dreptului local erau insuficiente sau se contraziceau între ele.

Cu timpul, glosele au devenit ultimul cuvînt al științei. Unul dintre profesorii de mai tîrziu de la Bologna, anume Accursius (1182—1260), a adunat glosele predecesorilor în așa-zisa *Glossa ordinaria* (Marea Glosă). Urmînd să pună de acord legislația lui Iustinian cu necesitățile epocii, glosele au avut un rol pozitiv la început, dar, cu timpul fiind depășite, ele au devenit o frînă în calea dezvoltării practicii și a științei dreptului.

Mai tîrziu, în secolul al XIV-lea, legislația lui Iustinian a continuat să rămînă baza teoriei și în mare măsură a practicii dreptului. Noua școală de juriști întemeiată de Bartolus din Sassoferrato (1314—1357) — de unde și numele ei de „școala bartolistă" — pune în centrul preocupărilor sale tot *Corpus iuris*, dar, pornind de la cazuri și folosind cu predilecție metoda analitică, ajunge să dea, cu ajutorul elementelor juridice romane, soluțiile noi pe care le cerea viața. Așa este, bunăoară, teoria statutelor, menită să rezolve conflictele dintre cutumele urbane (statute) ce se iveau în mod inerent datorită legăturilor comerciale ce deveneau tot mai active între orașele medievale. Din școala bartolistă au mai făcut parte Cinus da Pistoia, profesorul lui Bartolus, celebrii juriști Baldus, Castro, Imola, Iason de Mayno, Cuneo, Faber și alții.

Aceeași renaștere universitară a legislației lui Iustinian se constată în Franța, la Universitatea din Montpellier unde, în secolul al XII-lea, preda marele jurisconsult Placentinus, fost student la Bologna; de asemenea, la Orléans studiul dreptului

roman avea, la începutul secolului al XIV-lea, un loc de cinste[1].

În Germania, deşi universităţile au apărut numai la finele secolului al XIV-lea[2], studiul dreptului roman s-a bucurat de o mare favoare, cu atît mai mult cu cît sub forma dreptului aşa-zis „comun" (*gemeines Recht*) legislaţia lui Iustinian se aplica asemenea unui drept pozitiv ori de cîte ori cutumele germane medievale nu erau suficient de limpezi sau se contraziceau. Receptarea dreptului roman a căpătat dimensiuni tot mai largi în Germania unde, în secolul al XVII-lea, *Corpus iuris* al lui Iustinian este acceptat în mod integral *(in complexu)*; de acum înainte, „uzul actual al Pandectelor" (*usus hodiernus Pandectarum*) devine dreptul comun al Imperiului german, iar dreptul local german capătă numai o aplicare subsidiară. Faptul se explică atît prin considerente economice — noua formă de proprietate burgheză necesita norme juridice corespunzătoare pe care dreptul roman le oferea gata formulate — cît şi politice — tendinţa spre absolutism a statelor germanice, ideea unui drept universal şi a unui împărat german continuator al lui Caius Iulius Caesar, fondatorul Imperiului roman şi a unităţii romano-elenice etc. Toate aceste ţeluri şi năzuinţe îşi găseau o largă fundamentare şi justificare în textele legislaţiei lui Iustinian. Chiar în secolul al XVIII-lea, mulţi profesori germani predau dreptul roman ca un drept în vigoare.

Renaşterea, la rîndul ei, a atras şi ea atenţia, dar sub alt aspect, asupra legiuirii lui Iustinian. Ea a dezvăluit cercetătorilor importanţa monumentelor culturii greco-romane, deschizînd perspectiva unor studii de ansamblu menite să reconstituie cît mai fidel cu putinţă fizionomia şi structura instituţiilor antichităţii clasice.

Legislaţia lui Iustinian începe să fie analizată sub aspect istoric, ca parte componentă a unui proces legislativ în continuă dezvoltare. Interpretarea dogmatică cedează celei istorice. Noul curent, avîndu-l ca precursor pe italianul Andrea Alciat (1492—1550), se impune prin francezul Guillaume Budet (1468—1540), prin germanul Ulrich Zasius (1461—1535) şi, mai ales, prin cel mai ilustru reprezentant al său, pe

---

[1] Interdicţia studiului dreptului roman la Universitatea din Paris de către papa Honoriu al III-lea, în 1219, se explică prin dorinţa bisericii de a împiedica afluxul studenţilor la Facultatea de drept şi îndrumarea lor spre teologie.

[2] Vezi *Atlas srednih vekov*, Moscova, 1960, p. 21.

marele romanist Jacques Cujas (1522—1590) care, prin cultura sa juridică și istorică desăvîrșită cît și prin cunoștințele sale filologice, a pus bazele interpretării istorice a legislației lui Iustinian.

Deși după Renaștere *Corpus iuris civilis* începe să fie valorificat tot mai mult sub aspect istoric și evolutiv, totuși importanța sa practică nu scade. Dreptul roman comun, folosirea modernă a Pandectelor (*usu modernus Pandectarum*) continuă să rămînă în unele țări principalul izvor de drept pînă la apariția codurilor moderne. Așa a fost în Olanda și mai ales în Germania pînă la punerea în aplicare a Codului civil german (1900). Dar și noile coduri burgheze din secolul trecut poartă amprenta dreptului roman atît în structura instituțiilor cît și în forma lor. Totul se explică fără dificultate dacă ținem seama de dezvoltarea ascendentă a proprietății private din antichitate și pînă în orînduirea capitalistă; sau, folosind cuvintele lui Engels: „Dreptul roman este în asemenea măsură expresia juridică clasică a raporturilor de viață, a ciocnirilor din sînul unei societăți în care domnește proprietatea particulară pură, încît nici una din legislațiile următoare n-a reușit să mai aducă îmbunătățiri substanțiale în acest domeniu...

Dezvoltarea istorică ulterioară a proprietății burgheze nu putea să constea deci decît în transformarea într-o proprietate privată pură — lucru care s-a și întîmplat. Această dezvoltare trebuia să găsească însă o puternică pîrghie în dreptul roman, care conținea deja de-a gata acel lucru către care tindea, încă în mod inconștient, burghezia de la sfîrșitul Evului Mediu."[1]

De aceea, nu poate surprinde de ce legislația lui Iustinian, sinteză a unei dezvoltări instituționale juridice de peste o mie de ani, a reușit, asemenea unei făclii mereu nestinse, să lumineze pentru încă aproape un mileniu și jumătate evoluția dreptului la multe din popoarele Europei medievale și moderne.

[1] Fr. Engels, *Despre decăderea feudalismului și apariția statelor naționale*, în K. Marx și Fr. Engels, *op. cit.*, vol. 21, p. 395.

A. IZVOARE

Basilicorum libri LX, 2 vol., ed. W. E. Heimbach, Leipzig, 1833—1870. Cu două suplimente: (1), ed. K. E. Zachariae von Lingenthal, Leipzig, 1846, conținînd cărțile XV—XIX; (2) (vol. VII), ed. E. C. Ferrini și J. Mercati, Leipzig, 1897; ediția H. J. Scheltema ș.a. series A: *Textus;* series B: *Scholia*, Groningen, 1953 (în curs de apariție)

Byzantine Texts, ed. J. B. Bury, 5 vol., Londra, 1898—1904

Codex Theodosianus, ed. I, Mommsen, P. M. Meyer s.a., Berlin, 1905. Trad. C. Pharr, Princeton, 1952

Corpus iuris civilis, ed. Mommsen, Krueger și Scholl., ed. a XIX-a, Berlin, 1954

Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Bonn, 1828—1829

Zepos J. și P. *Ius graeco-romanum*, 8 vol., Atena, 1931, I *Novellae Imperatorum post Iustinianum*, ed. Zachariae, incluzînd și Constituții publicate în alte locuri; II *Ecloga*, ed. Zachariae; *Leges rusticae, militares, navales*, ed. Ashburner; *Prohiron, Epanagoge*, ed. Zachariae; *Eparchikon Leonis*, ed. Nicole; III *Paraphrasis Theophili*, ed. Ferrini; *Rhopae*, ed. Zachariae; *Tract. de peculis, Tract. de actionibus*, ed. Heimbach; IV *Pira, Epitome*, ed. Zachariae; V *Synopsis maior*, ed. Zachariae; VI *Epanagoge aucta, Ecloga aucta, Ecloga ad Prochiron mutata, Synopsis minor*, ed. Zachariae; VII *Prochiron auctum*, ed. Zachariae;

Meditatio de nudis pactis, ed. Monier şi Platon; *Pselli Synopsis*, ed. Bosquet; *Atlaliatae Ponema*, ed. Zachariae; *Chomatiani Decisiones*, ed. Batlandier; VIII *Codices Moldaviae et Walachiae. Collectio consuetudinum*

B. MANUALE, MONOGRAFII, STUDII etc.

Archi, G. G. — *Giustianiano legislatore*, Bologna, 1970

Barbagallo, Corr. — *Lo stato e l'istruzione publica nell'Impero romano*, Catania, 1911

Bréhier, L. — *Le monde byzantin*, I: *Wie et mort de Byzance*; II: *Les institutions de l'empire byzantin*; III: *La civilisation byzantine*, Paris, 1947—1950

Bury J. B. — *History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene* (395—565), 2 vol., Londra, 1923

Caes, A. şi R. Henrion — *Collectio bibliographica operum ad ius Romanum pertinentium, Bruxelles*, 1947—1964, în curs de apariţie

Collinet, P. — *Études historiques sur le droit de Iustinien*, 5 vol., Paris, 1912—13:
I *Le caractère oriental de l'œuvre législative de Iustinien et les destinées des institutions classiques en occident*, 1912;
II *Histoire de l'École de droit de Beyrouth*, 1925;
III *La genèse du* Digeste, *du* Code *et des* Institutes *de Justinien*, 1952;
IV *La procedure par libelle*, 1932;
V *La nature des actions, des interdits et des exceptions dans l'œuvre de Justinien*, 1947

Conrat (Cohn), M. — *Geschichte der Quellen und Literatur des römischen Rechts im früheren Mittelalter*, I, Leipzig, 1891

Diehl, Ch. — *Byzance. Grandeur et décadence*, Paris, 1919

Diehl, Ch. — *Histoire de l'empire byzantin*, Paris, 1930

Diehl, Ch. — *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*, Paris, 1901

Diehl, Ch. — *Manuel d'art byzantin*, Paris, 1910

Diehl, Ch. — *Théodora, imperatrice de Byzance*, Paris, f.a.

Diehl, Ch. şi G. Marçais — *Histoire du Moyen Age*. III, *Le monde oriental de 395 à 1081* (Coll. Glotz), Paris, 1936

Dumitriu, G. — *Curs de drept roman*, Bucureşti, 1948

Ellul, J. — *Histoire des institutions*, vol. I (*Institutions grecques, romaines, byzantines, francques*), Paris, 1955

Fernandez de Léon, G. — *Diccionario de derecho romano*, Buenos Aires, 1962

Ferrari, G. — *Diritto bizantino*, în *Enciclopedia Italiana*, Roma, 1930

Gibbon, Ed. — *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. VII şi VIII, Basil, 1788 (Note în vol. aparte, Basil, 1789)

Goodacre, H. — *A Hanbook of the Coinage of the Byzantine Empire*, 3 vol., Londra, 1928—33; ed. nouă, 1957

Grumel, V. — *La chronologie (Traité d'études byzantines*, ed. P. Lemerle, I), Paris, 1958

Hanga, Vl. — *Drept privat roman*, Bucureşti, 1971

Hanga, Vl. — *Istoria generală a statului şi dreptului*, Bucureşti, 1958

Holmes, W. G. — *The Age of Justinian and Theodora*, 2 vol., ed. a II-a, Londra, 1912

Homo, L. — *Les institutiones politiques romaines. De la cité à l'état*, Paris, 1933

Iorga, N. — *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation*, 3 vol., Bucureşti, 1934

Iorga, N. — *The Byzantine Empire*, Londra, 1907

Jones, A. H. M. — *The Later Roman Empire, 284—602. A. Social Economic and Administrative Survey*, ? vol., Norman, Okla, 1964

Kipp, Th. — *Geschichte der Quellen des römische Rechts*, ed. a IV-a, Leipzig-Erlangen, 1919

Kosminski, E. A. şi Skazkin, S. D. — *Istoria Evului Mediu*, Bucureşti, 1955

Krüger, P. — *Geschichte der Quellen u. Litteratur des römischen Rechts*, ed. a II-a, München, 1912

Kübler, B. — *Rechtsunterricht în Paulys Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Zweite Reihe (R-Z), Erster Halband (=IA1), Stuttgart, 1914, col. 398—405

Laborde, L. — *Les écoles de droit dans l'empire d'orient*, Bordeaux, 1912

Lammens, P. H. — *La vie universitaire à Beyrouth sous les Romains et le Bas-Empire*, în *Revue du monde egyptien*, I, nr. 10 (1921), pp. 643—666

Levcenko, M. V. — *Istorija Vizantii*, Moscova, Leningrad, 1940

Liebmann-Frankfort, Th. — *Droit romain (Droit public)*, în *Introduction bibliographique à l'histoire du droit et à l'ethnologie juridique* (Sub direcţia lui John Gilissen), Bruxelles, 1967

Lietzmann, H. — *Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit, des Mittelalters und der neuzeit für die Jahre 1—2000 nach Christus*, ed. a III-a, de D. K. Aland, Berlin, 1956

Lot, Ferd. — *La fin du monde antique et le début du Moyen âge*, Paris, 1927

Maşchin, N. A. — *Istoria Romei antice*, Bucureşti, 1951

Michel, J. H. — *Droit Romain (Droit privé)*, în *Introduction bibliographique à l'histoire et à l'ethnologie juridique* (Publicată sub direcţia lui J. Gilissen), Bruxelles, 1972

Mitteis, L. — *Reichsrecht und Volksrecht in der östlichen Provinzen des römisches Kaiserreichs*, Leipzig, 1891

Mortreuil, J. A. B. — *Histoire du droit byzantin*, 3 vol., Paris, 1843—1846

Ostrogorsky, G. — *History of the Byzantine State*, Oxford, 1956

Pereterskii, I. S. — *Digestele lui Iustinian*, Bucureşti, 1958

Runciman, S. — *Byzantine Civilisation*, Londra, 1933

Savigny, von, K. — *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, 7 vol., ed. a II-a, Heidelberg, 1834—1851

Schemmel, Fr. — *Die Hochschule von Konstantinopol vom V bis IX Jahrhundert* (Wiss. Beilage zum J. ber. d., Wilhelm-Gymnasiums in Berlin, 1912, 24 p. *Cf.* A. Heisenberg, în *Byz. Zeitschr.*, t. XXI, 1912, p. 620 şi urm.)

Schulz, Fr. — *History of Roman Legal Science*, ed. a II-a, Oxford, 1953 (Există o ediţie germană mai recentă, Weimar 1961, şi o traducere italiană, datorată lui G. Nocera, din 1968)

Shepherd, W. R. — *Historical Atlas*, ed. a VIII-a, Pikesville-Maryland, 1956

Spulber, C. A. — *L'Eclogue des Isauriens*, 1929

Stein, E. — *Histoire du Bas-Empire*, 2 vol., Bruges, 1949—1959

Siciliano-Villanueva, L. — *Diritto bizantino*, în *Enciclopedia giuridica italiana*, Milano, 1906

Uspensky, F. I. — *Istorija vizantijskoi imperii*, I, II, 1

Vasiliev, A. A. — *Histoire de l'empire byzantin*, 2 vol., Paris, 1932

Vinogradoff, P. *Roman Law in Mediaeval Europe*, Londra — New York, 1909

Zachariae von Lingenthal, K. E. *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, ed. III, Berlin, 1892

Zepos, P. J. *Greek law*, Atena, 1948

* * *

Istoria Universală, vol. II, Bucureşti, 1959

Cambridge Medieval History:

I *The Christian Roman Empire*, Cambridge, 1967;

II *The Foundation of the Western Empire*, Cambridge, 1964;

III *Germany and the Western Empire*, Cambridge, 1964;

IV *The Byzantine Empire*. Part. I: *Byzantium and its Neighbours*, Cambridge, 1966; Part. II: *Gouvernment, Church and Civilization*, Cambridge, 1967

NAPOLEON

„Adevărata mea glorie nu constă în a fi cîştigat 40 de bătălii; Waterloo va şterge amintirea atîtor biruinţe. Ceea ce va trăi veşnic, este Codul meu Civil."

Napoleon către Montholon,
la Sfînta Elena

I. NAPOLEON, OSTAŞ ŞI ORGANIZATOR

§ 1 BIRUINŢE ŞI ÎNFRÎNGERI

Napoleon Bonaparte s-a născut la 15 august 1769 în oraşelul Ajaccio din insula Corsica. Vreme îndelungată stăpînită de genovezii care o supuseseră unei exploatări sălbatice, Corsica îşi dobîndi, în anul 1755, cu multă vărsare de sînge, independenţa pe care, însă, după numai 13 ani şi-o pierdu din nou, odată cu ocuparea insulei de către trupele franceze. Ea deveni acum posesiune a Franţei.

Săracă şi puţin dezvoltată în ceea ce priveşte organizarea socială, Corsica a fost adesea teatru de lupte sîngeroase între clanuri care considerau răzbunarea — vendetta — drept un act de justiţie.

Carol-Marie Bonaparte, tatăl lui Napoleon, jurist de meserie, profesa avocatura din care însă, din lipsă de spirit practic, nu cîştiga prea mult. Adept al independenţei patriei, a continuat cîtăva vreme să rămînă ostil noilor ocupaţii, dar cu timpul se alătură partidului filo-francez, devenind supus loial Franţei.

Mama sa, Letiţia, înzestrată cu o fire dîrză şi însufleţită de un puternic patriotism, ştia să se orienteze cu succes în problemele vieţii cotidiene şi, asemenea Corneliei antice, reuşea cu multă pricepere şi autoritate să-şi crească copiii.

Napoleon, inteligent şi în multe privinţe precoce în felul de a gîndi, avea un caracter închis, era irascibil şi mîndru. De la mama sa moştenise pasiunea pentru muncă şi patriotismul corsican în forma lui cea mai autentică.

Alăturîndu-se partidului filo-francez, tatăl lui Napoleon hotărî — cu ajutorul material al guvernatorului francez din Corsica — să-şi dea copilul, ce împlinise doar zece ani, la şcoala militară din Brienne. Deşi îşi păstra felul de a fi posac

și stîngaci, Napoleon era un elev strălucit, avînd rezultate remarcabile la istorie, la matematică și geografie. Colegii săi îl tachinau adesea pentru accentul corsican; potrivit firii sale însă, tuturor le răspundea cu brutalitate și aroganță.

La 15 ani, în 1784, Napoleon trecu la școala de ofițeri din Paris pe care, o absolvi, după un an, însușindu-și cu multă ușurință cunoștințele predate aici. Primind gradul de sublocotenent, în curînd se dovedi priceput și curajos. În 1793, regaliștii din Toulon, răzvrătindu-se împotriva puterii revoluționare, chemară în ajutor flota engleză căreia îi predară orașul. Încredințîndu-i-se comanda unităților de artilerie franceze, tînărul ofițer reuși, după ce-și așeză piesele potrivit unei concepții proprii, să obțină o strălucită victorie, izgonindu-i pe intervenționiști. Biruința îi aduse, la numai 24 de ani, gradul de general.

Cunoscut și apreciat în cercurile militare, el reuși în scurt timp să-și impună numele în întreaga Franță prin modul în care a izbutit, la 13 Vendémiaire[1] 1795, să zdrobească mișcarea monarhistă ce încerca să pună mîna pe putere. Astfel, Napoleon salvă Republica sau, mai exact, Directoratul[2].

Renumele și faima dobîndită precum și relațiile sociale de care dispunea acum în urma căsătoriei sale cu Eugenia de Beauharnais, văduva contelui și generalului cu același nume, îi aduse tînărului general comanda armatei destinate să lupte în Italia de nord contra austriecilor care, împreună cu aliații lor italieni, amenințau cuceririle revoluției. Misiunea pe care o primi Bonaparte nu era deloc ușoară, deoarece trupele trimise pe frontul italian erau prost înarmate, nu aveau hrană, soldaților le lipsea echipamentul, iar ofițerii nu-și încasaseră de multă vreme solda. Datorită nenumăratelor lipsuri îndurate uitaseră de mult de disciplină, iar jafurile și actele de violență la care se dedau produceau printre locuitori neîncredere și teamă.

Napoleon nu se descurajă și, concepînd un plan grandios de ofensivă împotriva austriecilor, porni cu trupele peste Alpi. „Soldați — spunea el în faimosul ordin de zi pe care l-a dat înainte de a pleca în expediție — sînteți goi, rău hrăniți, guvernul vă datorează mult, dar nu vă poate da nimic... Eu vreau și vă voi conduce în cele mai roditoare cîmpii ale lumii.

---

[1] Prima lună a anului în calendarul republican (22 sept.—21 oct.).

[2] Regim politic instituit de Constituția anului III, potrivit căreia republica burgheză era condusă de cinci directori cu ajutorul a două Camere: Consiliul bătrînilor și Consiliul celor 500.

Provincii bogate, oraşe mari vor fi în stăpînirea noastră. Veţi găsi acolo onoare, glorie, bogăţii . . ."[1] În acelaşi timp, printr-o proclamaţie, aducea la cunoştinţa italienilor că vine să-i elibereze de stăpînirea autsriecilor şi a stăpînilor feudali. La Montenotte, Millesimo, Mondori, Castiglione, Lodi, Arcole, Rivoli etc., tînărul general de 27 de ani a obţinut victorii strălucite: cele mai bune oşti austriece au fost nimicite, Italia de nord cucerită, iar Viena, capitala habsburgilor, se simţea şi ea ameninţată de trupele franceze. Numele lui Bonaparte stîrnea admiraţie, temere şi respect în întreaga Europă.

Cu toate promisiunile făcute italienilor, tînărul şi viteazul general nu-i dezrobi ci, dimpotrivă, impunîndu-le biruri şi corvezi, le răpi şi multe bogăţii şi opere de artă care luară drumul Parisului, iar Austria, înfrîntă, încheie la Campo Formio, în 1797, tratatul de pace pe care Napoleon i-l impuse. În zadar trimise la tratative pe cel mai versat şi mai abil diplomat al ei, pe Cobenz, căci Bonaparte dovedi, încă de la prima întîlnire cu delegaţia Austriei, că nu intenţiona să trateze, ci să dicteze.[2]

Prin acest tratat, Franţa obţine consolidarea poziţiilor sale pe malul stîng al Rinului, unde trupele franceze încă nu reuşiseră să le biruiască pe cele austriece, dobîndeşte Belgia, iar în sud, insulele Ionice. Italia a fost transformată în mai multe republici care, „afiliate" Franţei, devin dependente de aceasta. Austria primeşte Veneţiul, Friul şi Dalmaţia.

Victoriile asupra austriecilor făcură din tînărul general un erou: mulţimea îl aclamă pe stradă, burghezia vedea în el pe omul care putea să-i slujească interesele şi pe conducătorul care a mărit influenţa şi prestigiul Franţei în Europa.

Anglia, inamica de totdeauna a Franţei, ocrotită în mod natural prin aşezarea ei geografică, apărată de o flotă puternică şi cu o industrie dezvoltată, rămînea invulnerabilă, iar prin relaţiile pe care le întreţinea şi le cultiva cu unele state europene, se arăta a fi un duşman de temut şi pentru viitor.

Dar Anglia trebuia atacată. Interesele burgheziei franceze în căutare de noi debuşee ca şi ambiţia lui Bonaparte impuneau înfrîngerea Albionului. Dornic să meargă pe urmele

[1] J. Tulard, *Napoleon Bonaparte*, Paris, 1964, p. 14.

[2] Se spune că la redactarea tratatului reprezentanţii Austriei au vrut, pentru a-l flata pe Napoleon, să introducă un articol prin care Austria recunoştea Republica franceză. Atunci Napoleon a ripostat: „Ştergeţi, domnilor! Ştergeţi! Republica franceză n-are nevoie de recunoaşterea dumneavoastră. Existenţa ei este tot atît de limpede ca lumina soarelui!" (M. de Norvins, *Histoire de Napoléon*, Paris, 1868, p. 87).

lui Alexandru cel Mare și ale lui Caesar[1], care rînd pe rînd cuceriseră țara piramidelor, Napoleon convinse Directoratul să atace Egiptul, motivînd că drumul Angliei spre „cel mai de preț mărgăritar al coroanei engleze", India, avea astfel să fie definitiv blocat. În scurt timp victoria asupra Egiptului va însemna și mai mult, deoarece — după cum spunea el — „cine stăpînește Egiptul devine implicit și stăpînitorul Indiei".

În luna mai a anului 1798 Bonaparte în fruntea unei oștiri de 30 000 de ostași îmbarcați pe 350 de corăbii, porni spre Egipt. După ce ocupă Malta, flota franceză ajunse cu bine în rada portului Alexandria; debarcînd oștile în grabă, tînărul comandant reuși, în apropierea piramidelor, să cîștige o strălucită victorie împotriva cavaleriei feudale a mamelucilor ai căror bei — deși în slujba sultanului din Constantinopol — stăpîneau asemenea unor despoți, pămîntul străvechi al Egiptului, jefuind populația arabă și coptă.

Reacția Imperiului turcesc nu întîrzie să se arate: mari concentrări de trupe se anunțau în Siria. Fără să ezite, Bonaparte trecu istmul Suez și ajungînd la orașul Jaffa, îl cuceri în două zile, masacrînd populația, jefuind așezările și împușcînd pînă la unul pe cei 4000 de ostași turci care se predaseră în urma promisiunii că li se va cruța viața. Continuîndu-și marșul, Bonaparte ajunse la cetatea Accra pe care, deși o asedie timp de două luni, nu reuși s-o cucerească. Ordonînd retragerea, trupele porniră spre Egipt, unde ajunseră slăbite de arșița dogoritoare a soarelui, de oboseală și împuținate de ciumă. O ultimă încercare a turcilor de a elibera Egiptul eșuă, căci abia debarcate la Abukir, trupele sultanului fură nimicite.

Între timp, lui Napoleon îi soseau în Egipt tot mai multe știri care nu puteau să-l lase indiferent. Trupele rusești sub comanda lui Suvorov intraseră în Italia. În Franța, situația economică se înrăutățea; directoratul sprijinea speculanții împotriva maselor populare lipsite de hrană și posibilități de muncă, iar regaliștii începuseră să se ridice în mai multe provincii. În fine, Napoleon își dădea seama că în Egipt, cu armata decimată pe care o avea, nu mai putea face nimic. Intuind în mod genial mersul evenimentelor, își părăsi trupele în Egipt și, strecurîndu-se prin blocada flotei engleze din Mediterana, ajunse la Paris în luna octombrie 1799. Pretutin-

[1] Cît era Bonaparte obsedat de marii săi înaintași în ale armelor, Alexandru și Caesar, se vede din cele ce spunea soldaților săi: „Vom muri aici (în Egipt — *n.n., Vl. H.*), sau ne vom întoarce mai biruitori decît anticii".

deni este primit cu entuziasm și ovații, cu încredere și simpatie. Burghezia avea nevoie de o autoritate puternică, „de o sabie de nădejde" care, înlesnindu-i activitatea economică, să-i consolideze poziția politică împotriva regaliștilor și a forțelor feudale dinăuntru și din afară. Orășenimea, țărănimea și păturile largi ale populației își legau și ele nădejdea unei vieți mai bune de Napoleon, în care-l vedeau pe „salvatorul" patriei.

Bonaparte răspunse cu promptitudine la apelul „Franței", organizînd lovitura de stat din 18 Brumar anul al VIII-lea al Republicii (9 noiembrie 1799). Motivînd că descoperise un complot, el cere Consiliului bătrînilor și Consiliului celor 500 să-și mute provizoriu reședința — pînă la limpezirea stării de fapt — la St. Cloud, o mică localitate din apropierea Parisului. Aici, sprijinit de trupele sale credincioase, el dizolvă cele două organisme. Totul s-a petrecut așa cum fusese prevăzut, deși în Consiliul celor 500 tînărul general trecuse prin momente grele, majoritatea deputaților cerîndu-i îndepărtarea, scandînd: „Jos tiranul! Să fie pus în afara legii!" Dar grenadirii lui salvară situația. Membrii celor două adunări fugiră și se ascunseră; cîțiva dintre ei, prinși de soldați și constrînși, votară decretul prin care puterea politică trecea în mîna a trei consuli: Bonaparte, Sieyès și Ducos. Formal un triumvirat, consulatul se va reduce în realitate la o dictatură personală a marelui general. Întreaga Franță se găsea, după lovitura de stat de la 18 Brumar, la picioarele sale.

Primejdia din afara granițelor continua însă să amenințe Republica. În Italia de nord fusese concentrată o armată austriacă puternică și bine înarmată. Ca de obicei, Napoleon se hotărî să acționeze înaintea inamicului. Trecînd Alpii prin pasul Saint-Bernard, pătrunde cu repeziciune în direcția Genovei unde erau masate trupele austriece. În marea bătălie de la Marengo (14 iunie 1800) Bonaparte cîștigă o strălucită victorie. Austriecii cer pace, iar tratatul încheiat în anul 1801 întărea drepturile Franței asupra Belgiei și asupra țărmului din stînga Rinului. Entuziasmul patriotic cuprinse întreaga Franță. Îndată după victorie Napoleon dobîndi un succes diplomatic tot atît de important ca și cel militar de la Marengo: alianța cu Rusia împotriva Angliei, după ce în prealabil îl atrăsese de partea sa pe țarul Pavel I în a cărui tovărășie voia „să schimbe fața pămîntului" (Bonaparte) și să asigure Europei „liniștea și tihna" (Pavel I). Dar în Rusia biruiră adepții politicii filo-

engleze și țarul fu asasinat în urma unui complot organizat în taină de către englezi.

În fața acestei noi situații, Napoleon se hotărî să negocieze pacea cu Anglia care, trecînd prin mari greutăți economice, primi să încheie tratatul de la Amiens (1802). În 1803, războiul dintre cele două puteri reîncepu, deoarece cercurile largi ale burgheziei și aristocrației funciare din Anglia își vedeau din ce în ce mai limitat accesul mărfurilor pe numeroasele piețe controlate de Napoleon care, dominînd Belgia și Olanda, ar fi putut interveni cu trupele chiar în insulă.

Început în 1803, războiul ajunge la apogeu în 1805. Adunînd efective militare puternice la Boulogne și în alte porturi de pe Canalul Mînecii, Napoleon — încoronat în 1804 ca împărat al Franței — pregătea cu febrilitate invazia Angliei. O altă flotă de 2300 de corăbii aștepta doar ceața favorabilă debarcării și ordinul comandantului pentru a porni spre coastele celei mai mari insule europene. Anglia se afla în alarmă, întreaga populație se pregătea de luptă.

Dar Anglia știu să acționeze și pe plan diplomatic. Armatele Rusiei și Austriei — împreună cu aliații ei germani — porniră spre apus împotriva Franței. Proiectul debarcării a fost părăsit. „Dacă nu pot fi la Londra în 15 zile, va trebui să fiu la Viena în mijlocul lunii noiembrie" hotărî Napoleon, schimbîndu-și de îndată planurile. Ridicînd tabăra de la Boulogne și concentrînd 250 000 de ostași împăratul traversă cu repeziciune întreaga Franță și intră în Bavaria spre care se îndreptau și forțele austriece comandate de generalul Mack. Încercuit în orașul Ulm, Mack se predă fără condiții cu întreaga oștire și cu tot armamentul. Continuîndu-și înaintarea, Napoleon intră în Viena de unde împăratul Austriei, Francisc, fugi la timp. Toți inamicii Franței își puneau acum nădejdea în trupele rusești. Evenimentele ce vor urma aveau să spulbere însă și aceste speranțe.

În ziua de 2 decembrie, cînd se împlinea un an de la încoronarea lui Napoleon, în Moravia, lîngă Austerlitz (azi Slavkovo) se dădu lupta decisivă între trupele franceze și cele rusoaustriece. Prost informat, incapabil de a înțelege problemele militare și dornic să obțină o victorie de răsunet, țarul Alexandru I se hotărî să-l înfrunte pe Napoleon. Un singur general rus își exprimase neîncrederea în hotărîrea țarului: generalul Kutuzov. Nimeni însă nu-l ascultă.

Bătălia de la Austerlitz — „bătălia celor trei împărați" — una din cele mai strălucite din istorie, avea să constituie apo-

geul epopeii napoleoniene. Armatele ruseşti şi austriace fură zdrobite, iar cei care încercară să fugă peste lacurile îngheţate din apropiere pieriră în apele scăpate de sub gheaţa bombardată fără milă.

Napoleon conduse personal desfăşurarea grandioasei bătălii, de la răsăritul şi pînă la apusul soarelui, care în acea zi de iarnă strălucise cu şi mai multă putere. „Soldaţi — spunea Napoleon în ordinul de zi dat după încheierea luptei — sînt mulţumit de voi! Aţi dat în ziua luptei de la Austerlitz tot ceea ce aşteptam de la curajul vostru. V-aţi împodobit vulturii cu o glorie nepieritoare ...“

Înfiinţarea sub protectorat francez a Confederaţiei Rinului (între Rin şi Elba) ce cuprindea 16 state germane a determinat Prusia, nemulţumită, să declare război Franţei. Nobilimea prusacă îl ura pe împăratul care propovăduia desfiinţarea orînduirii feudale, burghezia, pe cel care avea în vedere numai interesele comerţului şi industriei franceze, iar generalii Prusiei, pe comandantul încrezut şi disprețuitor. Întreaga Prusie era cuprinsă de o adevărată isterie războinică, dar nimeni nu-şi dădea seama de valoarea şi tăria trupelor franceze.

Bătăliile de la Iena şi Auerstädt (14 şi respectiv 15 octombrie 1806) au însemnat nimicirea totală a armatei prusace întrecînd pînă şi cele mai optimiste pronosticuri.

Deşi Napoleon cîştigase pe continent mari şi frumoase bătălii, totuşi încercările sale de a distruge Anglia suferiseră numai eşecuri.[1] Urmărind interesele economice ale Franţei şi în special ale burgheziei, împăratul hotărî să ia unele măsuri care să ruineze Anglia pe altă cale: tăindu-i legăturile comerciale cu Europa. La 21 noiembrie 1806, dădu, la Berlin, celebrul decret al „blocadei continentale“ prin care hotăra că „Insulele britanice sînt declarate în stare de blocadă. Orice comerţ şi orice relaţii cu Insulele britanice sînt interzise.“

Organizarea blocadei necesita însă o necontenită întărire militară a forţelor aflate la dispoziţia lui Napoleon şi realizarea unui imperiu unitar în Europa care, reamintindu-l pe cel al lui Carol cel Mare (768—814) să poată asigura Franţei o indiscutabilă supremaţie.

După înfrîngerea Prusiei, cei doi „mari“ — Napoleon şi Alexandru I — rămîneau faţă în faţă: primul în continuă

[1] E vorba în special de lupta de la Trafalgar (21 octombrie 1805; amiralul englez Nelson, care-şi sărbătorea a 140-a bătălie, a fost omorît în această bătălie, dar flota franceză a suferit o înfrîngere catastrofală).

ofensivă pentru a-şi întări poziţiile, cel de al doilea, în egală măsură îngrijorat de soarta imperiului său şi dornic să spele ruşinea dezastrului de la Austerlitz. După bătălia nedecisă de la Eylau (azi Bagrationovsk) din 1807 şi după catastrofa suferită de trupele ţarului la Friedland (azi Pravdinsk) din acelaşi an, Napoleon ajunge la Tilsit, pe fluviul Niemen, frontiera Rusiei. Ca să-şi salveze integritatea teritoriului, Alexandru I cere pace şi, în orăşelul de pe Niemen, la 8 iulie 1807, ţarul recunoscu Franţei toate cuceririle, obligîndu-se totodată să participe la blocada continentală. La 9 iulie, cei doi împăraţi, după ce trecură în revistă trupele, se îmbrăţişară în faţa ostaşilor şi a mulţimii ce se afla lîngă Niemen, pecetluind pentru cîţiva ani pacea dintre ei.[1]

Situaţia economică a Franţei după atîtea bătălii începe însă să se şubrezească, iar blocada Angliei se dovedi ineficace. Impozitele mereu crescînde sărăciseră masele populare, industria trecea printr-o criză acută datorită pauperizării populaţiei, numărul celor care nu aveau de lucru creştea, iar recrutările permanente ameninţau fondul demografic al Franţei. Pe de altă parte, nereuşita blocadei scumpise preţurile mărfurilor care, odinioară importate din Anglia, trebuiau acum fabricate cu un preţ mai ridicat în Franţa, iar unele ţări continentale începură să-şi înfiripeze o industrie proprie ce rivaliza cu cea franceză.

În fine, ceea ce primejduia direct marele imperiu napoleonian erau mişcările maselor populare care nu se lăsau cu uşurinţă jefuite. Şi începutul s-a produs în Peninsula Iberică pe care Napoleon voia s-o cucerească, deoarece blocul continental nu se putea realiza eficient atîta vreme cît coastele Spaniei

---

[1] Iată descrierea unui martor ocular cu privire la prima întîlnire dintre Napoleon şi ţar, care a avut loc la 25 iunie 1807 ora 14: „Era vorba de întîlnirea cu cel mai mare conducător de oşti, om politic, legiuitor, administrator şi cuceritor... care acum se afla la fruntariile Rusiei. Era vorba să-l vedem pe omul înzestrat cu puterea de a-i domina pe toţi cei cu care venea în contact, pe omul cunoscut prin prodigioasa-i perspicacitate... Ne-am apropiat în fugă de mal şi l-am văzut pe Napoleon călare trecînd într-un suflet printre rîndurile vechii gărzi. Ecourile de tunet ale uralelor şi aclamaţiilor entuziaste ce-l însoţeau ne asurziră şi pe noi, cei ce ne aflam pe malul opus... Măreţia priveliştii stîrni în această clipă încîntarea tuturor simţurilor. Toate privirile se îndreptară şi rămaseră aţintite pe omul din faţă, la luntrea ce-l purta pe acest om prodigios, pe acest conducător de oşti cum n-a mai fost de la Alexandru Macedon şi Iuliu Caesar..." (E. V. Tarlé, *Napoleon*, Bucureşti, 1960, pp. 233—234)

și Portugaliei nu erau sub directa supraveghere a vămii franceze.

În primăvara anului 1808, trupele franceze năvăliră în Spania. Încă de la început masele populare se ridicară la un adevărat război de partizani împotriva invadatorilor. Primejdia crescînd, Napoleon se hotărî, în noiembrie 1808, ca în fruntea unei oști de 180 000 de oameni să atace el însuși Spania pe care, trecînd-o prin foc și sabie, s-o supună fără condiții. El obținu cîteva frumoase victorii militare și intră în Madrid triumfător, dar fu nevoit să se întoarcă la Paris, deoarece fusese informat că Austria, îndemnată de țar, făcea noi pregătiri de război și că venalul Talleyrand, fostul său ministru de externe, urzea împotrivă-i primejdioase intrigi.

În Spania aveau să continue luptele de guerilla pe care „zdrențăroșii" și „golănimea spaniolă" le duceau împotriva a 300 000 de ostași străini imobilizați de un dușman neînfricat, mereu prezent și primejdios, dar evitînd cu dibăcie să fie prins sau silit să dea o luptă decisivă. „O rază de soare a apărut în sfîrșit dinspre Spania", se spunea în Europa. Și așa a fost, căci rezistența spaniolă nu va înceta, măcinînd și oștile și prestigiul lui Napoleon.

Informațiile despre pregătirile Austriei se dovediră adevărate, ca dealtfel și bănuiala că Talleyrand intrase în legături cu dușmanii Franței. Cu rapiditatea ce-l caracteriza, Napoleon porni împotriva austriecilor, pe care după mai multe lupte îi zdrobi în ziua de 6 iulie 1809 la sud-est de Viena, în mica localitate Wagram. Tratatul de la Schönbrunn, încheiat la 14 octombrie, avea pe de o parte să reducă simțitor posesiunile Austriei, iar pe de altă parte să consolideze imperiul napoleonian.

Între 1810—1811, o criză economică puternică bîntui Franța: lipsa de materii prime se accentua, războaiele micșoraseră puterea de cumpărare a consumatorilor, unele manufacturi își încetau activitatea, muncitorii nu aveau de lucru etc. Atîta vreme cît blocusul continental nu era aplicat cu fermitate de toate țările, cîtă vreme mările erau încă nesigure pentru francezi, cît timp Anglia mai avea legături — fățișe sau ascunse — cu unele puteri de pe continent și în special cu Rusia, și pînă cînd nu se instala o pace sigură, situația economică din Franța și din Europa nu se putea redresa. Era concluzia firească pe care Napoleon o trăgea din ultimele evenimente.

Şi fiindcă Anglia nu putea fi lovită încă printr-un atac direct, împăratul se hotărî să pornească împotriva Moscovei pentru a nimici... Londra.

În anul 1812, la 24 iunie armatele lui Napoleon — a căror cifră se ridica la 400 000 de oameni — trec Niemenul intrînd în Rusia. Jumătate din oaste era alcătuită din francezi, iar cealaltă din ostaşi ai ţărilor subjugate (germani, italieni, polonezi etc.); cam 12 limbi se vorbeau în armatele ce luptau sub drapelul francez. După bătălia de la Smolensk, urmează cea de la Borodino din 7 septembrie 1812. Aceasta din urmă — cea mai sîngeroasă din cîte cunoaşte istoria epocii napoleoniene şi cea mai înfricoşătoare, după cum recunoscuse Napoleon la sfîrşitul vieţii — a însemnat pierderi grave pentru ambele părţi. Istoria n-a putut preciza cine a fost biruitor şi cine învins.

După luptă, generalul M. I. Kutuzov dădu ordin ca trupele ruseşti să se retragă spre Moscova, dar renunţă s-o apere şi se îndreptă pe drumul Riazanului, spre Tarutino. Din cei 300 000 de locuitori ai Moscovei rămăseseră doar vreo 30 000, iar a doua zi după ocuparea oraşului de către Napoleon, izbucniră incendii uriaşe, mistuitoare. Ruşii dădură foc oraşului ca să nu cadă în mîna cuceritorului.

Napoleon rămase la Moscova pînă la 19 octombrie, cu speranţa că ţarul Alexandru I va începe negocieri pentru pace, dar aşteptarea îi fu zadarnică. Atunci ordonă retragerea. Mai întîi împăratul a încercat să meargă pe drumul Kalugăi spre ţinuturile de miazăzi, bogate în alimente, dar, oprit lîngă Malo-Iaroslaveţ, a fost silit să ia drumul care ducea spre Smolensk şi pe care francezii îl pustiiseră cu totul în înaintarea lor spre Moscova. La începutul lunii noiembrie începu o ninsoare puternică şi temperatura scădea simţitor. Înfometaţi, obosiţi de marşuri neîntrerupte, îngheţaţi de frig şi urmăriţi îndeaproape de trupele lui Kutuzov, ostaşii francezi treceau prin momente grele. Mulţi rămîneau neputincioşi în urma coloanelor şi mureau îngropaţi în zăpada ce acoperea cîmpiile nesfîrşite. Mereu printre ostaşi, Napoleon încerca să le întărească moralul, încurajîndu-i şi suportînd alături de ei, prin nămeţi şi viscol, marea trudă şi încercare comună. Păstrîndu-şi calmul şi concepînd cu mult realism strategia retragerii, Napoleon reuşi să treacă apele Berezinei şi să salveze ceea ce mai putea salva din marea armată.

Continuîndu-şi retragerea cu pierderi grele din pricina viscolului şi a gerului năprasnic, dar fără a-şi pierde mîn-

dria și demnitatea[1], oștile împăratului ajung la Vilna. După toate probabilitățile doar vreo 200 000 de soldați se mai întorceau spre patrie. Marea campanie din Rusia se terminase cu pierderi uriașe pentru Franța. Declinul lui Napoleon începuse.

Înainte ca armatele sale să ajungă la Vilna, împăratul, luîndu-și rămas bun de la mareșalii săi și lăsînd comanda viteazului Murat, se îndreptă, la 6 decembrie 1812 — însoțit doar de cîteva persoane — spre Paris. Pleca să pregătească o nouă armată pe care s-o îndrepte spre Europa gata să se răscoale. Ordonînd noi recrutări, reuși să strîngă o oaste de tineri entuziaști și gata de sacrificiu, dar fără pregătire militară și insuficient înarmați. Prusia se uni cu Rusia și, așa cum era de așteptat, războiul reîncepu. Victoriile pe care împăratul le cîștigă la Lutzen și Bautzen n-au putut fi exploatate și la 4 iunie 1813 semnă armistițiul de la Pleiswitz, propus de Austria care — prin politica abilă dusă de Metternich — urmărea, alături de ceilalți dușmani ai lui Napoleon, să cîștige timp. Lupta de la Leipzig, din 16—19 octombrie 1813 numită și „bătălia națiunilor", în care francezii au fost obligați să țină piept rușilor, austriecilor, prusienilor și suedezilor, a însemnat o grea înfrîngere pentru Napoleon. Franța trebuia acum să-și apere propriul teritoriu.

Niciodată Napoleon n-a fost — spun istoricii — mai viteaz și mai strălucit decît în marea luptă pentru apărarea Franței. „Avea în spatele lui Franța capabilă de eforturi eroice și de eroică răbdare, într-un cuvînt capabilă de tot, afară de imposibil."[2]

Franța este invadată dinspre răsărit de ruși, germani, austrieci și suedezi, dinspre sud, de spanioli și englezi. Napoleon conducea campania cu strălucire și disperare. La un moment dat, se părea că aliații vor ceda și împăratul va birui în ultima clipă. Zadarnice însă toate speranțele: aliații intrară în Parisul care capitulă la 31 martie 1814. La 6 aprilie, împă-

---

[1] Iată cum se exprimă marele comandant de partizani D. Davîdov: „... Zadarnic am încercat noi să rupem măcar unul din rîndurile lor compacte, ele, parcă ar fi fost de granit, dispreţuiau forţele noastre și rămîneau neatinse. Nu voi uita niciodată mersul nesilit și înfățișarea de temut a acestor luptători atît de încercați în fața morții. Cu căciulile lor înalte de blană de urs, în uniformele de un albastru închis, strînse în centiroane albe, cu panașele și epoleții roșii, semănau cu niște maci în mijlocul unui cîmp de zăpadă..." (Vezi E. V. Tarlé, *op. cit.*, p. 361).

[2] A. P. Roseberg, *Napoléon, la dernière phase*, Paris, 1911, p. 197.

ratul abdică la Fontainebleau, de unde luă drumul exilului spre Elba.

Restaurația Burbonilor aducînd teroarea albă pricinui nemulțumiri generale. În condițiile nou create, Napoleon se hotărî să se reîntoarcă din exil, nădăjduind într-un destin mai bun și într-o fericită revanșă. Timp de o sută de zile a fost iarăși stăpînul și gloria Franței. Strînse în grabă o nouă armată și se îndreptă către Belgia, spre a-i înfrunta pe englezii lui Wellington și pe prusienii conduși de Blücher. Prusienii fură bătuți la 16 iunie 1815 la Ligny, dar la 18 iunie Napoleon fu învins la Waterloo de către ducele de Wellington. Franța era ruinată, iar guvernul provizoriu îi ceru să părăsească capitala „unde prezența sa nu poate fi decît un prilej de tulburări și o primejdie publică". Abdicînd a doua oară, este deportat în insula Sf. Elena; acolo, la 5 mai 1821, avea să se stingă după o grea suferință „o inteligență și o forță care erau prea mari pentru securitatea lumii."[1]

§ 2 FĂURITOR DE STAT

Genial ostaș, Napoleon a fost un nu mai puțin strălucit administrator. Dornic să pună bazele unui nou imperiu carolingian, în care Franța să domine, marele general era conștient de rolul și importanța unei bune organizări în statornicirea și funcționarea unui astfel de stat gigant. Armele nu puteau hotărî totul, o bună gospodărire urma să trăinicească biruințele militare. Se pare că Napoleon — care cunoștea foarte bine istoria Romei — era adeptul concepției romane că ceea ce se cucerește cu armele trebuie cucerit a doua oară cu plugul și cu legea. Iată de ce, încă de la începutul carierei sale n-a uitat niciodată ce trebuie să însemne pentru stat o bună și sănătoasă politică economică și administrativă. De fapt calitățile sale de bun gospodar nu pot surprinde; un general genial care intuia pe moment cea mai potrivită strategie și cea mai bună tactică, în conformitate cu locul, cu timpul și cu materialul uman de care dispunea, era prin însăși constituția sa intimă aplicat să înțeleagă mersul și importanța ruajului administrativ și soluțiile mereu adecvate pe care acesta le necesita.

[1] *Ibidem*, p. 205.

Victorios în Italia, Napoleon s-a gîndit imediat la organizarea acesteia. Cunoscînd realităţile geografice, politice şi istorice ce caracterizau peninsula, el îi dă o nouă organizare, încercînd să menajeze unele susceptibilităţi naţionale, dar fără a nesocoti interesele Franţei. O parte din teritoriile cucerite le anexează în mod nemijlocit Franţei, iar o alta, sub denumirea de Republica Cisalpină (în care intra în primul rînd Lombardia), o transformă într-o unitate vasală în care puterea politică revenea unei adunări consultative locale aflată sub permanentul control al forţelor de ocupaţie franceze. O a treia parte din Italia (cum era cazul Romei) rămînea mai departe în vechea ei formă de organizare, dar, de fapt, şi ea subordonată Franţei.

În acelaşi timp, tînărul general introduse numeroase măsuri în vederea desfiinţării privilegiilor feudale, luînd autorităţilor bisericeşti dreptul de a strînge dări şi biruri. În fine, în partea nordică a Italiei a promulgat cîteva legi de factură franceză, menite să uşureze dezvoltarea economică a Republicii Cisalpine, pe calea omogenizării ei cu structura social-politică a Franţei.

După biruinţele din Orient, grija lui Bonaparte a fost, de asemenea, să organizeze noul teritoriu cucerit. Înainte de toate el şi-a dat seama că populaţiei Egiptului, de religie mahomedană, trebuia să-i fie menajate obiceiurile şi mai ales credinţa. Cunoştea prea bine istoria tînărul general pentru a nu subestima primejdia unui război religios cu musulmanii. De aceea, încă înainte de debarcare dădu soldaţilor următorul ordin de zi: „Soldaţi! Popoarele în mijlocul cărora mergem să trăim sînt de religie mahomedană; primul verset din cartea lor sfîntă este acesta: «Nu există alt dumnezeu decît dumnezeul nostru, iar Mohamed este profetul său». Nu-i contraziceţi; purtaţi-vă faţă de ei aşa cum ne-am purtat cu evreii şi cu italienii... Aveţi pentru ceremonialul prevăzut de Coran, pentru moschei, aceeaşi toleranţă pe care aţi avut-o pentru mănăstiri, pentru sinagogi, pentru religia lui Moise şi Isus Cristos. Legiunile romane au ocrotit toate religiile. Veţi găsi acolo moravuri deosebite de cele din Europa; va trebui să vă obişnuiţi cu ele."[1]

Aşadar, religia mahomedană trebuia să se bucure de cel mai complet respect, iar locaşurile religioase, muftii şi imamii, de cea mai strictă inviolabilitate. Mai mult chiar, înţe-

[1] J. Tulard, *Napoléon Bonaparte. Proclamations*, Paris, 1964, p. 24.

legînd că jafurile, crimele și violurile n-ar putea decît înăspri raporturile cu localnicii, Bonaparte dispuse în continuare: „Popoarele spre care ne îndreptăm tratează femeile altfel decît noi, dar în toate țările cel ce violează este un monstru. Jaful nu a îmbogățit decît un număr neînsemnat de oameni; el ne dezonorează, distruge resursele noastre și ne face vrăjmașe popoarele pe care interesul cere să ne fie prietene."[1]

Odată stabilit la Cairo, Napoleon începu organizarea Egiptului. Puterea locală — în orașe și în comunele rurale — rezida într-un divan alcătuit din cei mai de vază și bogați locuitori și în autoritatea comandamentului militar francez. Același sistem se aplica și în capitala țării, Cairo, unde Divanul era alcătuit din reprezentanții orașului și ai provinciei, supus fiind aceluiași control al comandamentului francez.

Acestei organizări politice i se adăuga și una fiscală, concepută pentru satisfacerea atît a nevoilor Egiptului, cît și a trupelor franceze de ocupație. De aceea, dările în natură aveau o pondere importantă în ansamblul măsurilor fiscale preconizate. Luă și unele dispoziții de lichidare a raporturilor feudale, cu intenția vădită de a lovi în beii mameluci — dintre care unii, refugiindu-se în sud, continuau rezistența — și de a ajuta burghezia arabă interesată să participe cît mai mult la tranzacțiile comerciale din bazinul mediteranean.

În fine, ordinea polițienească încredințată divanurilor și șefilor militari urmărea securitatea proprietății private și a comerțului intern și extern, socotiți piloni ai noului eșafodaj al Egiptului pe care Napoleon îl voia francez.

Spiritul de mare organizator al lui Bonaparte se vădește și în modul în care a conceput expediția în Egipt. Asemenea marelui său înaintaș, Alexandru[2], pe care se străduia să-l imite în multe privințe, tînărul general și-a luat drept colaboratori numeroși savanți care să facă cercetări științifice în străvechea țară a piramidelor.[3] Dintre cei care-l însoțeau, îi amintim pe marele astronom, fizician și matematician Laplace, pe geometrul Monge, pe chimistul Bertholet, pe scriitorul Lemercier, pe poetul Arnault, căruia îi dădu printre atribuții și organizarea unei biblioteci, zeci de ingineri, tehnicieni, naturaliști etc. Cercetările care au fost făcute cu această ocazie

---

[1] *Ibidem*, p. 25.

[2] Vezi Vl. Hanga, *Alexandru cel Mare*, București, 1974, p. 38.

au adus noi lumini asupra artelor, ştiinţelor pozitive şi istoriei, favorizîndu-se sub acest ultim aspect naşterea egiptologiei ca disciplină de-sine-stătătoare.

Evenimentele nu l-au ajutat pe Bonaparte să joace în Egipt rolul de odinioară al lui Alexandru; că voia să fie la înălţimea înaintaşului său rezultă în mod indirect din ordinul său dat ostaşilor înainte de debarcare de pe bordul corăbiei Orient: „Primul oraş pe care-l vom întîlni a fost construit de Alexandru. Vom afla la fiecare pas amintiri vrednice de a stimula emulaţia francezilor."[1]

N-a reuşit Bonaparte să facă din Egipt un Imperiu de Răsărit care să cuprindă întreg Levantul şi Constantinopolul, dar a ajuns, prin biruinţele sale, monarh neîncoronat al acestei ţări, i-a deschis noi perspective în dezvoltarea unei civilizaţii multă vreme uitată.

După lovitura de la 18 Brumar 1799, Napoleon deveni stăpînul Franţei şi rămase ca atare vreme de 15 ani. Tînărul general se găsea la răspîntie de istorie: ordinea feudală murise, iar forţele sociale noi îşi făceau loc, căutîndu-şi adesea forma, uneori direcţia. Ca în orice momente istorice de asemenea proporţii exista o fierbere generală în care concurau elemente vechi şi noi, bune şi rele, adevărul şi minciuna. Burghezia biruise în Franţa, dar revoluţia cu toate efectele ei pozitive nu putuse — prin însăşi esenţa şi finalitatea ei — să evite criza economică, oboseala, corupţia, demagogia, brigandajul şi frămîntările interne. Sacrificiului adevăraţilor revoluţionari i se substituia adeseori egoismul şi parvenitismul aventurierilor şi oportuniştilor. Afacerişti şi speculanţi, bancheri şi furnizori, dispreţuind lipsurile celor mulţi, nu se sfiau să patroneze cele mai veroase afaceri şi să folosească cele mai infame mijloace de îmbogăţire. Burghezia franceză avea nevoie de un om de nădejde, de cineva care să-i ocrotească interesele ameninţate de cele mai variate forţe ce se întîlneau pe arena socială a Franţei. Pierzîndu-şi încrederea în propriile ei posibilităţi, era dispusă să renunţe la democratismul revoluţionar pe care-l afişase iniţial şi să accepte o formulă, fie şi autoritară, care să-i înlesnească tranzacţiile şi să-i chezăşuiască supremaţia cucerită prin revoluţie.

Intuind în mod genial mersul şi direcţia evenimentelor, Bonaparte consideră dictatura personală „ca o necesitate" împo-

[1] J. Tulard, *op. cit.*, p. 25.

triva „anarhiei și marilor dezordini", ca singura mîntuire pentru „a închide prăpastia și a limpezi haosul."[1]

Punîndu-și toată genialitatea în slujba noii orînduiri care înlocuia o ierarhie socială cu o alta mai elastică, Napoleon rămîne într-un anumit sens „soldat al Revoluției", după expresia lui A. Soboul sau, mai corect, apărătorul ferm al intereselor noii clase posedante. Socotind că „romanul Revoluției" s-a încheiat și că trebuie „să începem istoria și să vedem ce e real și posibil în aplicarea principiilor", separînd cu grijă speculativul și efemerul de certitudine și permanență, tînărul general pornește la acțiune, la construirea dictaturii, folosind din vasta-i gamă de posibilități tot ceea ce era util momentan pentru propria-i cauză sau, pentru a-i folosi propriile-i cuvinte, transformîndu-se după împrejurări „cînd în vulpe, cînd în leu".

Noile principii ale administrației pe care Bonaparte le făurise după lovitura de stat de la 18 Brumar urmau să servească drept temelii statului său centralizat și autoritar. Franța a cărei istorie începuse încă din vremea lui Caesar și Vercingetorix căpăta acum o structură de stat care va continua — cu excepția efemerei Comune din Paris — să-și prelungească existența pînă la cel de al doilea război mondial.

După o lună de la 18 Brumar, noua constituție, cunoscută sub numele de Constituția anului al VIII-lea al Republicii, era gata. Supusă plebiscitului popular, constituția întruni, la 4 Nivôse (25 decembrie 1799) 3 011 007 voturi față de 1 562 contra. Deși militarii au votat pe unități, răspunzînd în cor întrebării comandanților dacă votează sau nu constituția și deși autoritățile n-au rămas indiferente față de modul în care s-au desfășurat alegerile, totuși larga adeziune la politica napoleoniană nu poate fi minimalizată, necum contestată.

Conducerea de stat era exercitată de mai multe organe: consulatul, senatul, tribunatul, corpul legislativ, consiliul de stat și consiliul de miniștri sau guvernul.

Consulatul era alcătuit din trei consuli aleși de senat, dar dintre aceștia primul consul avea cele mai largi și mai importante atribuții, deoarece ceilalți doi dispuneau doar de un vot consultativ. Lui îi reveneau conducerea relațiilor externe, promulgarea legilor, numirea consilierilor de stat, a

[1] Ed. Driault, *Napoléon*, Paris, 1943, p. 184.

miniştrilor, funcţionarilor şi ofiţerilor superiori, angajarea cheltuielilor statului ş.a.

Senatul compus din 80 de membri aleşi pe viaţă, de către primul consul, avea competenţa de a confirma legile şi de a alege tribunatul şi corpul legislativ în a căror competenţă intra discutarea şi votarea legilor. Deşi iniţiativa legiferării aparţinea consiliului de stat — ales de guvern şi alcătuit dintr-un număr mai restrîns de membri — totuşi ea putea fi exercitată atît de consuli, în fapt de primul consul, cît şi de consiliul de miniştri. Aşadar, legile iniţiate sau propuse de consiliul de stat, de guvern sau de consuli erau discutate şi cenzurate de tribunat, după care, votate de corpul legislativ şi confirmate de senat, erau promulgate de primul consul.

Această nouă şi complicată organizare a ordinei statale ţintea să limiteze posibilitatea de reafirmare a concepţiilor revoluţionare şi eventualitatea continuării revoluţiei cu un mai larg caracter popular.

Constituţia asigura prin dispoziţiile ei întîietatea primului consul — devenit consul pe viaţă în 1802 — asupra întregului mecanism constituţional, iar datorită stării de fapt, Bonaparte reuşi în curînd să concentreze toate puterile în mîinile sale.

În noua constituţie ca şi în legiuirile ce vor urma, Bonaparte va păstra multe din cuceririle revoluţiei: abolirea privilegiilor feudale, egalitatea, cel puţin sub aspect formal, înaintea legilor, consolidarea proprietăţii burgheze şi a celei ţărăneşti provenite din vînzarea de către stat a fondurilor feudale confiscate, laicizarea învăţămîntului public, subordonarea bisericii normelor dreptului administrativ etc. Cu toate acestea, Bonaparte făcu totul ca să-şi consolideze propria-i putere politică, punîndu-şi tot talentul şi priceperea în scopul transformării puterii într-o adevărată autocraţie. Statul trebuia să devină o unealtă docilă şi eficientă în realizarea cutezătoarelor sale planuri.

Centralizînd în mîinile sale puterea de stat, Bonaparte suprimă autonomia administraţiei locale. În fruntea departamentelor — corespunzătoare judeţelor noastre — era numit de către ministrul de interne cîte un prefect. Ajutat în munca sa de un consiliu general, care dădea doar simple avize, prefectul îndeplinea în departamentul său directivele guvernului. La rîndul său, numea în oraşe şi în comunele rurale pe primari şi consiliile municipale şi comunale, supraveghindu-le cu rigurozitate activitatea administrativă şi politică. Întreaga admi-

nistrație, se găsea așadar, sub conducerea ministrului de interne, în fruntea căruia se afla un om de încredere al primului consul.

Justiția fu și ea reorganizată, instanțele restructurate în raport cu nevoile puterii centrale, iar ceva mai tîrziu, și treptat, curțile cu juri au fost desființate.

Deși proclama, în teorie, independența justiției față de puterea executivă, Napoleon nu avea prea multe scrupule cînd era vorba de judecarea dușmanilor regimului pe care-l instaurase. Aici, principiul pe care-l aplica era *salus Reipublicae suprema lex esto* („mîntuirea statului e lege supremă"). În schimb, în procesele civile sau penale care nu atingeau interese politice și de stat, Napoleon cerea judecătorilor cea mai deplină obiectivitate. „Niciodată să nu cercetați din ce partid a făcut parte cel ce se înfățișează înaintea voastră pentru dreptate" — spunea primul consul unor judecători veniți la el într-o audiență de prezentare.

Siguranța statului era încredințată ministerului poliției, înzestrat cu mari fonduri financiare și subordonat direct lui Bonaparte. În fruntea acestui minister, tînărul general l-a numit pe Fouché, fiul unui mic negustor, intrat în politică după ce lepădase haina de preot. Trădînd Directoratul, lacom de bani și de onoruri, Fouché s-a pus în slujba lui Napoleon. Totdeauna lucid și calculat, ministrul poliției era născut pentru misiunea ce i se încredințase: maestru în organizarea sistemului de spionaj, de prevenire și execuție, privea crima și brutalitatea ca cele mai firești mijloace de guvernare. Napoleon îi cunoștea foarte bine felul de a fi dar îl socotea „un rău necesar" de care avea absolută nevoie. Știindu-l capabil de a vinde pe oricine, chiar și pe cei care-l cumpăraseră, primul consul organiză, independent de ministerul poliției, prefectura poliției capitalei al cărei șef îi era subordonat direct. În acest mod, Bonaparte urmărea să controleze activitatea lui Fouché și să intervină ori de cîte ori ar fi fost necesar pentru a stabili un echilibru.

Conducerea politicii externe o încredință lui Talleyrand. Aristocrat prin naștere și acesta intra în politică după ce lepădase cîrja episcopală. Trădînd Directoratul, Talleyrand îmbrățișă cauza napoleoniană. Lacom de bogății și demnități, oricînd gata să se vîndă și pe el și pe alții pentru bani, iubind fastul și disputele spirituale, fostul episcop era un adevărat maestru al intrigii și combinațiilor politice. Util tînărului general el știu să-i cîștige încrederea pînă în momentul în

care, intuindu-i cu luciditate prăbușirea, trecu de partea dușmanilor împăratului, sub pretextul că slujește interesele Franței.

Consolidîndu-și puterea, Napoleon știu totodată și cum să procedeze cu cei din jur, fiind conștient că teama și interesul pot juca un rol hotărîtor printre mobilurile care-i pun în mișcare pe oameni. De aici, politica sa elastică care trecea adesea de la teroare la favoruri, de la recompensă la pedeapsă și de la toleranță la constrîngere.

Dornic să-și atragă masele de credincioși de partea sa, Napoleon încheie în anul 1801 un concordat cu papa Pius al VII-lea.

Fără a fi ateu declarat, Napoleon era indiferent în materie de credință; ca întotdeauna, el subordona totul politicii și intereselor urmărite. „Ca să-i cîștig pe musulmanii din Egipt m-am făcut musulman, ca să potolesc Vandeea m-am făcut catolic, ca să atrag preoții din Italia m-am făcut ultramontan[1]; dacă aș cîrmui un popor de evrei, aș reconstrui templul lui Solomon."[2]

Deși pentru toți era clar că Revoluția crease un puternic curent ateist și că armata franceză și unii din conducătorii ei nutreau sentimente ostile bisericii, misticismul și bigotismul religios al Evului Mediu era încă foarte puternic în masele de țărani, care rămăseseră cei mai statornici apărători ai catolicismului. Napoleon era conștient că armata „sutanelor negre" putea însă să-i fie de folos, alături de celelalte instrumente de dominare și sprijin pe care și le făurise. În același timp, regaliștii pierdeau un aliat prețios, iar libertatea cultului religios avea să frîneze dezvoltarea gîndirii libere, a ideilor iluministe și a ideologiei revoluționare care nu putea fi pe placul celui care pregătea temeliile noului imperiu autoritar. Nimic mai firesc, așadar, ca Napoleon să recunoască religia catolică „religie a majorității poporului francez" și să pună biserica sub ocrotirea statului. Deși nu mai era „religie de stat", așa cum fusese sub vechiul regim, totuși biserica catolică primea — în temeiul Concordatului semnat în iulie 1801 între Napoleon și papă și promulgat la 15 aprilie 1802 — dreptul de a-și practica cultul în mod nestingherit în toată țara. Papa renunța definitiv la pămînturile ce fuseseră confiscate bisericii, clerul era salariat al statului, iar confirmările în

---

[1] De la „ultramontanism", doctrină teologică favorabilă curții papale.
[2] Las Cases, *Souvenirs de Napoléon I*, Paris, 1902, p. 318.

înaltele funcţii bisericeşti se dădeau de către Scaunul papal numai celor pe care Napoleon îi numea în asemenea demnităţi. Pe de altă parte, hotărîrile papei — enciclice, bule, pastorale etc. — nu aveau valabilitate şi putere de aplicare în Franţa decît după ce fuseseră aprobate de guvern.

Rezultatele scontate de Napoleon n-au întîrziat să se arate. În răstimp de numai cîţiva ani, împăratul deveni „întruchiparea duhului sfînt" pe pămînt şi „unealta" lui dumnezeu menită să smulgă rădăcinile anarhiei revoluţionare şi să asigure pacea şi liniştea poporului. Armata neagră a clerului trecuse trup şi suflet de partea marelui general.

Conştient de importanţa şi rolul pe care trebuie să-l joace şcoala în formarea viitorului cetăţean, Napoleon a pus bazele învăţămîntului mediu şi superior a cărui organizare a rămas aproape neschimbată pînă după cel de al doilea război mondial. Liceele franceze deveniseră puternice focare de cultură din care s-a recrutat elita Franţei mai bine de un secol, iar universităţile, adevărate modele influenţînd din plin dezvoltarea culturală şi ştiinţifică a întregului continent.

Manifestînd un deosebit respect pentru oamenii de ştiinţă şi măgulit de-a fi privit ca un Maecenas al artelor şi ştiinţelor, Napoleon i-a copleşit cu onoruri, distincţii şi avantaje pe savanţii epocii. Atenţia sa se îndrepta în special spre oamenii ştiinţelor pozitive, aşteptînd de la ei rezultate tehnice care să ajute la dezvoltarea progresului social şi să întărească „gloria imperiului", după cum se exprima el într-o scrisoare adresată lui Laplace în iulie 1812.

Autoritar atît prin temperament cît şi din dorinţa de a preveni criticile şi nemulţumirile ce şi-ar fi putut face loc între coloanele ziarelor epocii, Napoleon luă măsuri îndreptate împotriva libertăţii presei. Imediat după lovitura de stat din 18 Brumar ordonă suprimarea a 60 de ziare din cele 73 existente. Cele 13 care continuau să apară au fost puse sub supravegherea ministrului poliţiei, iar după o scurtă vreme o nouă reducere făcu să rămînă numai patru. Tipărite într-un format foarte mic (englezii le numeau, din această pricină, „batiste") şi lipsite de articole importante şi interesante sub aspectul conţinutului, cele patru ziare nu mai erau citite aproape de nimeni.

Deşi libertatea politică a fost practic suprimată de către Napoleon, totuşi relaţiile cetăţeanului cu autorităţile au fost reglementate de aşa natură, ca arbitrarul funcţionăresc admi-

nistrativ să apese cît mai puțin pe burghezul de rînd. „Am chibzuit multă vreme — spunea Napoleon — și ne-am îngrijit pentru a putea să refacem edificiul social. Astăzi sînt dator să veghez pentru a păstra libertatea publică. Nu înțeleg ca francezii să devină robi. Prefecții abuzează extinzîndu-și autoritatea. Liniștea și libertatea cetățenilor nu trebuie să depindă de exagerările și de bunul plac al unui singur administrator. Vegheați ca autoritatea să devină cît mai puțin simțită și să nu apese inutil asupra poporului."[1]

Încă de la începutul guvernării sale Napoleon a urmărit să dezvolte și să întărească industria franceză, conștient de rolul pe care trebuia să-l aibă în consolidarea potențialului economic al Franței angajată pe calea unei expansiuni politice și militare fără precedent în istoria ei. Așa se explică crearea Societății pentru încurajarea industriei naționale printre ai cărei acționari se număra el însuși și o parte din funcționarii și generalii săi. Numeroasele expoziții industriale organizate de împărat și măsurile pe care le-a luat pentru înlesnirea propășirii industriei naționale dovedesc permanenta sa grijă pentru cea mai rentabilă dintre toate ocupațiile lucrative de pînă atunci.

Convins de importanța reglementării juridice a raporturilor sociale, Napoleon numise încă de la 12 august 1800 o comisie însărcinată să elaboreze proiectul unui cod civil, menit să devină temelia dreptului civil al noului edificiu social la a cărui înălțare lucra cu atîta zel și convingere. „Codul civil al lui Napoleon trebuia să legalizeze juridicește și să consfințească victoria burgheziei asupra orînduirii feudale, să asigure inviolabilitatea pozițiilor pe care proprietatea particulară avea să le ocupe în noua societate, să facă invulnerabil principiul proprietății burgheze absolute față de orice atacuri — fie ale nobililor, care nu se resemnau să moară, fie ale proletarilor, care vroiau să-și rupă lanțurile."[2]

După aproape patru ani de muncă, codul a fost terminat. N-au lipsit unele obiecții ale organelor legislative, dar Napoleon, care era omul faptelor și nu al vorbelor, știu să conducă astfel lucrurile, încît din martie 1804 noul cod semnat de el a rămas pînă azi cea mai importantă lege a dreptului francez.

Codului civil i-a urmat Codul de procedură civilă (1806) și cel comercial (1807). Fără a avea importanța Codului ci-

[1] R. Peyre, *Napoléon*, Paris, 1896, p. 188.
[2] E. V. Tarlé, *op. cit.*, p. 150.

vil, acestea au continuat, cu toate modificările structurale care le-au fost aduse, să se aplice pînă în zilele noastre.

Dornic să-şi consolideze puterea personală, Napoleon voia să fie continuatorul tradiţiilor imperiale romane şi ale lui Carol cel Mare. El visa să întemeieze un imperiu universal, o „asociaţie europeană" a tuturor naţiunilor fărîmiţate de politică şi de revoluţii, guvernate de aceleaşi opinii, sentimente şi interese. Legile ar fi trebuit să fie unice, la fel moneda, comunitatea popoarelor asigurată, iar ca o încoronare finală, o pace generală să domnească pretutindeni. Este greu de precizat dacă aceste planuri dezvăluite de Napoleon posterităţii, la Sf. Elena, au fost sincere sau nu. Este cert însă că, pentru a asigura expansiunea militară şi politică a Franţei, avea nevoie de puteri nelimitate pe care poziţia sa constituţională de prim-consul nu i le putea oferi. Nimic mai firesc ca senatul să-i acorde, la 18 aprilie 1804, titlul de împărat cu drepturi ereditare. Franţa dinastiilor merovingiene, carolingiene — ultima cu cele două ramuri ale ei, Valois şi Bourbon — cunoştea acum o a patra dinastie: cea bonapartistă. Plebiscitul organizat mai tîrziu avea să ratifice hotărîrea senatului. Monarhia feudală fusese înlocuită, spre stupefacţia republicanilor revoluţionari, cu cea burgheză.

Încoronarea avu loc la Paris în catedrala Nôtre Dame, în ziua de 2 decembrie 1804. Dar, spre deosebire de ceilalţi împăraţi încoronaţi de papă, Napoleon nu-i îngădui lui Pius al VII-lea să-i pună coroana pe cap potrivit vechilor tradiţii. Luînd-o din mîna marelui pontif, el şi-o aşează singur pe cap, iar pe soţia sa Josefina, îngenunchiată alături, o încoronă tot el, cu o cunună mai mică. Prin acest gest, noul împărat voia să arate lumii că urcarea sa pe tron nu este un har dăruit, ci rezultatul propriei sale voinţe, energii şi strădanii.

Senatus-consultul prin care se organizează imperiul francez — în realitate o adevărată constituţie ce cuprindea 142 de articole — a rămas în vigoare, cu unele modificări neesenţiale, pînă la înfrîngerea definitivă a lui Napoleon.

Împăratul deţine tronul pe viaţă, succesiunea la tron revenind descendentului său direct şi legitim. El are dreptul de a prezida senatul şi consiliul de stat, de a numi şi revoca miniştrii, înalţii funcţionari şi ambasadorii. De asemenea, el promulgă senatus-consultele şi legile, aprobă sau respinge declaraţiile senatului cu privire la neconstituţionalitatea legilor votate de corpul legislativ şi stabileşte relaţii diplomatice cu

alte țări, avînd dreptul de a încheia tratatele pe care le crede de cuviință.

Se înființează marele consiliu al împăratului, alcătuit din cei șase mari demnitari ai imperiului: marele elector, vice-cancelarul imperiului, vice-cancelarul de stat, vice-trezorierul, marele amiral și conetabilul. Acesta din urmă avea atribuții militare. În ordinea ierarhiei de stat — civilă și militară totodată — urmau mareșalii, inspectorii armatelor, marele șambelan, un fel de secretar privat al împăratului, mareșalul palatului etc.

Organele centrale ce existau anterior se mențin: senatul, corpul legislativ, consiliul de stat și consiliul de miniștri. Departamentele ministeriale se reorganizează; numărul lor ajunge la 11: secretariatul de stat, justiția, cultele, relațiile externe, finanțele, trezoreria[1], războiul, administrația războiului, marina[2], internele, manufactura și comerțul.

Paralel cu administrația centrală, senatus-consultul de organizare a imperiului se ocupa și de organizarea locală, pe care o subordonează ministerelor de resort. Teritoriul Franței este împărțit în departamente, arondismente și comune. Acestea erau conduse de consilii generale, de arondisment și respectiv de comună; în fruntea lor se afla un prefect în departamente, un subprefect în arondismente și un primar în comune. Împuterniciți ai guvernului, ei asigurau în unitățile lor administrativ-teritoriale îndeplinirea directivelor date de conducerea centrală.

Napoleon dădu Franței și o nouă organizare judiciară, strîns legată de împărțirea teritorial-administrativă a țării. Cea mai înaltă instanță judecătorească era curtea de casație — unică pentru toată țara — organizată pe două secții: civilă și penală[3]. În departamente funcționau curțile de apel, în arondismente, tribunalele civile, iar în cantoane (subdiviziuni ale arondismentelor), judecătoriile de pace. Cu excepția judecătorilor de la aceste ultime instanțe, care rămîneau electivi, toți ceilalți erau numiți de împărat.

---

[1] Dublarea ministerului de finanțe cu cel al trezoreriei se explică prin complexitatea problemelor financiare și a uriașelor cheltuieli necesitate de ruajul administrativ și nevoile militare din vremea lui Napoleon.

[2] Triplarea ministerului armatei este consecința extinderii organizării militare a Franței și a campaniilor întreprinse ca și a celor pe care Napoleon le proiecta în viitor.

[3] Funcționa și în secțiuni unite.

Judecarea proceselor penale era încredințată unor instanțe speciale: în departamente — curților de justiție criminală, în arondismente — instanțelor de poliție corecțională, iar în cantoane și comune — tribunalelor de canton și de comună. Pe lîngă aceste instanțe penale ordinare funcționau și cele de excepție cum erau Înalta curte imperială — în a cărei competență intra judecarea membrilor familiei regale, a înalților demnitari și a celor ce atentaseră la siguranța statului sau la viața împăratului — și cele militare. Cum era și firesc, o atenție deosebită dădu Napoleon organizării armatei care a rămas pînă la prăbușirea sa sprijinul de nădejde al întregii sale politici expansioniste. După ce ajunse împărat, Napoleon își puse în aplicare principiile la care meditase încă din vremea cînd frecventa cursurile școlii militare. El își organiză întreaga oștire în corpuri de armată alcătuite într-un număr variabil de unități — după nevoi: divizii de infanteriști, la care se adăuga un număr proporțional de unități de artilerie, o brigadă de cavalerie ușoară și unitățile de geniu corespunzătoare. Avînd un efectiv de circa 25 000 de oameni, corpurile de armată alcătuiau unități militare complexe, capabile fie să atace, fie să reziste unor oștiri mult mai numeroase. Totodată, aceste mari unități se puteau cu ușurință uni sub un comandament unic, devenind mari armate a căror forță de străpungere și la nevoie de rezistență era cu adevărat impresionantă în cîmpul celor mai variate și ingenioase combinații tactice și strategice. Pe deasupra, împăratul își păstra sub comanda lui directă unități importante de artilerie călare și de cavaleriști. Aceste unități mobile puteau cu ușurință să intercepteze în flancuri mișcările inamicului, să-i captureze curierii, să-i zădărnicească aprovizionarea, să-l urmărească în retragere mărindu-i deruta, într-un cuvînt, să-i primejduiască orice încercare de a-și pune în valoare efectivele. Aceste unități mobile și cu o impresionantă putere de foc puteau sprijini cu cea mai mare eficacitate corpurile de armată franceze în desfășurarea întregii lor capacități în ofensivă și apărare.

Napoleon mai știa că oștile fără disciplină sînt asemenea unei umbre fără trup. Marele general n-a fost însă adeptul unei discipline rigide și brutale; de aceea, pedepsele corporale erau excluse, iar pedeapsa cu moartea sau munca silnică, îngăduită numai în cazuri strict limitate, prevăzute în legile militare. Pentru abaterile mărunte, funcționa o instituție introdusă prin încuviințarea tacită a lui Napoleon: tribunalul camarazilor de arme. Hotărîrile acestor tribunale aveau o mare

influență asupra ostașilor de rînd, deși uneori erau foarte severe. Astfel, martori oculari relatează că în timpul unui atac doi soldați se ascunseseră din cauza fricii; după bătălie, tovarășii lor de arme constituiră de îndată un consiliu alcătuit din trei ostași de rînd care-i condamnă la moarte și-i execută imediat. Comandanții și ofițerii știau de aceste tribunale, dar fără a le acorda o existență legală, le tolerau activitatea, convinși fiind de rolul mare jucat de ele în întărirea disciplinei soldaților.

Ca altădată Alexandru cel Mare și Caesar, Napoleon știa să fie soldat printre soldați, împărțind cu ei greutățile și bucuriile luptelor și biruințelor. „Micul caporal" — cum îl numeau în intimitate soldații — era tovarășul lor de fiecare zi, comandantul care spusese „că fiecare soldat poartă în raniță sa, bastonul său de mareșal", generalul care știa să-i însuflețească, să le înțeleagă dorințele, să le răsplătească meritele și sacrificiile.

După pacea de la Tilsit (1807), despotismul lui Napoleon se accentuează. Reducînd opoziția la tăcere, el își creează, printr-un decret imperial, o nouă nobilime așa-zisă „de merit" menită să o înlocuiască pe cea „de sînge", rămasă credincioasă Bourbonilor. Alcătuită din 31 de duci, 452 de conți, 1 500 de baroni și 1 474 de cavaleri, noua nobilime trebuia să fie un sprijin social eficient pentru politica sa dictatorială. Multă lume, și în special armata, a fost afectată de această încălcare a ideii de egalitate pentru care luptase Republica, dar Napoleon știu să prevină adîncirea nemulțumirilor, înnobilînd la început oameni de rînd pentru a convinge masele că drumul spre noua nobilime era deschis tuturor.

Accentuarea dictaturii napoleoniene își găsește expresia și în legislația sa penală concretizată în Codul de procedură penală (1808) și Codul penal (1810). Noile coduri statorniceau obligativitatea reprimării penale a faptelor ce încălcau ordinea socială și de stat (*nullum crimen sine poena*); împărțind infracțiunile în raport de gravitatea lor, codurile napoleoniene stabileau pedepse în conformitate cu gradul de periculozitate socială a acestora. Judecătorul trebuia să stabilească pedepsele între limitele maxime și minime fixate de cod, ținînd seama de circumstanțele atenuante sau agravante ale săvîrșirii faptelor. Pentru infracțiunile politice, Codul penal prevedea numai pedeapsa capitală; aceeași pedeapsă se dădea și în alte cîteva cazuri legate de interesele majore ale statului, ca falsificarea de monedă, contrafacerea sigiliului statului etc.

După 1810—1811 — epoca de apogeu a puterii politice napoleoniene — activitatea administrativă a împăratului devine tot mai redusă. Din ce în ce mai mult Napoleon este preocupat de organizarea armatei franceze, în conformitate cu veleităţile sale de a cuceri lumea. Calităţile sale de administrator se făceau totuşi vizibile ori de cîte ori bătăliile, care se succedau unele după altele fără întrerupere, îi dădeau puţin răgaz să mediteze la nevoile interne ale Franţei. Chiar şi la Moscova semna decrete, ordine, numiri, recompense sau revocări de funcţionari şi demnitari. Tot acolo Napoleon a semnat şi statutul de organizare a Comediei franceze, care sub denumirea de „decretul de la Moscova" — a reprezentat multă vreme cadrul organizatoric al celei dintîi scene franceze.

Întreaga activitate administrativă a lui Napoleon dezvăluie o înţelegere şi o clarviziune remarcabilă asupra rostului statului făurit după revoluţie. Conştient că temelia acestuia o constituie dezvoltarea liberă a intereselor burgheze, împăratul a făcut din ele piatra unghiulară a întregii sale politici din lăuntru şi din afara Franţei. Totodată, Napoleon a intuit că puternicul mecanism al noului stat îi poate foarte bine servi la realizarea politicii sale dictatoriale, la creşterea şi consolidarea puterii lui personale. De aceea, ori de cîte ori interesele politicii sale expansioniste — prin care urmărea să-şi asigure dominaţia în Europa şi să-şi satisfacă vanitatea şi orgoliul personal — cereau ca afacerile şi speculaţiile burgheziei să fie sacrificate, nu a ezitat să le sacrifice. „El nu cruţa nici interesele ei [ale burgheziei — *n.n. Vl. H.*] *materiale* cele mai esenţiale, comerţul şi industria, ori de cîte ori aceste interese intrau în conflict cu propriile sale interese politice."[1] La adăpostul principiului *salus reipublicae suprema lex* („mîntuirea statului e legea supremă") ceea ce în realitate reprezenta primatul său militar şi politic, împăratul a trecut pînă la urmă la oprimarea „în mod despotic a liberalismului societăţii burgheze"[2].

În această politică, întărirea statului devenea un ţel suprem, iar burghezia era obligată la mari eforturi financiare pentru reuşita planurilor napoleoniene. Adesea împăratul numea marea burghezie „cea mai rea dintre aristocraţii", iar bogăţiile ei le socotea drept *le fruit du vol et de la rapine* („fructul furtului şi jafului").

---

[1] K. Marx — Fr. Engels, *Sfînta familie*, în *Opere*, vol. 2, ed. II-a, Bucureşti, Editura politică, 1962, p. 138.

[2] *Ibidem.*

Deşi burghezia l-a adus la putere pe Napoleon şi i-a asigurat dictatura, totuşi neînţelegerile dintre păturile cele mai înstărite şi împărat încep cu timpul să se accentueze. Cerîndu-i burgheziei sacrificii financiare din ce în ce mai mari şi limitîndu-i uneori veleităţile şi ambiţiile, Napoleon îi impunea şi unele restricţii în activitatea ei speculativă. „Dispreţul lui faţă de întreprinzătorii industriali nu făcea decît să completeze dispreţul lui faţă de *ideologi*. Şi în politica internă el a luptat împotriva societăţii burgheze, ca împotriva unui adversar al statului întruchipat în persoana lui, stat pe care-l concepea ca scop în sine absolut. Astfel, de pildă, el a declarat în consiliul de stat că nu va tolera ca marii latifundiari să-şi cultive sau să nu-şi cultive domeniile după bunul lor plac. Acelaşi sens l-a avut şi planul său de a monopoliza în mîinile statului *transportul mărfurilor* pentru a subordona astfel statului comerţul."[1]

Toate aceste măsuri şi planuri economice au potenţat divergenţele dintre împărat şi plutocraţie, fapt care a pricinuit numeroase fisuri în economia capitalistă şi în buna funcţionare a aparatului de stat napoleonian. „Comercianţii francezi au pregătit evenimentul care a zguduit pentru prima oară puterea lui Napoleon. Provocînd prin mijloace artificiale o foamete, speculanţii parizieni l-au silit pe Napoleon să amîne cu aproape două luni începerea campaniei din Rusia şi în felul acesta l-au făcut să pornească la război într-un anotimp prea înaintat."[2]

Iată de ce, asemenea contradicţii constituie, pe lîngă altele, explicaţii temeinice cu privire la cauzele care au generat prăbuşirea imperiului napoleonian.

---

[1] *Ibidem*, pp. 138—139.
[2] *Ibidem*.

II. CODUL LUI NAPOLEON

§ 1 TENDINȚE DE CODIFICARE ÎNAINTE DE BONAPARTE

Înainte de Revoluția franceză, Franța feudală era împărțită în două regiuni cu specific diferit în ceea ce privește izvoarele dreptului pozitiv. La miazănoapte de cursul Loarei se întindea „țara cutumelor", în care principalul, dacă nu unicul izvor de drept, îl constituia obiceiul pămîntului, deosebit de la o provincie la alta și chiar de la un oraș la altul.

În partea de miazăzi a Loarei se afla „țara dreptului scris", ținut în care influența romană a persistat mai multă vreme, datorită dreptului scris încorporat în *Corpus iuris civilis* al lui Iustinian. Într-adevăr, legile sale se aplicau în aceste regiuni ca un fel de drept comun, ca „o rațiune scrisă", ori de cîte ori cutumele locale, variate și adesea contradictorii, nu prevedeau soluția speței ce se judeca sau se pronunțau în mod contradictoriu. Altminteri, tot obiceiurile rămîneau sursa de bază a dreptului pozitiv și în sudul Franței.

Neajunsurile unei reglementări juridice, diferite de la un ținut la altul și chiar de la o localitate la alta, au început să fie simțite încă din epoca fărîmițării feudale, cînd numeroase provincii, relativ independente unele de altele, se simțeau stînjenite de diversitatea și uneori de contrarietatea cutumelor în vigoare ori de cîte ori încercau să facă schimburi de produse sau bunuri. Cronicarul lui Carol cel Mare, Eginhard, îi atribuia acestuia ideea — dealtfel nerealizată — de a unifica legile france și de a le îndrepta normele ce se dovediseră necorespunzătoare, iar episcopul Agobard într-o scrisoare către Ludovic cel Pios (814—840), îi atrage atenția

asupra infinitei diversități de legi „încît dacă se întîlnesc cinci oameni, nici unul din ei nu are aceeași lege."[1]

O primă dar foarte vagă tendință spre unificarea cutumelor o întîlnim în așa-zisele *Etablissements de Saint Louis* (Așezămintele Sfîntului Ludovic), întocmite pe la 1270 sub domnia regelui Ludovic al IX-lea (1214—1270), de un autor necunoscut, care juxtapune cutumele cîtorva provincii însoțindu-le de unele texte romane și canonice, în vederea armonizării conținutului lor.

Ideea este reluată de regele Carol al VII-lea (1422—1461) care, prin ordonanța sa din 1453 cunoscută sub numele de Ordonanța de la Montilz-lez-Tours, a dispus redactarea oficială a tuturor cutumelor Franței, în vederea unificării lor. Printre altele, regele constată că „adesea se întîmplă ca părțile să fie guvernate de cutume contradictorii în același ținut" și de aceea se impune „ca judecățile să devină mai sigure și să îndepărteze orice prilej de incertitudine și contrarietate."[2] Moartea sa a făcut ca ideea să nu poată fi realizată.

În secolul al XV-lea asistăm la consolidarea definitivă a regalității; victoria asupra fărîmițării feudale se realizează pe vremea domniei regelui Ludovic al XI-lea (1461—1483). „La finele secolului al XV-lea, unificarea politică a Franței făcuse progrese considerabile, fiind înfăptuită de regalitate, care se sprijinea pe nobilimea mijlocie și mică, precum și pe burghezia de la orașe. Aceste grupuri sociale aveau tot interesul să existe o putere de stat viguroasă, în stare să le apere de marea nobilime și să înăbușe rezistența din ce în ce mai intensă a țăranilor. Burghezia mai ales avea nevoie de o conducere puternică, capabilă să-i apere interesele comerciale, să ducă o politică externă energică și să țină în stare de supunere masele oamenilor muncii de la orașe. În felul acesta s-a instaurat în Franța o monarhie feudală puternică, care căuta să guverneze fără delegația stărilor. Unificarea politică a devenit posibilă numai datorită dezvoltării forțelor de producție, separării orașelor de sate, dezvoltării agriculturii, industriei manufacturiere și a comerțului, în fine, datorită formării pieței interne. Toate aceste fapte au determinat închegarea într-o singură unitate a regiunilor izolate, care înainte duseseră o viață economică închisă."[3]

---

[1] Migne, *Patrologia Latina*, Paris, 1849, vol. 104, p. 116.

[2] J. Van Kan, *Les efforts de codification en France*, Paris, 1929, p. 18.

[3] E. A. Kosminski și S. D. Skazkin, *Istoria evului mediu*, I, București, 1955, pp. 438—439.

O asemenea dezvoltare economică și politică reclama o treptată unificare a cutumelor care, la rîndul lor, printr-o inerentă dialectică, avea să faciliteze progresul social. De aceea, nu întîmplător regele Ludovic al XI-lea dorea să introducă în Franța un sistem unic de măsuri și greutăți și o singură cutumă în stare să înlăture „șireteniile și jaful avocaților" facilitate de ambiguitățile și contradicțiile multiplelor obiceiuri în vigoare. Unificarea cutumelor Franței însemna un proces de lungă durată și presupunea înainte de toate redactarea în scris a celor existente. Numai după cunoașterea exactă a conținutului acestora se putea încerca o unificare a obiceiurilor cu adevărat viabile pentru Franța politicește unificată.

Nimic mai firesc, așadar, ca Statele generale[1] de la Tours să ceară în anul 1484 ca redactarea în scris a cutumelor să fie accelerată, iar ordonanțele regale să fie unite, în vederea asigurării unei jurisprudențe uniforme, într-o colecție unică.

În anul 1560, Statele generale din Orléans propun redactarea unui corp de legi unice pentru întreaga țară, în vederea asigurării unei mai bune administrări a justiției și asigurării drepturilor stărilor privilegiate. Cîțiva ani mai tîrziu (1576), Statele generale din Blois hotărăsc ca atît obiceiurile cît și ordonanțele și edictele[2] regale să fie supuse unei minuțioase analize de către o comisie competentă, și tot ce se va găsi util și necesar să fie redactat într-un *corpus* aplicabil întregii Franțe, iar restul reglementărilor să fie abrogat în mod expres.

Dacă hotărîrile Statelor generale nu au fost prea eficiente, în schimb regii, prin unele edicte ale lor, au reușit să stabilească cîteva reguli unice pentru întreg regatul Franței, cu privire la aplicarea dreptului. Așa sînt ordonanțele din Villers-Cotterets (1539) și din Moulin (1560) referitoare la reorganizarea justiției, cele din 1556 și 1560 referitoare la căsătorie ș.a.

Urmărind să facă ceva mai mult decît predecesorii săi, Ludovic al XIII-lea (1601—1643) îl însărcină pe cancelarul Michel de Marilhac să întocmească o ordonanță regală care să conțină reglementarea principalelor instituții juridice ale Franței. Alcătuind o ordonanță de 461 articole, Marilhac statornici reguli pentru numeroase instituții civile, comerciale, penale, administrative, maritime etc. Fiind întocmită în grabă, fără prea

[1] Organe reprezentative ale celor trei stări: cler, nobilime și vîrfurile orășenești.

[2] Ordonanțele reglementau mai multe probleme, pe cînd edictele una singură.

multă grijă şi competenţă, ordonanţa — numită cu o oarecare ironie „Codul Michaud" — nu a putut juca rolul pentru care a fost concepută şi cu atît mai puţin pe cel al unui veritabil cod. Dealtfel, nici nu a fost pus în aplicare.

Un factor care a contribuit la unificarea legislativă a Franţei a fost doctrina. Mulţi dintre juriştii francezi au publicat numeroase tratate şi studii juridice prin care justificau necesitatea unificării legislative a Franţei, prezentînd şi soluţii în acest scop. Printre cei dintîi jurişti care au avut asemenea preocupări este Charles Dumoulin sau Molinaeus (1500—1566). În binecunoscuta sa lucrare *Oratio de concordia et unione consuetudinum Franciae* (Cuvîntare privind armonizarea şi unificarea cutumelor Franţei) el scria: „Nimic mai vrednic de glorie, nimic mai folositor şi mai de dorit decît să reducem toate cutumele acestui regat foarte numeroase şi adesea contradictorii fără nici un temei — la o singură lege scurtă, perfect clară şi uniformă."[1]

Sesizînd pe bună dreptate că fondul cutumelor era în mare acelaşi şi că multiplele contradicţii dintre ele derivau din elemente mai mult procedurale — care dădeau avocaţilor prilejul să tergiverseze şi să îngreuneze în scopuri mercantile judecarea proceselor — Dumoulin propunea alcătuirea unei comisii de jurişti care să întocmească proiectul unei cutume unificate a întregii Franţe. Discutat de împuterniciţii provinciilor cutumiare, proiectul urma să fie sancţionat apoi de rege şi înregistrat de parlament. Dumoulin se referea însă la teritoriul Franţei cutumiare, preconizînd unificarea legislativă numai a acesteia, lăsînd dreptului roman supremaţia asupra Franţei de sud guvernată de dreptul scris. Planul lui Dumoulin n-a fost pus în aplicare, dar ideea unificării a continuat să se impună şi mai mult în secolul următor.

Începînd cu secolul al XVII-lea, regalitatea franceză îşi consolidează autoritatea, transformîndu-se în monarhie absolută. Acest fapt avu consecinţe pozitive asupra procesului de unificare legislativă.

Ludovic al XIV-lea (1643—1715), sfătuit de consilierul şi secretarul său de stat Colbert (1619—1683), a instituit o comisie alcătuită din consilieri de stat şi din practicieni, pentru a cerceta starea actuală a dreptului şi a redacta ordonanţe regale unitare în diverse domenii de activitate socială. Comisia şi-a început munca în anul 1665 şi a continuat-o pînă în 1681.

[1] *Opera omnia*, Paris, 1681, II, p. 690.

Au fost analizate cutumele în vigoare şi actele normative promulgate anterior, urmărindu-se ca noile texte să corespundă atît nevoilor practice, cît şi exigenţelor ştiinţifice ale epocii. Noile ordonanţe, printre care cea asupra procedurii penale (1670), asupra comerţului terestru (1673) şi asupra dreptului maritim (1681) au contribuit mult la unificarea regulilor de drept de pe teritoriul Franţei, constituind importante izvoare de inspiraţie pentru codurile din epoca napoleoniană.

Alături de regalitate, doctrina şi-a adus şi ea contribuţia la procesul de unificare legislativă. Încă din anul 1603 juristul François Hotman, ridicîndu-se împotriva codificării lui Iustinian pe care o considera improprie să devină legiuirea comună a întregii Franţe, a încercat să dovedească în lucrarea sa *Antitribonium ou discours sur l'estude des loix* (Împotriva lui Tribonian sau cuvîntări cu privire la studiul legilor) că unificarea ar trebui să pornească de la studiul comparativ al cutumelor, ale căror dispoziţii comune să devină nucleul noii legislaţii necesare întregii Franţe.

Pe aceeaşi cale merge şi Antoine Loysel, elevul marelui jurist umanist J. Cujas — care în lucrarea *Les institutes coutumières* (Instituţiile cutumiare) sau în *Les maximes coutumières* (Maximele cutumiare) reunea, sub forma adagiilor juridice, elementele comune cutumelor ce se aplicau pe întreg teritoriul francez. „Provinciile, ducatele, comitatele şi senioriile acestui regat — scria el — cîrmuite şi guvernate de diferite obiceiuri au fost puse cu vremea sub autoritatea unui singur rege şi aproape a unei singure monede; aşa, ele vor putea fi aduse sub prevederile, raţiunea şi echitatea unei singure legi."[1]

Dar cel mai însemnat jurist al Franţei din această perioadă a fost Jean Domat, născut la Clermont, în Auvergne, în 1625 şi mort în 1696. Celebra sa lucrare *Les lois civiles dans leur ordre naturel* (Legile civile în ordinea lor naturală) a exercitat, datorită facturii ei filosofice, o mare influenţă în epocă ca şi mai tîrziu. Domat viza o modificare a cutumelor Franţei recomandînd totodată şi utilizarea normelor de drept roman care prin strălucirea formei şi unitatea conţinutului lor puteau uşura în mod real acest proces legislativ, de care depindea dezvoltarea ulterioară a dreptului francez.

Lucrarea lui Domat reprezintă o încercare şi un efort remarcabil de generalizare, în vederea relevării fondului comun

[1] *Les institutes coutumières*, Paris, 1846, I, p. XXXVI.

al dreptului cutumiar francez, care urma să constituie temelia viitoarei codificări.

Tot în secolul al XVII-lea, a desfăşurat o activitate remarcabilă în domeniul unificării-legislative Guillaume de Lamoignon (1617—1677), primul preşedinte al parlamentului din Paris. Jurist eminent, Lamoignon a fost unul dintre cei mai convinşi partizani ai procesului de unificare a dreptului. Cu aprobarea regelui Ludovic al XIV-lea, Lamoignon a început din anul 1676 să-i reunească în casa sa pe cei mai de seamă magistraţi şi avocaţi ai Parisului, pentru a discuta problema unificării dreptului francez. Fără să izbutească să ducă la îndeplinire unificarea şi codificarea la care rîvnea, a reuşit totuşi, cu ajutorul unor jurişti de seamă ca Azannet şi Fourcroy, să redacteze un text îmbunătăţit al cutumei din Paris — pe care Dumoulin o numise „temelia tuturor cutumelor acestui regat şi chiar a întregului regat al Franţei şi Belgiei" (*caput omnium huius regni et totius etiam Galliae Belgicae consuetudinum*) — şi să strîngă într-un volum (*Arrêtés* — «Decizii») hotărîrile judiciare mai importante date în speţele soluţionate. Prin deciziile sale ca şi prin întreaga sa activitate juridică, Lamoignon s-a străduit să rînduiască un drept unic al Franţei cutumiare, adică principiile generale menite să reglementeze raporturile sociale din întreaga ţară.[1]

În secolul al XVIII-lea, procesul de codificare şi de unificare legislativă se accelerează şi mai mult, deşi existau încă interese ce se opuneau acestei tendinţe. Feudalii se temeau să nu-şi piardă privilegiile, funcţionarii se vedeau ameninţaţi cu reducerea veniturilor, iar parlamentele nu se împăcau cu diminuarea aproape totală a autorităţii lor. Dar nevoile economice ale unei pieţi unice, procesul de unificare politică şi constituirea definitivă a naţiunii franceze impuneau imperios unificarea şi codificarea tuturor cutumelor. Voltaire, în *Dictionnaire philosophique* (Dicţionar filosofic), 1764, ridiculiza această multiplicitate de cutume „care se schimbă ori de cîte ori diligenţele îşi schimbă caii"[2], iar abatele de Saint Pierre, în *Mémoire pour diminuer le nombre des procès* (Memoriu pentru micşorarea numărului de procese"), 1725, dovedea cu date statistice că unificarea legislativă ar însemna diminuarea proceselor pentru întreaga Franţă cu 350 000 de speţe; o astfel

[1] J. Van Kan, *op. cit.*, p. 93.

[2] *Dictionnaire philosophique ou la Raison par alphabet*, Paris, 1764, art. *coutume; cf.* şi art. *loi.* În ediţia a II-a, din 1765, poartă titlul de *Dictionnaire philosophique portatif.*

de reformă aducea, în același timp, reducerea aparatului funcționarilor judecătorești cu mai bine de jumătate și, în consecință, o sursă de venituri bugetare suplimentare. La toate acestea se adăugau însemnatele economii de bani și de energie risipite de către părțile litigante. Nimic mai firesc, așadar, ca pe vremea regelui Ludovic al XV-lea (1715—1774) cancelarul său, celebrul jurist D'Aguesseau (1668—1750) să desfășoare o vie activitate în vederea unificării legislative. Teoretic, el a susținut această idee în scrierile sale: *Mémoire sur la réforme de la justice* (Memoriu asupra reformei justiției), 1725, *Mémoire pour parvenir à concilier les diversités de jurisprudence* (Memoriu pentru armonizarea contradicțiilor jurisprudențiale), 1728, *Mémoire sur les vues generales* (Memoriu asupra unor considerente generale) etc. în care se face apologetul unei „legi generale a tuturor provinciilor franceze cîrmuite de ceea ce se numește dreptul francez", a „marelui plan de a reduce toate cutumele într-una singură", în fine, „a unui corp complet de legislație."[1]

Practic, D'Aguesseau a sprijinit procesul de codificare și unificare legislativă prin redactarea unor importante ordonanțe de drept civil promulgate și publicate de Ludovic al XV-lea: asupa donațiilor (1731), testamentelor (1735), falsurilor (1737), substituțiilor (1747) și asupra bunurilor de mînă moartă (1749). Aceste ordonanțe care au făcut să dispară contradicțiile dintre cutume cu privire la materiile reglementate au constituit adevărate modele pentru redactorii codului Napoleon.

În preajma revoluției, ideea reformei justiției și a codificării legislative se impune tot mai mult. Pe ordinea de zi a Statelor generale, a căror convocare Ludovic al XVI-lea (1774—1792) o acceptase, de nevoie, în anul 1788, figurau și aceste probleme. În special starea a treia, ce reprezenta interesele burgheziei, cerea noi legi care să corespundă tendințelor social-politice ale epocii. La rîndul lor, Statele provinciale se declaraseră pentru reformarea justiției și a procedurii de judecată. Cele din Anjou, de pildă, reclamau — tot prin reprezentanții stării a treia — un cod civil „simplu, precis și uniform pentru tot regatul. Acest cod va fi acela al naturii și rațiunii în sensul că va exclude obiceiurile și particularitățile locale și toate instituțiile arbitrare."[2] La

[1] *Cf. Œuvres complètes du chancelier D'Aguesseau*, Paris, 1819, tom. XIII, pp. 200—230.

[2] *Archives parlamentaires*, III, p. 646.

rîndul ei, starea a treia din Statele provinciale din Nemours cerea ca noua codificare să se facă pe etape: „dacă naţiunea va putea avea în şase ani un bun cod civil general pentru toate provinciile va trebui să fie mulţumită de iuţeala cu care s-a făcut o asemenea lucrare"[1].

Îndată după convocarea Statelor generale, doi juriști ai epocii întocmesc chiar două proiecte de cod civil: primul (1789), datorat avocatului M. Philippeaux, cel de al doilea, (1790), lui G. Olivier. Lucrări pur private, ele sînt, ca structură, mai degrabă tratate decît coduri; fără a fi luate în discuţie, acestea au rămas în istoria revoluţiei doar ca simple încercări doctrinare.

După constituirea Adunării Naţionale în 17 iunie 1789, discuţiile cu privire la unificarea legislativă au continuat, dar, limitate mai ales la normele dreptului penal, nu au primit nici un început de executare. La rîndu-i, Adunarea constituantă (1789—1791) începu îndată după proclamarea ei discuţii referitoare la codificare şi, printr-un decret din 5 iulie 1789, hotărî redactarea unui cod civil unitar. Deşi lucrarea nu a fost începută, totuşi propunerea Constituantei de a se unifica legile succesorale prinde viaţă în proiectul întocmit de către Merlin de Douai. Prezentat în şedinţa din 21 noiembrie 1790, Adunarea constituantă îl acceptă, votînd în consecinţă pentru suprimarea discriminărilor feudale în materie succesorală. În şedinţa din 2 septembrie 1791, Constituanta înscrie pe ordinea de zi propunerea lui J. Thouret „de a întocmi un cod de legi civile comune pentru întreaga populaţie" a Franţei.

Adunarea legislativă (1791—1792) continuă în această privinţă linia Adunării constituante; se numeşte chiar un comitet de redactare al codului, dar lucrările se amînă necontenit şi în consecinţă nimic nu se poate finaliza, nici chiar sub formă de proiect.

Odată cu victoria de la Valmy (20 septembrie 1792), Adunarea legislativă este înlocuită cu Convenţiunea. Unul din primele acte ale Convenţiei a fost reorganizarea Comitetului de legislaţie; constituit într-o nouă formă la 2 octombrie 1792, acesta este pus sub preşedinţia juristului Jean Jacques de Cambacérès (1753—1824). Cele patru secţiuni şi-au repartizat munca în vederea alcătuirii codului civil în felul următor: prima secţie se ocupa cu problemele de stare civilă, fa-

[1] *Ibidem*, IV, pp. 178—179.

milie și convenții matrimoniale; cea de a doua, de materia moștenirilor, a copiilor naturali si de adopțiune; a treia urma să studieze donațiile, substituțiile și testamentele, iar a patra, problemele dreptului feudal rămas încă în vigoare.

Convenția s-a interesat îndeaproape de mersul lucrărilor și primul proiect oficial, de 797 articole, este citit de Cambacérès în ședința din 9 august 1793. Alcătuit din trei părți — persoane, bunuri, contracte — proiectul, deși mult influențat de ideile utopiste ale lui J.-J. Rousseau, cuprindea încă elemente din dreptul Franței feudale. Dintre ideile înnoitoare ale proiectului, semnalăm asimilarea copiilor naturali recunoscuți cu cei legitimi, instituirea administrației comune a soților, lărgirea cazurilor de divorț, suprimarea ipotecii legale, desființarea puterii părintești. Proiectul a fost dezbătut în Convenție, dar discuțiile, în cea mai mare parte a lor declamatorii, au cerut ca proiectul să fie și mai mult ancorat în ideile filosofice ale epocii. De aceea, la 3 noiembrie același an, Convenția numește o comisie de revizie a codului, ceea ce a dus la noi amînări și tergiversări. Pentru a se impulsiona munca, se alcătuiește, la 22 aprilie 1794, o nouă comisie de redactare pusă tot sub președinția lui Cambacérès. După aproape o jumătate de an, Cambacérès citește în ședința din 9 septembrie 1794, un al doilea proiect de cod ce totaliza un număr de 297 de articole. Alcătuit în grabă, în special pentru a calma nerăbdarea cetățenilor dornici să aibă legi civile unitare, proiectul s-a dovedit incomplet și sub nivelul cerințelor practice ale epocii în fapt era o simplă tablă de materie.

După dizolvarea Convenției, s-a format, pe baza unei noi constituții, Directoratul (1795—1799). O nouă comisie este numită la 9 septembrie 1796 pentru întocmirea celui de al treilea proiect de cod civil tot sub conducerea lui Cambacérès. Acesta conținea 1 000 articole, dar discuțiile ce urmau să-l definitiveze nu au mai avut loc.

După lovitura de stat din 18 Brumar și instaurarea Consulatului, lucrările de codificare reîncep. Secția legislativă prin președintele ei, P. Jacqueminot, prezintă la 21 decembrie 1799 un alt proiect de cod civil, care în mare parte era un simplu repertoriu al legiuirilor civile din perioada revoluției. Ca și celelalte, proiectul lui Jacqueminot a rămas literă moartă.

Într-un cuvînt, revoluția nu reuși să dea Franței codul de care avea nevoie. I-l va da Napoleon, care se vroia deopotrivă ostaș și legiuitor. „Un militar — spunea el — care n-ar avea talente civice, n-ar fi decît un tiran... Ca primconsul, guvernez nu ca militar, ci ca magistrat civil. Numai prin calități civice poți comanda..."[1]

§ 2 AUTORII CODULUI

Încă de la inaugurarea Consulatului, Napoleon declarase că „întocmirea legilor civile devenise o necesitate politică"[2]. Biruințele sale de la Arcole (1796), Rivoli (1797), Marengo (1800) îi asiguraseră un nume și un prestigiu în întreaga Europă, dar cel care avea să întemeieze statul francez modern intuia cu genialitatea ce-l caracteriza că, fără o legislație civilă corespunzătoare nevoilor vremii, nu se putea angaja în marea operă social-politică pe care voia cu orice preț s-o construiască. Spirit practic, Bonaparte pornea la ridicarea noului eșafodaj social întemeindu-se pe realități. „Am terminat — spunea el — romanul revoluției; trebuie să începem istoria și să vedem ceea ce e real și posibil în aplicarea principiilor și nu ceea ce e speculativ și ipotetic. A urma o altă cale ar însemna să filosofăm și nu să guvernăm."[3]

Nimic mai firesc, așadar, ca îndată după biruința de la Marengo Bonaparte să-i ceară colegului său de consulat, Cambacérès, să numească o comisie pentru redactarea noului cod civil. Hotărîrea din 24 Thermidor anul al VIII-lea al revoluției (12 august 1799) stabilea componența comisiei: Fr. Tronchet, președintele Tribunalului de Casație, F. Bigot de Préameneu, comisarul guvernului pe lîngă același tribunal, J. Portalis, comisar general pe lîngă Consiliul prizelor maritime și, ca secretar, Jacques de Maleville, membru al Tribunalului de Casație. Lucrările comisiei urmau să fie conduse de către Cambacérès și supravegheate chiar de Napoleon. Tronchet era Nestorul, decanul de vîrstă al comisiei. Originar

[1] Roederer, *Œuvres*, III, pp. 353; 444.

[2] Sabatier, *Etudes et discours*, Paris, 1911, p. 32.

[3] L. Madelin, *Le Consulat*, în *Revue des Deux-Mondes*, 15 iunie, 1929.

dintr-o veche familie de juriști, el își făcuse studiile la Paris unde, în plină țară a dreptului cutumiar, se preda cu predilecție dreptul local francez și mai puțin dreptul roman, prevăzut ca disciplină doar pentru primul an de studiu. Avocat cu renume, Tronchet avea vîrsta de 74 de ani cînd a fost numit în comisia de redactare a codului. De statură mijlocie, cu buze subțiri, cu ochi strălucitori în dosul unor pleoape grele, președintele Tribunalului de Casație era un om inteligent și muncitor, spirit pozitivist și practic, versat în problemele practicii judiciare.

F. Bigot de Préameneu se trăgea și el dintr-o familie de juriști; tatăl său fusese avocat în parlamentul din Rennes. Studiile superioare juridice le făcuse la Rennes unde — în ciuda tradițiilor puternice ale dreptului cutumiar — se predau și Instituțiile și Digestele lui Iustinian, iar cultura generală și-a lărgit-o frecventînd saloanele literare ale Parisului. Simplu în felul său de a fi, Bigot de Préameneu era sigur de el și adesea, afișînd un dispreț pentru alții, aprecia totul în raport cu interesele personale.

Portalis descindea tot dintr-o familie de juriști; tatăl său fusese profesor de drept canonic la Universitatea din Aix. După studii liceale la Colegiul oratorienilor de la Toulon și apoi la cel al cartezienilor din Marsilia, el își continuă instrucția în mai multe centre universitare meridionale, unde dreptul roman cuprindea mai mult de două treimi din programul de învățămînt. A practicat cîtăva vreme avocatura, pentru care se pare că nu avea prea multă înclinație. „Trebuie să vă schimbați comportamentul, căci nu este acela al baroului" i-a spus președintele după prima pledoarie. „Dimpotrivă — i-a răspuns Portalis — cred că baroul trebuie să-și schimbe felul de a fi nu eu." Cultura generală și-o întregește în Elveția și Germania unde se refugiază pentru cîtăva vreme. În peregrinările sale îi cunoscuse pe Goethe, pe Klopstock, pe poetul Voss, pe istoricul Niebuhr etc., iar o parte din reflexiile sale din această perioadă le încredințează tiparului sub titlul: *De l'usage et de l'abus de l'ésprit philosophique au XVIII-siècle* (Despre întrebuințarea și excesul spiritului filosofic în secolul al XVIII-lea).

A fost un pasionat cititor de opere filosofice; cunoștea temeinic pe Kant și pe toți filosofii dreptului natural de la Grotius pînă la Christian Wolf.

Cu o înfățișare impunătoare și cu o ținută dreaptă, degaja o atitudine fermă și adesea disprețuitoare față de cei

care nu-i inspirau încredere. Socotindu-se printre cei capabili să introducă ordinea și moderația în Franța, era un orator înnăscut. Discursurile sale erau lungi, dar frumos alcătuite, ceea ce-l făcea pe Napoleon să spună că „ar fi fost și mai elocvent, dacă ar fi știut să se oprească".

Meridional ca și Portalis, Jacques de Maleville și-a făcut studiile juridice la Bordeaux, unde legislația lui Iustinian constituia principala materie de învățământ. Bun cunoscător al juriștilor francezi, Maleville, descendent dintr-o bogată familie burgheză, avea o frumoasă cultură enciclopedică, lectura sa favorită fiind enciclopediile, dicționarele și colecțiile de jurisprudență. Avea o înfățișare tristă care trăda însă o puternică viață interioară și profunzime în gîndire. Modest în toate atitudinile sale, era moderat și stăpîn pe felul său de a judeca lucrurile și de a acționa. În materie de guvernămînt era partizan convins al monarhiei constituționale.

Cambacérès, cel de al doilea consul, însărcinat cu conducerea lucrărilor comisiei, era și el descendentul unei familii de juriști. Tatăl său fusese consilier la Curtea de conturi, ajutoare și finanțe din Montpellier, iar mama sa se trăgea dintr-o familie de oameni ai legii.

Studiile secundare le făcuse la Colegiul Bourbon din Aix en Provence, iar pe cele superioare în școlile meridionale unde dreptul roman se bucura de o incontestabilă întîietate. Cunoștințele generale și le-a lărgit prin lecturi din literatura franceză și germană și prin participarea la saloanele din Montpellier. Revoluționar convins, susținea că activitatea practică și cea intelectuală nu pot avea rezultatele dorite dacă nu se lucrează cu abnegație și mai ales cu pasiune.

Prin decizia din 24 Thermidor anul al VIII-lea, prin care Bonaparte îi numea pe cei patru juriști să redacteze proiectul de cod civil, ministrul de justiție era obligat să pună la dispoziția comisiei toate proiectele de cod întocmite începînd de la instaurarea Convenției, pentru a-i sluji, dacă nu de model, cel puțin ca orientare. Prin aceeași decizie, Bonaparte cerea membrilor comisiei să definitiveze proiectul în cel mult șase luni. Îndemnîndu-i și zorindu-i necontenit, aceștia îl redactează după numai patru luni de zile, terminîndu-i tipărirea la 1 Pluviôse anul IX (21 ianuarie 1800). După ce proiectul este prezentat guvernului, Bonaparte cere, la 12 Ventôse anul IX (3 martie 1801), Tribunalului de Casație să numească o comisie de cinci membri care în decurs de trei

luni să facă observații. Totodată, proiectul este trimis celor 90 de tribunale de apel pentru a-l examina în același interval de timp, în comisii alcătuite din trei membri. Toate ziarele publicară date sau fragmente din noul cod, făcîndu-l cunoscut întregii țări.

Pentru a deveni cod, proiectul urma să treacă printr-o filieră procedurală, politică și nu juridică, în care Napoleon avea să-și arate încă o dată calitățile sale de om politic. Mai întîi trebuia examinat în secția legislativă a Consiliului de Stat și apoi discutat în plenara acestuia. Dacă examinarea proiectului în secția legislativă avea o importanță minoră, discuțiile din plen prezentau o însemnătate mult mai mare, deoarece ele urmau să definitiveze textul codului.

Competent să dea, prin avizele sale, o temelie juridică deciziilor lui Napoleon, Consiliul de stat se bucura de o deosebită considerație din partea primului consul. Oameni de valoare, membrii Consiliului avuseseră sau aveau cele mai variate dregătorii și meserii: avocați, magistrați, miniștri, generali, diplomați, doctori, marinari, negustori etc. Cei mai mulți aveau vîrsta de 50, 60 de ani, cîțiva 40 și doi, 75 de ani. „Nici o adunare — scria Beauverger — nu putea reprezenta mai bine decît Consiliul de stat de atunci, trecutul și prezentul, teoria și practica, diferite izvoare ale dreptului, nevoile și opiniile Franței."[1] Deși în sînul Consiliului se găseau reprezentanți ai celor mai variate opinii politice, începînd de la regaliști și sfîrșind cu revoluționari, Napoleon știu însă să-i aducă în această privință la același numitor comun.

Dat fiind importanța deciziilor sale și a proiectelor legislative ce se discutau în Consiliul de stat, Napoleon îi controla în permanență activitatea, interesîndu-se îndeaproape de lucrările acestuia. După ce împăratul și-a stabilit reședința la Tuilleries, Consiliul de stat a fost silit să-și mute și el sediul acolo; în adevăr, Bonaparte era interesat să participe și să prezideze personal ședințele în care urma să se definitiveze codul său, pe care îl considera o biruință mai trainică decît acele obținute la Arcole sau Marengo.

Cînd în Consiliul de stat au început discuțiile asupra codului la 17 iulie 1801, Bonaparte avea 32 de ani. Cu înfățișare palidă și slăbită, dar cu ochii mereu vii și strălu-

[1] *Institutions civiles de Napoleon*, Paris, 1864, p. 200.

citori, primul consul impunea tuturor prin pasiunea cuvîntului, prin puterea de cugetare și prin eleganța gesturilor. Purtînd o haină verde ce nu reușea să convingă pe nimeni că cel ce o poartă nu este ostaș, Bonaparte conducea în modul cel mai natural, spontan și chiar familiar ședințele consiliului. Primul consul îi asculta cu răbdare pe toți, dar devenea combativ și se înflăcăra repede ori de cîte ori vorbitorii încercau să sacrifice realitățile vieții de dragul teoriilor sarbede. Subordona totul spiritului său critic, fiind un dușman neîmpăcat al inechității și lipsei de bun simț. Om al acțiunii, el vedea mai bine decît mulți din membrii consiliului chipul în care codul avea să asigure făgașul nimerit noii societăți ce se închega. Dintre toți cei ce-și exprimau opiniile îi aprecia mai ales pe aceia care aveau ceva de spus, pe cei care încercau să ancoreze cît mai mult codul în realitate. „Cît mai multe capete și cît mai puține vorbe" era deviza lui Napoleon.

Dornic să afle adevărul, Napoleon avea un deosebit talent să „pregătească" ședințele; discuta în prealabil cu membrii consiliului, îi invita în cabinetul său de lucru unde prin discuții amicale, ascunzîndu-și propriile opinii, încerca să pătrundă cît mai adînc în intimitatea cugetului lor, pentru a-și forma o convingere și a găsi soluții. Neobosit în timpul ședințelor, primul consul le prelungea pînă cînd toți cei ce doreau să-și spună părerea reușeau să și-o înfățișeze. Ele deveniseră pentru toți o plăcere — ne încredințează Stendhal — iar Thibaudeau declara că pentru Bonaparte locașul Consiliului de stat devenise casa sa familiară. Vrînd să cunoască părerea tuturor, îi asculta cu răbdare pe toți și printr-o maieutică cu adevărat socratică — lăsîndu-se adesea contrazis — reușea să se informeze și să elucideze. „Nu mă supăr deloc cînd sînt contrazis... vreau să fiu lămurit. Vorbiți cu curaj repeta el — ori de cîte ori cineva nu se exprima clar sau cînd problema era delicată; spuneți răspicat tot ce gîndiți, sîntem aici între noi, în familie."[1]

Deși Bonaparte îi asculta cu multă răbdare pe cei ce luau cuvîntul, iubea dialogul și îi întrerupea uneori pe cei ce vorbeau nu pentru a-și impune părerea, ci pentru a-i ajuta să-și precizeze propriile idei; cu tonul său simplu și ironic de meridional, dar hotărît ca un ostaș, primul consul nu închidea ședința pînă ce nu-și făcea o părere corectă și com-

[1] Las Cases, *Mémorial*, I, Paris, 1895, p. 155.

pletă despre oameni, situații și probleme. „Mai întîi păstra tăcerea, așteptînd de obicei ca un Cambacérès, Portalis, Tronchet etc. să-și expună doctrinele și să-și dezvolte ideile; apoi lua cuvîntul, înfățișînd adesea problema într-o nouă lumină și arăta o agerime și o profunzime uimitoare. El știa să fie convingător și adesea făcea să se modifice proiectele în modul cel mai înțelept. Bonaparte nu avea darul elocinței, dar poseda o dicțiune ușoară, o dialectică puternică, o mare putere de raționament. Mintea sa dădea soluții rodnice și utile; în cuvintele sale se afla o bogăție de expresii, în gîndirea sa, o profunzime pe care n-am întîlnit-o la nimeni; spiritul său prodigios a strălucit scînteietor în această discuție în care atîtea probleme îi fuseseră întotdeauna necunoscute."[1] Conducînd cu artă, dibăcie, pricepere și autoritate ședințele, Bonaparte devenise cu adevărat sufletul Consiliului de Stat.

Problema ce se discuta era o problemă juridică: adoptarea Codului civil. Precum se știe, Napoleon nu avea cunoștințe juridice; unii spun însă că pe vremea cînd era tînăr ofițer, fiind pedepsit cu cîteva zile de arest, găsi din întîmplare un Cod al lui Iustinian pe care, citindu-l din scoarță în scoarță, îl memoră cu ușurință și plăcere. Tare în matematică și istorie, Bonaparte studiase cu mult zel instituțiile romane, istoria naturală, pe enciclopediști și operele filosofice moderne. Mai presus de toate însă, Napoleon avea darul intuiției geniale. „Totul îi venea — scrie Taine — din străduania originală și directă a facultăților sale în contact cu oamenii și cu lucrurile, din tactul său rapid și sigur, din atenția sa neobosită și minuțioasă, din presupunerile sale mereu repetate și rectificate în timpul îndelungatelor ceasuri de singurătate și tăcere."[2]

Asupra tuturor lucrurilor Bonaparte se apleca cu răbdare și profunzime. „Eu — spunea el — lucrez mereu, meditez mult. Dacă par oricînd gata să răspund la toate, să fac față la toate, totul se explică prin faptul că înainte de a întreprinde ceva, am meditat multă vreme."[3] Cunoștințele sale variate și genialitatea sa reală îi îngăduiau să abordeze orice problemă în adevăratul ei context și în perspectivă. De aceea

---

[1] Marmont-Raguse, *Mémoires*, II, Paris, 1856, pp. 201—202.

[2] *Napoléon Bonaparte*, în *Revue des Deux-Mondes*, 15 februarie, 1887.

[3] Roederer, *Œuvres*, Paris, 1853, p. 544.

putea soluționa problemele juridice tot așa de ușor ca și pe cele militare, politice sau diplomatice. Pentru el, dreptul trebuia să fie mereu subordonat echității și moralei societății ale cărei interese le reprezenta. Examina cu atenție fiecare problemă ridicată de cod și se documenta pentru a nu fi depășit în discuții. De aici informația pe care necontenit o căuta în texte de legi, în experiență, în timp, la gînditori. Totdeauna stăpînea tema în discuție și prin modul cum conducea dezbaterile și soluționa problemele, Bonaparte părea „născut jurisconsult, așa cum fusese născut general și diplomat...“[1]. Încerca să asigure legii cea mai corectă aplicare practică și subordona totul necesităților și cerințelor sociale ale epocii. „Legile — spunea el adesea — se nasc și se modifică după nevoi și împrejurări.“ Genialitatea lui nu era de natură visătoare și de aceea întotdeauna s-a supus în fața adevărului și experienței. Procesele-verbale ale ședințelor dovedesc că niciodată nu a urmărit să-și impună părerile cu orice preț, ci să triumfe soluția cea mai bună. Condus permanent de simțul echității, mereu revenea la ideea sa centrală de evaluare a oricărei propuneri: e drept, e just, e util? „Noi, oamenii sabiei — obișnuia să spună — nu aducem în discuție decît ce ni se pare un spirit drept și intenția de a găsi binele.“ E adevărat că ori de cîte ori își dezvolta argumentația îi fascina pe membrii consiliului printr-o pasiune nervoasă care nu irita, ci impunea și convingea. „Ori de cîte ori — spunea doamna de Staël care, se știe, nu nutrea sentimente de prietenie față de Napoleon — îl auzeam vorbind, eram fascinată de superioritatea sa.“ Dealtfel, ca om politic genial nu putea să nu găsească și cele mai bune soluții juridice; în fapt se poate cu ușurință deduce că făurirea noii Franțe Napoleon o vedea, asemenea romanilor a căror politică o admira, realizată pe două căi: prin spadă și prin lege. Și într-adevăr, profitînd de cîțiva ani de liniște, Bonaparte se inițiie cu pasiune și pricepere în problemele civile, dobîndind în acest domeniu mai multe informații decît toți regii de pînă la el. În acest chip reuși să dea țării un cod unitar, realizînd într-un răstimp de mai puțin de patru ani ceea ce regii Franței nu putuseră îndeplini secole de-a rîndul.

În afară de contribuția personală adusă în calitate de legiuitor, Napoleon a desfășurat, pentru apariția codului, o luptă politică pe care a știut s-o cîștige cu strălucire.

---

[1] J. Lacretelle, *Histoire du Consulat et de l'Empire*, II, Paris, 1846, p. 90.

Codul civil trebuia să fie, potrivit legislației în vigoare, votat. În procedura constituțională urmau să intervină după Consiliul de Stat, Tribunatul și Corpul legislativ.

Tribunatul avea să primească proiectul, să-l discute și fără să-l voteze, să-l trimită Corpului legislativ; acesta, fără a avea dreptul de a-l discuta, urma ca prin votul său să-l accepte sau să-l respingă. Discuțiile purtate în Tribunat influențau însă votul Consiliului legislativ, cu atît mai mult, cu cît Tribunatul trimitea în Corpul legislativ delegați care să-i susțină punctul de vedere, pozitiv sau negativ, conturat în urma discuțiilor. Tribunatul era alcătuit în majoritate din membri republicani care se împotriveau planurilor și ambițiilor civile ale tînărului general. El nu vedea în Bonaparte, mai ales după 18 Brumar, decît „idolul de o zi", iar acesta dîndu-și seama de opoziția pe care avea s-o întîmpine Codul său la Tribunat, afirma că membrii acestuia „sînt regi detronați și dacă lucrurile vor merge tot așa, va scoate sabia."[1] Nici Corpul legislativ nu-i era mai favorabil, deoarece membrii săi, și ei republicani convinși, se vedeau tot mai neglijați în politica autoritară dusă de Bonaparte. Primul consul, conștient de opoziția de care se va lovi proiectul său la Tribunat și în Corpul legislativ, nu așteptă ca acesta să fie definitivat în întregime de Consiliul de stat, ci trimise pentru discuții la Tribunat numai titlul preliminar al Codului civil. La Tribunat, opoziția s-a manifestat chiar din prima ședință. Unul dintre vorbitori spunea: „Geniul nu mai are aceeași putere ... Cu toate că puțini oameni se apropie de înălțimea sa, mulți sînt destul de puternici pentru a nu se pleca cuvîntului său, destul de instruiți ca să pună la probă concepțiile sale."[2] Alți vorbitori, căutînd să scoată în relief pretinse lipsuri ale Codului, recomandau ca discuțiile să fie amînate, deoarece „un Cod civil nu este una din acele legi urgente și tranzitorii pe care le poți vota cu deficiențe. E vorba de un monument pe care vrem să-l înălțăm peste secole."[3] De aceea, „independenții" Tribunatului cereau Corpului legislativ să voteze împotriva părții din proiect asupra căreia urma să se pronunțe; într-adevăr, la finele anului 1801, titlul preliminar al codului este respins, cu 142 de voturi contra 139.

---

[1] Locré, *Legislation civile*, I, Paris, 1827, p. 85.

[2] A. Fenet, *Recueil complet des travaux préparatoires du Code Civil*, VII, Paris, 1827, p. 153.

[3] *Ibidem*, p. 208.

Voința lui Bonaparte suferise o înfrîngere, dar opinia publică, ziarele și națiunea ce așteptau cu nerăbdare noua lege blamau în mod aspru votul Corpului legislativ și recomandările Tribunatului.

„Voința națiunii — spunea Napoleon — este ca guvernul să nu fie împiedicat să facă bine și ca hidosul cap al Meduzei să nu se mai arate în tribunatele și adunările noastre... puteți fi siguri că atîta vreme cît oameni ca Thiessé, Chazal, Chénier și Garant[1] vor fi în Tribunat, nu voi mai prezenta nici un proiect de lege... Nu cred că mai e posibil să continuăm marșul, cît timp autoritățile constituite sînt alcătuite din vrăjmași... și deoarece toate aceste afaceri ale Corpului legislativ și ale Tribunatului s-au transformat într-un adevărat scandal, cel mai bun lucru pe care l-ar putea face Senatul este de a-i îndepărta pe cei douăzeci de membri disidenți și de a pune în loc de douăzeci de oameni credincioși."[2]

Și pentru a se scăpa de acești disidenți — după propria lui expresie, „metafizicieni buni de aruncat în foc" — Bonaparte retrage proiectul de cod din dezbaterea Tribunatului și a Corpului legislativ, pînă cînd în aceste discuții vor domni „calmul și unitatea de vederi pe care le reclamă".

Amînarea dezbaterilor a fost de scurtă durată, deoarece Napoleon a găsit ușor modalitatea juridică de a scăpa de „metafizicieni" și de a-i înlocui cu cetățeni mai „realiști" și, evident, mai docili.

Constituția anului VIII (1799) nu preciza nimic în legătură cu reînnoirea mandatului membrilor Tribunatului și ai Corpului legislativ. De aceea Napoleon inventă o procedură nouă: ceru Senatului — alt organ constituțional al Consulatului, în întregime la dispoziția lui Bonaparte — să „epureze" compoziția Tribunatului înlocuindu-i pe „metafizicieni" cu membri în care primul consul se putea încrede. În același timp luă și alte măsuri pentru a evita surprizele: textul discutat de Consiliul de Stat avea să fie văzut și de Tribunat și, dacă ar fi existat unele observații, ele urmau să fie introduse în text; acesta trebuia apoi prezentat pentru vot Corpului legislativ ca un proiect comun, al Consiliului de Stat și al Tribunatului. Cu alte cuvinte, Corpul legislativ urma să voteze un proiect pe care și Tribunatul și Consiliul de stat

---

[1] Toți ostili politicii napoleoniene.

[2] Napoléon, *Corespondance*, VII, nr. 5917, 5922, 5927, 5931, Paris, 1859.

îl propuneau să fie acceptat. Un vot negativ era în fapt exclus. De data aceasta, Bonaparte reușise să găsească calea procedurală pentru definitivarea proiectului.

Primul consul era sigur că acesta va deveni, în scurtă vreme, codul pe care-l dorea și care îi va asigura gloria nemuritoare de mare legiuitor. „Noul Cod — scria el — va stabili în fine un sistem de legislație uniformă și simplificată, de care analele jurisprudenței nu ne-au dat încă nici un exemplu... Guvernul a scos din vechile ordonanțe cel mai mare număr de dispoziții înțelepte care în ochii jurisconsulților au rămas încă aplicabile. Li s-a adăugat tot ceea ce legile noi au oferit ca bun și folositor. Din această uniune a înțelepciunii timpurilor trecute cu inovațiile fericite pe care însăși această înțelepciune nu le-ar fi putut tăgădui, va rezulta un tot potrivit spiritului constituției noastre republicane, moravurilor, obiceiurilor, geniului propriu al națiunii noastre."[1]

Bonaparte cîștigase astfel „bătălia" codului. Dacă din punctul de vedere al conținutului el poate fi socotit — așa cum vom vedea — un coautor al codului prin intervenția sa directă în plămădirea normelor, sub aspect politic el rămîne, prin modul cum a știut să-i asigure biruința, unicul său autor.

§ 3 INSTITUȚIILE CODULUI

Conținînd un număr de 2 281 de articole, Codul Napoleon urmează, ca plan, ordinea Instituțiilor lui Iustinian: persoane, bunuri, succesiuni, obligații și contracte, iar în locul acțiunilor, care în dreptul modern nu joacă același rol ca în dreptul roman, apar privilegiile, ipotecile și prescripția.

În cele de mai jos vom analiza instituțiile fundamentale ale codului, începînd cu proprietatea, instituția socială și juridică de bază a oricărei orînduiri sociale.

După cum se știe, baza relațiilor de producție din orînduirea burgheză o formează proprietatea capitalistă asupra mijloacelor de producție, dar nu și asupra muncitorilor salariați. Aceștia — deși eliberați de dependența personală pe

[1] *Op. cit.*, nr. 6087, 6072.

care truditorii o suportaseră în feudalism — lipsiți fiind de mijloace de producție, sînt obligați, pentru a trăi, să-și vîndă forța de muncă și să continue să poarte, sub o altă formă decît cea feudală, jugul exploatării.

Răsturnînd vechea orînduire, burghezia a înlocuit-o cu e alta, care, întemeiată tot pe exploatare, se axa pe proprietatea capitalistă declarată de doctrinarii ei, ca orice instituție derivată din „firea lucrurilor" și din „perenitatea rațiunii", drept veșnică și imuabilă. Socotind-o drept expresie desăvîrșită a individualismului, gînditorii burghezi proclamă proprietatea drept instituție de drept natural, sacră și inviolabilă, intim legată de condiția și drepturile individului.

Codul lui Napoleon situează proprietatea privată în centrul reglementării sale juridice, privind-o drept sorgintea originară a oricăror libertăți individuale. Camuflînd caracterul de clasă al proprietății capitaliste, juriștii burghezi o declarau accesibilă tuturor, reprezentanții burgheziei erijîndu-se „în reprezentanți nu ai unei clase anumite, ci ai *întregii omeniri*"[1]. Această pretenție s-a arătat în curînd a fi cu totul falsă și potrivnică realității. Orînduirea capitalistă a dovedit însă că „dreptatea eternă și-a găsit concretizarea în justiția burgheză, că egalitatea s-a redus la egalitatea burgheză în fața legii, că proprietatea burgheză a fost proclamată unul din drepturile fundamentale ale omului și că statul rațiunii, contractul social al lui Rousseau a fost tradus în viață și nu putea fi altfel tradus în viață decît numai ca republică democratică burgheză."[2]

În articolul 544, Codul Napoleon dă definiția proprietății: „Proprietatea este dreptul de a folosi și de a dispune de un lucru în chipul cel mai absolut, cu condiția să nu i se dea o întrebuințare oprită de legi sau regulamente". În continuare, articolul 545 precizează că: „Nimeni nu poate fi constrîns a ceda proprietatea sa decît numai pentru cauză de utilitate publică și în schimbul unei juste și prealabile despăgubiri".

Exprimîndu-se astfel, codul consacră concepția romană clasică asupra proprietății: proprietatea este dreptul de a uza, folosi și dispune de un lucru în mod absolut, exclusiv și perpetuu. Fiind drept absolut, proprietarul are facultatea de a dispune cum vrea de lucrul său, de a-l conserva sau de a-l

---

[1] Fr. Engels, *Anti-Dühring*, în K. Marx — Fr. Engels, *op. cit.*, vol. 20, 1964, p. 25.

[2] *Ibidem*, pp. 24—25.

distruge fără a da socoteală nimănui; fiind drept exclusiv, numai proprietarul are asemenea prerogative asupra bunului și numai el se poate împotrivi ca o altă persoană să și-l însușească, iar ca drept perpetuu, proprietatea nu se stinge prin nefolosință, ci se transmite persoanelor ce se substituie proprietarului decedat sau celui care își înstrăinează lucrul.

Acceptarea concepției romane cu privire la proprietate nu poate surprinde deoarece „abia romanii — scrie Marx — au fost aceia care au elaborat *dreptul proprietății private,* dreptul abstract, dreptul privat, dreptul persoanei abstracte. *Dreptul privat roman* este *dreptul privat în forma lui clasică*... Dreptul proprietății private este *ius utendi et abutendi,* dreptul de a dispune după bunul plac de un lucru. Interesul principal al romanilor e îndreptat spre dezvoltarea și determinarea *raporturilor* care apar ca raporturi *abstracte* ale proprietății private."[1]

Codul Napoleon — asemenea tuturor codurilor burgheze — are în vedere și legalizează instituția proprietății în mod abstract, general, unitar și formal fără a face deosebire între proprietatea asupra mijloacelor de producție și asupra bunurilor de consum, urmărind astfel să ascundă caracterul exploatator al proprietății mijloacelor de producție.

În concepția codului, dreptul de proprietate este privit asemenea unei suveranități absolute și intolerante. Teoretic, proprietarul trebuie să se bucure de o imunitate absolută, căci dreptul său, opozabil tuturor, impune membrilor societății un respect total și abținerea de la orice fapt care ar putea să-i stînjenească exercițiul. Viața în societate impunea însă coexistența mai multor asemenea drepturi absolute și excesive. Această situație cerea cu necesitate armonizarea lor în fapt, ceea ce nu se putea realiza decît pe calea unor restricții aduse exercițiului dreptului de proprietate.

Exercițiul absolut și exclusiv al dreptului de proprietate, fără a ține seama de interesele celorlalți proprietari, ar fi generat o contradicție în interiorul clasei stăpînitoare, contradicție care ar fi dus la măcinarea acesteia din urmă. În vederea ocrotirii interesului comun al clasei stăpînitoare, codul a edictat mai multe limitări ale dreptului de proprietate.

Aceste limitări au fost relativ puține în momentul redactării codului. Ele sînt enumerate în două capitole intitulate

---

[1] *Contribuții la critica filosofiei hegeliene a dreptului* în K. Marx — Fr. Engels, *op. cit.*, vol. 1, 1957, pp 347—348.

Servituți care izvorăsc din situația locurilor și *Servituți stabilite prin lege* (art. 640—685) și se referă la proprietatea funciară, privită în epoca respectivă, ca formă principală de bogăție.

Primele sînt așa-zisele servituți naturale, iar celelalte legale. Despre acestea din urmă codul precizează că „au ca obiect utilitatea publică sau a comunelor, ori aceea a particularilor" (art. 649). Cele naturale constau în îndatorirea locurilor inferioare de a primi apele ce curg firesc din locurile superioare, fără ca mîna omului să fi contribuit la aceasta, în obligația proprietarului care folosește apa ce trece prin fondul său de a-i lăsa cursul firesc la ieșirea din proprietatea sa, în obligația grănițuirii fondurilor limitrofe etc.

Servituțile legale se numesc astfel, deoarece ele decurg din lege, fără ca între proprietari să fi existat vreo convenție. Parte din ele erau reglementate de legile de poliție rurală, iar altele — prevăzute de cod — se refereau la zidul sau șanțul comun între vecini, la cazul cînd se putea înălța un contrazid, la dreptul de vedere asupra proprietății vecinului, la scurgerea streșinilor și la drumul de trecere (art. 652). Toate aceste servituți au fost astfel reglementate, ca să asigure buna conviețuire între proprietarii vecini care, toți, pretindeau teoretic ca dreptul lor de proprietate să fie exercitat într-un mod absolut și exclusiv.

În Codul Napoleon lucrurile care formează obiectul dreptului de proprietate au o reglementare juridică diferită, după cum sînt bunuri mobile sau imobile. Acestea din urmă și în special proprietatea funciară sînt ocrotite în mod deosebit. Faptul se explică prin aceea că bunurile imobile, și mai ales pămîntul, constituiau bogăția principală a vremii, pe cînd averea mobilă prezenta o valoare patrimonială redusă (*res mobilis, res vilis*). Constituind bunuri de folosință îndelungată, ele erau destinate, în concepția legiuitorului burghez, să rămînă cît mai multă vreme în patrimoniul familiilor înstărite și de aceea codul le asigura un regim juridic preferențial față de bunurile mobile care numai prin intermediul unui proces de circulație puteau aduce proprietarului profiturile urmărite.

Ocrotirea preferențială acordată de legiuitor bunurilor imobile și în special proprietății funciare se explică prin aceea că pămîntul, condiția materială a oricărui proces de producție, constituia pentru majoritatea ramurilor economiei principalul mijloc de producție. De aici grija acestuia pentru

determinarea întinderii dreptului de proprietate și pentru ocrotirea proprietarului funciar. În concepția Codului Napoleon, dreptul de proprietate funciară cuprindea solul, subsolul respectivului fond, precum și întreg spațiul aerian superior acestuia. O concepție, așadar, aidoma cu a romanilor, pentru care proprietarul terenului era proprietarul întregii coloane de aer ce se ridica deasupra fondului „pînă la zeii de sus" (*usque ad superos*) și a subsolului „pînă la zeii din infern" (*usque ad inferos*).

Proprietatea funciară se extinde totodată prin dreptul de accesiune asupra a tot ceea ce fondul produce (art. 547—550), asupra a tot ceea ce se unește și se încorporează cu acesta (art. 552—564), precum și asupra apelor ce-l străbat (art. 641).

Dacă în materie de bunuri imobile legiuitorul îl ocrotește pe proprietar pornind de la un principiu de securitate statică: menținerea proprietății funciare în patrimoniul posedantului, în materie de bunuri mobile Codul Napoleon pornește de la principiul securității dinamice. Privind averea mobilă ca importantă numai în măsura în care ea poate ajuta, în cadrul unor relații de schimb, la realizarea exploatării, legiuitorul burghez ocrotește nu posedantul, ci terțul achizitor. Așa se explică de ce art. 2 279 din Codul Napoleon într-o formulare clasică precizează că bunurile mișcătoare se prescriu prin însuși faptul posesiunii lor: „în materie de mobile, posesiunea are valoarea unui titlu" (*en fait de meubles, possesion vaut titre*), ceea ce implică consacrarea unui principiu deosebit de eficient în favorizarea relațiilor burgheze de schimb.

Preocupat să mențină proprietatea imobiliară în patrimoniul familiilor burgheze în scopul consolidării puterii economice și politice a posedanților, Codul Napoleon îi asigură totuși — cînd interesele aceloraşi familii cer — căile adecvate de circulație economică și, în consecință, formele juridice corespunzătoare. Lăsînd la o parte dobîndirea dreptului de proprietate pe calea moștenirii legale și testamentare — concepute, evident, tot în vederea asigurării intereselor familiilor burgheze — legiuitorul prevede două moduri foarte importante de transmitere și dobîndire a acestui drept: contractul și faptul posesiunii.

Prin contract (vînzare-cumpărare, donație, schimb etc.), transferul proprietății rezultă din însăși încheierea contractului: cumpărătorul, donatorul etc. devin proprietari prin

chiar acordul de voință, independent de predarea lucrului ce formează obiectul contractului. Dacă acestea sînt efectele între părți, contractul nu are efecte față de terți, decît dacă se îndeplinesc unele condiții, diferite, după cum era vorba de imobile sau de mobile.

În primul caz, codul cerea — dar numai pentru actele cu titlul gratuit — o transcriere a actului translativ la biroul de consemnare a ipotecilor de la locul în care se afla imobilul. Dintr-o scăpare, codul n-a prevăzut însă nici o măsură de publicitate în privința mutațiilor de proprietate cu titlul oneros; această gravă lacună — care prezenta inconveniente deosebite pentru cumpărătorii de imobile — a fost remediată posterior prin legea din 23 martie 1855.

În cazul bunurilor mobile, pornindu-se, așa cum am văzut, de la asigurarea principiului securității dinamice, codul decide că între doi cumpărători ai aceluiași bun mobil, cel care are posesiunea este preferat, chiar dacă titlul său este posterior datat. Faptul material al posesiunii joacă, așadar, rolul unei publicități care face opozabilă terților respectiva mutație mobiliară.

Proprietatea se poate dobîndi și prin prescripție achizitivă sau uzucapiune, adică prin posesiunea prelungită a unui lucru pentru un timp determinat. Legiuitorul burghez, ca și cel roman, a considerat uzucapiunea „ca pe una din cele mai necesare instituții ordinii sociale". Urmărind să asigure cît mai eficient dreptul de proprietate, romanii au creat uzucapiunea, suprimînd astfel proba dreptului de proprietate și ușurînd poziția proprietarului. În adevăr, cel care a obținut un bun prin cumpărare, donație, succesiune etc. nu putea dobîndi dreptul de proprietate decît dacă și cel de la care a dobîndit era proprietar. Problema se punea în aceiași termeni pentru toți posesorii succesivi ai lucrului și, dacă unul singur dintre ei nu ar fi fost proprietar, toți cei care au urmat nu ar fi putut dobîndi nici ei această calitate. Or, a face dovada dreptului de proprietate a tuturor posesorilor precedenți era o imposibilitate, fapt pentru care juriștii medievali au numit o asemenea probă, „proba diabolică" (*probatio diabolica*). Prescripția suprimă această dificultate, precizînd că proprietatea se poate dobîndi prin posesiunea bunului un anumit interval de timp[1], punînd astfel la adăpost pe posesor de orice revendicare neprevăzută. Instituția joacă astfel un rol

[1] Codul cere și alte condiții; *cf.* art. 2 219 și urm.

social considerabil, asigurînd celui care a stăpînit lucrul un anumit termen dreptul de proprietate asupra acestuia, fără a-l mai obliga să facă greaua, dacă nu imposibila dovadă a dreptului proprietarilor anteriori.

Uzucapiunea mai îndeplinește încă un rol important în mecanica socială: ea îi silește pe proprietari să fie activi în exercițiul drepturilor lor, căci neglijența acestora — ce se reflectă uneori cu pagube grele în economia țării — se poate solda cu pierderea dreptului de proprietate. Pe bună dreptate afirmau juriștii romani că „dreptul este în folosul celor care veghează"[1] (*Ius vigilantibus scriptum est*).

Posesiunea — ca stare de fapt ce apare ca un exercițiu a dreptului de proprietate — presupune două elemente: detențiunea materială a lucrului (*corpus*) și intenția, voința de a poseda cu titlu de proprietar (*animus*). Pentru a produce efecte juridice, posesiunea trebuie să aibă anumite calități pe care codul le precizează în art. 2 228 și următoarele: să fie continuă, adică să se exercite fără întrerupere, să fie pașnică, adică posesorul să nu fi intrat în stăpînirea lucrului prin violență, să fie publică, adică să se realizeze în văzul tuturor și să fie neechivocă, adică să nu existe nici un dubiu cu privire la faptul că posesorul vrea să posede pentru el.

Cu privire la mobile, posesiunea asigură posesorului de bună-credință în mod instantaneu dreptul de proprietate. Articolul 2 279, stabilind regula *en fait de meubles, possession vaut titre*, răspunde unor rațiuni practice întemeiate pe ideea de securitate care trebuie să domine tranzacțiile comerciale mobiliare, devenite, odată cu dezvoltarea burgheziei, tot mai rapide și mai numeroase. În adevăr, cel ce dobîndește cu bună-credință un bun mobil trebuie — în interesul certitudinii schimburilor comerciale — să fie pe deplin asigurat de existența dreptului său — fără a mai fi nevoit să cerceteze drepturile antecesorilor săi — și totodată apărat de orice revendicări ulterioare.

Stabilind o diferență între bunurile mobile și cele imobile, Codul Napoleon fixează reguli deosebite referitoare la ocrotirea lor juridică.

Pentru bunurile imobile, în afară de acțiunile posesorii care urmăresc încetarea oricărei tulburări aduse posesiunii, se prevede, în vederea ocrotirii dreptului de proprietate, că proprietarului îi este îngăduit să exercite o acțiune petitorie,

[1] *D.*, 4, 28, 24.

adică o acțiune reală în revendicare, cu ajutorul căreia — dovedindu-și dreptul de proprietate — să poată intra în stăpînirea imobilului indiferent în mîinile cui s-ar afla.

Privind dreptul de proprietate ca un drept perpetuu, Codul Napoleon consideră acțiunea de revendicare ca fiind imprescriptibilă. Cu toate acestea, inacțiunea prelungită a proprietarului este indirect sancționată; în adevăr, persoana care intră în posesiunea unui imobil poate dobîndi, prin prescripție achizitivă de zece, douăzeci sau treizeci de ani proprietatea asupra acestuia.

Față de imobile, bunurile mobile se bucură — sub aspectul acțiunii în revendicare — de o reglementare mai precară. Mai întîi, codul nu oferă proprietarilor nici o ocrotire posesorie, iar în principiu, nu îngăduie nici revendicarea mobiliară. În temeiul art. 2 279 persoana care de bună-credință intră în stăpînirea unui bun mobil este privită, față de toți, ca fiind proprietar. Avînd, așadar, o situație inexpugnabilă, posesorul mobiliar poate respinge orice acțiune în revendicare opunînd reclamantului simplul fapt că posedă. La această regulă, Codul Napoleon face numai o singură excepție pentru cazul de pierdere și de furt al lucrului. Articolul 2 279 aliniatul 2 prevede că „cel care a pierdut sau i s-a furat un lucru, poate să-l revendice timp de trei ani, din ziua cînd l-a pierdut sau cînd i s-a furat, de la cel care-l găsește, rămînînd acestuia recurs în contra celui de la care îl are". Cu toate acestea, potrivit art. 2 280 „dacă posesorul actual al lucrului furat sau pierdut l-a cumpărat la bîlci sau la tîrg sau la o vînzare publică sau de la un negustor care vinde asemenea lucruri, proprietarul originar nu poate să ia lucrul înapoi decît întorcînd posesorului prețul ce l-a costat".

Legiuitorul burghez a acordat o apărare mai fermă proprietății imobiliare deoarece aceasta reprezenta încă principala bogăție în economia națională, iar bunurilor mobile le-a asigurat o ocrotire similară numai în măsura în care prezentau o importanță economică în cadrul relațiilor comerciale în care societatea burgheză era interesată.

Un rol important în Codul Napoleon îl joacă materia obligațiilor. În adevăr, capitaliștii, pentru a-și realiza în mod efectiv profiturile, trebuie să cumpere materia primă, să închirieze forța de muncă a lucrătorilor, să-și vîndă produsele etc.; or, acest lucru era posibil numai prin intermediul obligațiilor.

Absolutismului dreptului de proprietate îi corespund libertatea contractuală şi forţa obligatorie a contractului, ambele întemeiate pe principiul autonomiei de voinţă. Articolul 1 134 din Codul Napoleon proclamă: „Convenţiile legal încheiate au putere de lege pentru cei care le-au încheiat. Ele nu pot fi revocate decît prin consimţămîntul mutual sau pentru cauzele autorizate de lege. Ele trebuie executate cu bună-credinţă."

Libertatea contractuală şi forţa obligatorie a contractului, exprimînd pe plan juridic legea economică a concurenţei şi anarhiei în producţie, acordă proprietarilor mijloacelor de producţie posibilitatea de a realiza, prin intermediul contractelor, conţinutul dreptului lor de proprietate. În acelaşi timp, aceste principii legitimează, sub aspect juridic formal, exploatarea celor ce muncesc.

Autonomia de voinţă ce serveşte drept fundal atît principiului libertăţii contractuale cît şi celui al forţei obligatorii a contractului a triumfat odată cu Revoluţia burgheză din Franţa. Metafizica autonomiei de voinţă constituia pe plan juridic reflectarea liberalismului economic al societăţii burgheze în care producţia, schimbul şi repartiţia erau lăsate la libera iniţiativă privată, mereu orientată în direcţia profiturilor.

În această concepţie, obligaţiile erau socotite ca avînd putere de lege între părţile contractante şi, deoarece sorgintea acestor obligaţii rezidă în voinţa părţilor, s-a spus că voinţa părţilor creează legea.

Astfel, se urmărea să se asigure posesorilor mijloacelor de producţie, pe calea indirectă şi camuflată a contractului, realizarea profitului şi legitimarea juridică a exploatării. În adevăr, obligaţiile fiind întemeiate pe voinţă sînt *ipso facto* juste, căci debitorul care s-a angajat, s-a obligat în mod voit, şi cel ce se angajează în mod voit se prezumă că a consimţit numai la ceva util lui. Orice injustiţie, în asemenea situaţii era, aşadar, imposibilă. În acest chip, se ajunge la o concepţie idealist-voluntaristă antiştiinţifică, că voinţa şi nu condiţiile vieţii materiale ar constitui temelia normelor juridice. În realitate însă, voinţa formal liberă a muncitorului era subordonată voinţei patronului care dicta *de facto* condiţiile sale celor lipsiţi de mijloace de producţie. Autonomia de voinţă urmărea, aşadar, să camufleze în forma juridică a contractului liber consimţit fenomenul exploatării, într-un cuvînt esenţa însăşi a societăţii capitaliste.

În concepția codului, obligația poate fi definită, sub aspect juridic, ca o legătură de drept prin efectul căreia o persoană, debitorul, este ținută față de o alta, creditorul, să dea, să facă sau să nu facă ceva. Similară noțiunii de obligație așa cum o găsim în Instituțiile lui Iustinian, obligația din Codul Napoleon are, urmînd tradiția romană, următoarele izvoare juridice: contractul, cvasi-contractul, delictul, cvasi-delictul și legea.

Contractul (*cf.* art. 1 101) sau convenția este acordul formal a două sau mai multe voințe destinate să producă efecte juridice; prin contract se creează, se modifică sau se stinge un raport de drept.

Deși Codul Napoleon proclamă principiul egalității părților în contracte, cu toate acestea inegalitatea economică din societatea burgheză răsturna principiul, transformîndu-l în contrariul lui. Mai mult, în art. 1 784 se înscrie fără nici o reticență că „patronul se crede pe cuvînt pentru cîtimea salariului, pentru plata salariului anului expirat și pentru conturile date pe anul curgător"; iar art. 2 271 prevede că acțiunea angajaților și servitorilor pentru plata salariului și a simbriei lor se prescrie în șase luni, pe cînd prescripția de drept comun era de treizeci de ani.

Alături de proprietatea particulară asupra mijloacelor de producție, contractul constituie, în Codul Napoleon, mijlocul juridic de realizare și însușire a plusvalorii. Astfel prin contractul de vînzare-cumpărare capitaliștii cumpără materia primă și tot ce au nevoie în procesul de producție și prin același contract vînd produsele fabricate în care se cuprinde supramunca neplătită muncitorilor; prin contractul de muncă „cumpără" forța de muncă a lucrătorului, prin contractul de împrumut își lărgesc activitatea de exploatare prin intermediul reprezentanților, iar prin contractul de societate se încheie diverse convenții (mai ales de tipul cartelurilor și trusturilor) în vederea intensificării exploatării muncitorilor etc.

Valabilitatea unui contract era subordonată existenței a patru condiții: capacitatea, consimțămîntul, obiectul și cauza (art. 1 108).

„Incapabili de a contracta sînt minorii, interzișii, femeile măritate în cazurile exprimate de lege și, în general, toți cei cărora legea le-a interzis anumite contracte" (art. 1 124). Acordul generator al legăturii juridice contractuale este valabil numai dacă există un consimțămînt valabil (art. 1 109). De precizat că legislația napoleoniană a admis în oarecare

măsură preeminența declarației de voință asupra voinței reale. Faptul se explică prin necesitatea de a se acorda capitaliștilor certitudinea actelor juridice în formularea lor concretă. Pornindu-se de la premisa că actele juridice corespund realității de fapt, se renunță implicit la cercetarea voinței reale; în acest chip se garantează certitudinea operațiilor încheiate de capitaliști, ocrotiți, în consecință, de orice surpriză. În ultimă analiză, sistemul voinței declarate ascunde subordonarea voinței celui slab în fața deținătorilor mijloacelor de producție.

Potrivit prevederilor codului, contractul nu este valabil dacă n-are un obiect. „Orice contract are drept obiect un lucru pe care o parte se obligă să-l dea sau pe care o parte se obligă să-l facă sau să nu-l facă" (art. 1 126). Părțile pot fixa ca obiect orice prestație cu condiția ca aceasta să fie posibilă, determinată sau determinabilă și să poată face obiectul unei tranzacții (să fie *in commercio*, adică în circuitul civil).

În fine, codul cere și o cauză. „Obligația fără cauză sau cu o cauză falsă sau ilicită nu poate avea nici un efect" (art. 1 131).

Deși s-a discutat mult în doctrină sensul termenului de cauză și utilitatea ei ca element esențial al contractului, totuși ea rămîne o condiție indispensabilă formării contractului. Cauza constituie în ultimă analiză scopul pe care părțile îl urmăresc prin contract, scop ce variază potrivit naturii contractului din speță. Deși în fapt scopul contractului burghez constă în realizarea și însușirea plusvalorii de către proprietarii mijloacelor de producție și în obținerea maximului de profit, totuși doctrinarii burghezi reduc analiza cauzei numai la un aspect tehnic, circumscriind-o naturii juridice a contractului. Cantonînd ideea de cauză în domeniul logicii juridice formale, aceștia ascund implicit scopul real al obligațiilor și rolul lor social.

Între părți, contractul are forță de lege, adică acestea sînt obligate să-l respecte întocmai ca pe un act legislativ. Contractul trebuie executat cu bună-credință, fără ca vreuna din părți să se poată sustrage de la aceasta (art. 1 134).

Regula nu poate surprinde, deoarece contractul constituie un important instrument juridic pentru însușirea plusvalorii, pentru acumularea capitalului și pentru împărțirea acestuia între capitaliști. Obligativitatea respectării apare cu atît mai necesară pentru orînduirea burgheză, cu cît, în general, con-

tractul se încheie în condiții de inegalitate economică, posesorul mijloacelor de producție avînd toate posibilitățile să impună voința sa celeilalte părți, mai slabă în privința potențialului său economic.

Față de terți contractul nu produce nici un efect: este așa-zisul principiu al relativității convențiilor, în temeiul căruia persoanele complet străine de contractanți nu pot nici să fie obligate, nici să beneficieze de convenția încheiată.[1]

Cel de al doilea izvor al obligațiilor sînt cvasi-contractele, adică fapte licite și voluntare ale unei părți, dar fără acordul prealabil al celeilalte părți. Potrivit definiției din cod, ele sînt acte de voință „din care rezultă o obligație oarecare către un terț și cîteodată o obligație reciprocă între cele două părți" (art. 1 371). Așa este cazul gestiunii de afaceri, cînd cineva administrează interesele altuia fără cunoștința proprietarului, obligîndu-se tacit să continue gestiunea ce a început pînă ce proprietarul va putea să se îngrijească el însuși de ele (art. 1 372).

Tot în această categorie înglobează Codul Napoleon și plata nedatorată, aplicație particulară a principiului general al îmbogățirii fără cauză (art. 1 377 și urm.). Deși Codul a făcut aplicarea acestui principiu și în alte situații speciale (construcțiile pe terenul altuia, raporturile dintre soți etc.), totuși n-a formulat acest principiu ca o regulă generală, așa cum îl sancționase anterior dreptul roman de pildă. Treptat însă, jurisprudența și doctrina i-au elaborat condițiile de existență și sfera de aplicare.

Următoarele două izvoare de obligații sînt delictele și cvasi-delictele. Primele sînt fapte ilicite săvîrșite cu intenția de a vătăma; celelalte, tot fapte ilicite, dar săvîrșite fără intenție, prin imprudență sau neglijență.

Un text fundamental din Codul Napoleon (art. 1 382) prevede că „orice faptă a omului, care pricinuiește altuia o pagubă, obligă pe acela, din a cărui culpă a fost provocată, să o repare", iar un altul precizează că „fiecare e răspunzător de paguba pe care a pricinuit-o nu numai prin faptul său, dar și prin neglijență sau imprudență" (art. 1 383). Așadar, în afară de răspunderea contractuală, codul stabilește că omul este obligat prin culpa pe care a săvîrșit-o, dacă a pricinuit altuia o pagubă. Dacă această culpă este voluntară,

[1] La acest principiu, codul a admis o excepție: stipulația pentru altul (art. 1 119 și urm.).

intenționată, avem de-a face cu un delict, dacă nu este intenționată și rezultă dintr-o simplă neglijență avem de-a face cu un cvasi-delict (*cf.* art. 1 382 și urm.).

Asemenea fapte antrenează răspunderea civilă delictuală, care implică la rîndul ei repararea pagubelor pricinuite. Răspunderea civilă delictuală are o mare importanță atît cît privește ocrotirea proprietății, cît și ocrotirea persoanei.

Răspunderea civilă delictuală implică, potrivit dispozițiilor codului, mai multe condiții: un prejudiciu, o faptă ilicită, culpa autorului faptei ilicite și existența unui raport de cauzalitate între fapta ilicită și culpabilă de o parte și prejudiciul pe de alta. Dovada celor patru condiții ale responsabilității pentru cauzare de prejudicii prin fapte ilicite îi incumbă victimei. Fiind vorba de fapte juridice, dovada se poate face prin orice mijloc de probă.

Articolul 1 384 proclamă că cineva poate fi responsabil, în anumite cazuri, și pentru faptele altuia, cît și pentru lucrurile pe care le are sub paza sa. „Sîntem responsabili nu numai de paguba pricinuită de propriul fapt, dar și pentru acela pricinuit de faptul persoanelor, pentru care sîntem obligați a răspunde sau pentru lucrurile pe care le avem sub pază." Astfel, tatăl, și mama, după decesul acestuia, răspund de daunele pricinuite de copiii lor minori ce locuiesc împreună cu ei (art. 1 384 al. 2), stăpînii și comitenții pentru prejudiciul cauzat de servitorii și prepușii lor în funcțiile ce li s-au încredințat (al. 3), iar institutorii și artizanii, pentru pagubele pricinuite de elevii și ucenicii lor în tot timpul în care îi au în supraveghere (al. 4). În continuare, art. 1 385 prevede cazurile de răspundere pentru daunele cauzate de animale, iar art. 1 386, responsabilitatea proprietarului pentru ruina edificiului.

În toate cazurile de răspundere prevăzute de art. 1 384—1 386, codul stabilește o prezumpție de culpă împotriva celui ce trebuie să răspundă — și de aceea victima nu va avea de dovedit, pentru a obține reparația dorită, decît prejudiciul pe care l-a suferit.

În fine, ultimul izvor al obligațiilor este legea; indiferent care ar fi izvorul lor, obligațiile produc efecte generale care consistă într-o îndoită prerogativă a creditorului: să ceară debitorului execuția și să prevină actele prin care acesta, din neglijență sau înșelăciune, și-ar micșora patrimoniul său ce alcătuiește, precum se spune, gajul comun al creditorului.

Obligaţiile sînt înzestrate, în general, cu o acţiune în justiţie prin care se asigură, în mod forţat, executarea lor, dacă debitorul nu execută de bunăvoie. Există totuşi o categorie de obligaţii care fac excepţie de la această regulă: obligaţiile naturale. În asemenea cazuri, creditorul nu are putinţa de a constrînge pe debitor să execute, dar dacă acesta execută nu poate cere restituirea prestaţiei.

Obligaţiile naturale cunoscute în dreptul roman (*nec petitio, nec repetitio*) au fost admise numai în cîteva cazuri de Codul Napoleon (art. 1 235), dar posterior au dobîndit, pe cale jurisprudenţială, o aplicare mult mai largă.

În principiu, debitorul trebuie să execute prestaţia la care s-a îndatorat, la termen. El poate să-şi execute prestaţia în natură sau prin echivalent, adică prin plata unor despăgubiri băneşti. Explicaţia rezidă în aceea că obiectul obişnuit al contractului este marfa, ce cuprinde atît o valoare de întrebuinţare cît şi una de schimb. Scopul producţiei capitaliste şi al schimbului fiind obţinerea valorii de schimb prin care se realizează profitul, capitalistului îi este indiferent dacă debitorul execută în natură sau prin echivalent, deoarece în ambele cazuri se obţine venitul corespunzător. Îndeplinirea termenului nu este suficientă pentru a îngădui creditorului să păşească la execuţia silită căci, potrivit unei vechi reguli, existenţa termenului nu scuteşte de obligaţia unei somaţii (*dies non interpellat pro homine*).

Pentru a putea executa pe debitor, creditorul trebuie să-l pună în întîrziere, adică să-i facă o ultimă somaţie de plată în termenii stabiliţi de cod. Rezultatul executării va fi obţinerea prestaţiei la care s-a îndatorat debitorul sau a unei despăgubiri.

Pentru a se obţine o despăgubire (*daune interese*)[1] trebuiau să fie dovedite atît prejudiciul moral sau material cauzat creditorului prin neexecutare, cît şi existenţa unei culpe imputabile debitorului. Dacă prima dovadă — a prejudiciului — trebuia s-o facă creditorul, dovada culpei debitorului se prezuma.

Pentru a nu fi condamnat, debitorul nu are decît o singură posibilitate: să facă dovada că neexecutarea sau întîrzierea în executare nu-i sînt imputabile, deoarece provin din-

[1] Vezi art. 1 146 şi urm.

tr-o „cauză străină" voinței sale (art. 1 147): cazul fortuit, forța majoră[1], faptul unui terț etc.

Reluînd două noțiuni romane, *damnum emergens* și *lucrum cessans*, Codul Napoleon precizează în art. 1 149 că „daunele interese datorate creditorului cuprind, în general, pierderea ce a suferit și beneficiul de care a fost lipsit, afară de excepțiile și modificările de mai jos". În adevăr, părțile pot ele însele să fixeze cuantumul daunelor interese (așa-zisa clauză penală din art. 1 152), iar dacă obiectul contractului o constituie o sumă de bani, despăgubirea se reduce la „dobînzile fixate de lege"[2].

Potrivit art. 2 092 debitorul va răspunde de îndeplinirea obligațiilor sale cu toate bunurile ce-i aparțin, mobile și imobile, prezente și viitoare, adică cu întreg patrimoniul. Acest drept al creditorilor de a urmări, în vederea satisfacerii creanței lor, patrimoniul debitorului constituie dreptul de gaj[3] general al creditorilor.

Acest drept conferă creditorilor dreptul de a lua, pe de o parte, măsuri conservatorii și preventive, iar pe de alta, de a recurge la măsuri reparatorii. Din prima categorie de măsuri face parte acțiunea oblică, iar din cea de-a doua, acțiunea pauliană. Prin acțiunea oblică, creditorul exercită drepturile și acțiunile debitorului, cînd acesta refuză sau neglijează să le exercite (art. 1 166), iar prin cea pauliană cere anularea actelor frauduloase făcute de debitor în dauna drepturilor sale (art. 1 167). Această din urmă acțiune are drept efect să anuleze, să revoce (de unde și denumirea de revocatorie ce i se mai dă) actele încheiate de debitor în frauda drepturilor creditorului. De data aceasta, creditorul nu mai

---

[1] Cazul fortuit și forța majoră — termeni pe care adesea codul îi folosește fără a distinge — sînt fapte cărora nu te poți împotrivi și de la care nici nu te poți sustrage, constituind obstacole de neînvins în încercarea debitorului de a executa.

[2] Cu privire la executarea obligațiilor născute din contractele sinalagmatice, sînt de semnalat anumite particularități a căror origine se află în dreptul roman. Cînd execuția trebuie să fie simultană, partea ce trebuie să execute poate să nu-și îndeplinească prestația dacă cealaltă parte nu-și execută propria-i prestație (este așa-zisa *exceptio non adimpleti contractus*). De asemenea, dacă una din părți nu-și execută prestația fiind în imposibilitate de a o face (de pildă, un caz de forță majoră), cealaltă parte este exonerată de obligația sa.

[3] Trebuie semnalat că termenul de gaj nu este deloc corect, deoarece acest drept nu conferă creditorilor nici dreptul de preferință, nici pe cel de urmărire, fiind un simplu drept de creanță.

acționează în numele debitorului, ci își exercită un drept propriu.

Obligațiile pot fi afectate de unele modalități fie cu privire la exigibilitatea sau existența lor, fie la obiectul lor, fie la subiecții raportului obligațional. Din prima categorie fac parte termenul[1] (eveniment viitor și cert de care depinde exigibilitatea sau stingerea obligației) și condiția[2] (eveniment viitor și incert, de care depinde nașterea sau stingerea obligației). După modalitatea obiectului, obligațiile pot fi conjunctive (ce au ca obiect două prestații ce urmează a fi ambele executate), alternative[3] (ce au ca obiect tot două prestații, dar debitorul se eliberează prin executarea unei singure prestații) și facultative, care au un singur obiect, dar debitorul se poate elibera printr-o altă prestație (*facultas solutionis*).

Modalitățile privind subiecții raportului obligațional sînt două: solidaritatea și indivizibilitatea. În temeiul solidarității (art. 1 197 și urm.), obligația rămîne nedivizată deși sînt mai mulți creditori și debitori, în sensul că fiecare creditor poate cere plata întregii creanțe și fiecare debitor este obligat să plătească întreaga datorie. La rîndul ei, indivizibilitatea (art. 1 217 și urm.) împiedică diviziunea creanțelor, dar, spre deosebire de solidaritate, ea rezultă fie din natura indivizibilă a obiectului, fie din convenția părților; în acest din urmă caz ele convin ca obiectul obligației să fie considerat indivizibil, deși prin natura sa ar fi divizibil.

Privită ca un element al patrimoniului, obligația poate fi în principiu transmisă cu același titlu ca și celelalte valori din care este alcătuit patrimoniul. Dacă transmiterea obligațiilor pe cale succesorală a fost îngăduită pe temeiul ficțiunii continuării persoanei defunctului prin erezi, transmiterea obligațiilor „între vii" (*inter vivos*) s-a izbit de unele piedici. Codul Napoleon a admis cesiunea creanțelor (art. 1 689 și urm.), dar nu și cea a datoriilor, pornind de la ideea că persoana debitorului și mai ales solvabilitatea sa nu sînt și nu pot fi indiferente creditorului.

Obligația, ca o legătură de drept dintre debitor și creditor, este destinată să dispară la un moment dat, adică să se stingă (art. 1 234 și urm.); numai în acest moment creditorul

---

[1] *Cf.* art. 1 185 și urm.
[2] *Cf.* art. 1 186 și urm.
[3] *Cf.* art. 1 189 și urm.

dobîndește un profit din creanță, iar debitorul scapă din legătura juridică, redobîndindu-și libertatea. Mijlocul normal de stingere a obligațiilor este executarea. Plata oferă creditorului satisfacție completă, deoarece obligația este îndeplinită prin efectuarea prestației ce formează obiectul contractului. Dacă creditorul acceptă să primească un alt lucru decît cel ce formează obiectul obligației, avem de-a face cu o dare în plată, iar dacă vechea datorie este înlocuită cu una nouă — ce se deosebește de prima prin schimbarea fie a obiectului, fie a cauzei, fie a părților — ne găsim în fața unei novații.

Datoria se poate stinge și prin compensație, cînd debitorul îi opune creditorului creanța pe care el însuși o are împotriva acestuia, iar prin confuzie, obligația dispare prin unirea asupra aceleiași persoane a calității contradictorii de creditor și debitor.

În fine, obligația se poate stinge prin delegație, cînd debitorul (delegantul) cere creditorului său (delegatar) să accepte ca debitor o terță persoană (delegat), care, la rîndul său, consimte să se oblige. În anumite situații, obligația se poate stinge fără satisfacerea creditorului, cum este cazul remiterii de datorie, pieirea lucrului datorat printr-un fapt neimputabil debitorului și prin prescripție extinctivă, creată pentru a sancționa lipsa de diligență a proprietarilor care, lăsînd în părăsire bunurile, pot aduce, prin neexercitarea drepturilor lor, pagube economiei naționale.

Deși dreptul creditorului este sancționat printr-o acțiune, totuși acesta poate oricînd să aibă surprize privind solvabilitatea debitorului. Dreptul de gaj general pe care creditorul îl are asupra patrimoniului debitorului nu-i este suficient, deoarece atît acțiunea pauliană cît și cea oblică nu-l apără împotriva actelor de micșorare a patrimoniului făcute de debitor fără intenția de a prejudicia și nici nu-i conferă dreptul de a împiedica pe debitor să contracteze noi datorii. Or, înstrăinările nefrauduloase micșorează activul, iar contractarea de noi datorii mărește pasivul, ceea ce, și într-un caz și-n altul, duce la mărirea insolvabilității debitorului. În asemenea cazuri, creditorii nu vor mai putea primi drepturile lor în întregime, deoarece vor fi plătiți din suma obținută prin vînzarea silită a bunurilor debitorului numai cu o cotă parte a valorii creanțelor lor. Pentru a se evita o asemenea primejdie, Codul Napoleon pune la dispoziția creditorului garanțiile personale și cele reale.

Garanțiile personale constau în obligația uneia sau a mai multor persoane de a plăti datoria debitorului în cazul cînd acesta nu și-ar plăti-o. În atare situații, creditorul va avea pe lîngă debitorul principal și unul subsidiar, asupra căruia de asemenea posedă drept de gaj general. Cea mai importantă formă de garanție este fideiusiunea (cauționamentul), adică un contract prin care o terță persoană, cauțiunea, promite să plătească ea, creditorului, dacă debitorul nu-și îndeplinește prestația la care s-a angajat (art. 2 011 și urm.).

Pe lîngă fideiusiune joacă rol de garanție personală solidaritatea pasivă (art. 1 200 și urm.) și indivizibilitatea (art. 1 217 și urm.); la acestea se adaugă clauza penală, „prin care o persoană se obligă, pentru a asigura execuția unei convenții, să dea un lucru în caz de neexecutare" (art. 1 226), și arvuna.

Garanțiile reale constau în afectarea de către debitor a unuia sau a mai multor bunuri în vederea garantării plății datoriei sale. Din această afectare specială, rezultă o importantă consecință care reliefează superioritatea garanțiilor reale asupra celor personale: bunul este sustras de la urmărirea celorlalți creditori, fiind afectat cu precădere satisfacerii creanței garantate. Creditorul astfel garantat are la dispoziție o acțiune reală, beneficiind de un drept de preferință și chiar de urmărire asupra lucrului ce formează obiectul garanției sale.

Garanțiile reale joacă în Codul Napoleon un rol mai important decît cele personale, deoarece ele oferă, comparativ cu cele dintîi, mai multă certitudine creditorilor, cît privește posibilitățile de recuperare a creanțelor.

Garanțiile reale se împart în două mari categorii: garanții cu deposedarea debitorului de bunul afectat drept garanție și garanții fără deposedare.

Din prima categorie fac parte antichreza și gajul, dar pe cînd lucrul afectat garanției este în primul caz un imobil (art. 2 085 și urm.), în cazul gajului, este un bun mobil (art. 2 073 și urm.).

Din a doua categorie fac parte ipotecile și privilegiile. Primele (art. 2 114 și urm.) sînt drepturi reale accesorii care, comportînd asupra unor mobile ce rămîn în posesia debitorului, conferă creditorului dreptul de a le urmări în mîna oricui s-ar găsi (drept de urmărire) și de a fi plătit din prețul realizat din vînzarea lor înaintea celorlalți creditori (dreptul de preferință).

La rîndul lor, privilegiile (art. 2 095 și urm.) sînt garanții reale care apar ca o favoare acordată de lege, datorită calității și naturii creanței; această favoare conferă creditorului calitatea de a fi preferat la plată înaintea celorlalți creditori, fie chiar ipotecari. Iată cîteva privilegii prevăzute de cod: privilegiul creanțelor statului (art. 2 018), privilegiul pentru cheltuielile de judecată (art. 2 101, al. 1), pentru cheltuielile înmormîntării debitorului (art. 2 101, al. 2), privilegiul vînzătorului asupra imobilului vîndut pentru plata prețului (art. 2 103, al. 1), al arhitecților, antreprenorilor, zidarilor și al altor lucrători folosiți pentru ridicarea, construirea și repararea unor clădiri etc.

Stabilirea unui sistem complet de garanții personale și reale reflectă grija Codului Napoleon de a asigura cît mai eficient drepturile creditorilor împotriva insolvabilității debitorilor; astfel se ușurează realizarea creanțelor respective și în consecință dobîndirea profitului urmărit de către creditor.

Codul Napoleon a acordat atenția și importanța cuvenită organizării familiei. Spre deosebire de legislația promulgată în perioada revoluției, Codul civil a urmărit, în mare măsură sub influența lui Napoleon, să facă din familia burgheză celula de bază a vieții sociale, acordînd șefului familiei — un adevărat *pater familias* roman — puteri și prerogative foarte întinse asupra tuturor persoanelor care o alcătuiau.

Familia se constituie prin căsătorie. Considerată sub vechiul regim drept un sacrament religios — asupra căruia numai biserica își exercita competența — căsătoria devine, odată cu revoluția, instituție civilă. Una din primele constituții din această perioadă — Constituția din 1791, titlul II, art. 7 — declară căsătoria „contract civil", concept care a trecut și în Codul Napoleon (art. 144 și urm.).

Căsătoria trebuie să îndeplinească anumite condiții de fond. Prima este deosebirea de sex; condiția se înțelege de la sine și de aceea codul nici n-a menționat-o. Cea de a doua este pubertatea soțului și nubilitatea soției, fixate la 18 ani pentru băieți și la 15 ani pentru fete, cu excepția dispenselor obținute pentru „motive grave" (art. 145).

A treia condiție o constituie consimțămîntul viitorilor soți: „nu există căsătorie fără consimțămînt" afirmă art. 146. O ultimă condiție cere și consimțămîntul părinților. Băiatul pînă la 25 de ani și fata pînă la împlinirea vîrstei de 20 de ani „nu pot contracta o căsătorie fără consimțămîntul tată-

lui sau al mamei lor; în caz de disensiune, consimţămîntul tatălui este suficient" (art. 148). În lipsa părinţilor, se cere încuviinţarea ascendenţilor. Datorită acestei dispoziţii, majoratul matrimonial nu era identic cu cel civil. Dispoziţia codului — deosebită de cea a dreptului canonic, dar foarte apropiată de a dreptului roman — reliefează concepţia autoritară ce domina familia burgheză şi prerogativele întinse ale părinţilor, în special ale tatălui. Şi pentru ca această autoritate să nu fie cu nimic diminuată, codul cere (art. 151) ca şi după împlinirea acestei vîrste copiii să le ceară părinţilor sfatul înainte de căsătorie „printr-un act respectuos şi formal" (art. 151). În temeiul codului, acest act — „somaţia respectuoasă" (*sommation respectueuse*) trebuia să se facă prin act autentic, de trei ori, la interval de o lună, iar copiii se puteau căsători după o lună de la ultima notificare (art. 152). După împlinirea vîrstei de treizeci de ani o singură notificare era suficientă (art. 153).[1]

Pe lîngă condiţiile de fond, codul prevede şi unele de formă, fie anterioare, fie concomitente căsătoriei. Aceste din urmă formalităţi constituie însăşi celebrarea căsătoriei înaintea ofiţerului de stare civilă şi a martorilor.

Încheierea contractului de căsătorie produce efecte mai întîi între părţile contractante, adică între soţi. Acestea constau în anumite îndatoriri (coabitare, fidelitate, ajutor şi asistenţă reciprocă) pe temelia cărora codul a clădit puterea maritală a soţului.

Deşi legislaţia revoluţionară preconiza egalitatea femeii cu a bărbatului, totuşi proiectul codului civil din 1796 afirma că „ordinea firească" nu era „egalitatea" soţilor ci „supremaţia bărbatului" asupra femeii. Dornic să facă din familie celula de bază a statului său autoritar, Napoleon interveni de multe ori în cursul dezbaterilor pentru a subordona întrutotul soţia soţului, urmărind să-i asigure acestuia o poziţie net privilegiată. „Femeia trebuie să ştie că ieşind din tutela familiei sale, trece sub aceea a bărbatului" — spunea adesea Napoleon.

Datorită poziţiei sale inferioare, ea nu participa la administrarea bunurilor comune, iar pentru unele acte importante

[1] În afara acestor condiţii, codul cere să nu existe piedici care să constituie obstacole la căsătorie. Acestea sînt: existenţa unei căsătorii anterioare valabile, termenul de viduitate, rudenia de sînge sau prin alianţă, interdicţia de căsătorie între soţul adulter şi complicele său, şi între soţii care au divorţat.

(înstrăinarea sau ipotecarea bunurilor proprii, înfăţişarea în faţa justiţiei etc.) avea nevoie de încuviinţarea soţului. Femeia este socotită inferioară în ce priveşte una din îndatoririle esenţiale care rezultă din căsătorie: fidelitatea. Astfel, soţul poate intenta o acţiune de divorţ întemeiată pe adulterul soţiei, pe cînd femeia nu posedă acest drept decît dacă soţul şi-a adus concubina în căminul familial.

Interesant că această excepţie retrogradă îşi găseşte o justificare cu totul „firească" la unul din redactorii codului, anume Portalis, care spunea: „Infidelitatea femeii presupune mai multă corupţie şi are efecte mai primejdioase decît cele ale bărbatului; de aceea bărbatul a fost întotdeauna judecat cu mai puţină severitate decît femeia".

Odată cu încheierea căsătoriei, soţii stabileau de obicei şi raporturile pecuniare dintre ei, adică întocmeau o convenţie matrimonială. Ei puteau alege între următoarele tipuri propuse în cod: comunitatea de bunuri, regimul dotal, separaţia de bunuri şi regimul fără comunitate.

Primul consta în punerea în comun a tuturor bunurilor mobile aduse de soţi, a imobilelor dobîndite în timpul căsătoriei cu titlu oneros şi a veniturilor produse de toate bunurile lor. Soţii dobîndeau asupra acestei mase de bunuri un fel de coproprietate, dar în timpul căsătoriei soţului îi revenea dreptul de administrare şi, în parte, de dispoziţie. Devenit tradiţional în Franţa în regiunile cutumiare, regimul comunităţii de bunuri a fost declarat în cod regimul matrimonial de drept comun (art. 1 393) şi, în consecinţă, regimul tuturor căsătoriilor lipsite de convenţii matrimoniale exprese.

Regimul dotal — cu vechi tradiţii în regiunile de drept scris ale Franţei — porneşte de la ideea ocrotirii bunurilor constituite ca dotă (art. 1 540 şi urm.). Aceste bunuri — zise dotale — sînt remise soţului în vederea susţinerii sarcinilor căsătoriei. Asupra lor, soţul are dreptul de administrare, dar cît priveşte înstrăinarea lor trebuie să ţină seama de regulile speciale înscrise în cod. Celelalte bunuri ale femeii sînt numite parafernale; femeia are libera lor administrare, dar nu le poate înstrăina decît cu autorizaţia soţului, ca o consecinţă a incapacităţii femeii măritate.

Separaţia de bunuri (art. 1 536 şi urm.) presupune, aşa cum arată şi denumirea, două patrimonii distincte, cu doi proprietari diferiţi: soţul şi soţia. Cu toate acestea, soţia are o situaţie inferioară sub aspect patrimonial, datorită incapacităţii inerentă femeii măritate: ea poate să-şi administreze

averea ei, dar fără autorizația soțului nu poate să facă nici un act de dispoziție.

Regimul fără comunitate (art. 1 530 și urm.) rezervă soților proprietatea asupra bunurilor proprii, dar numai soțul are administrația averii soției de ale cărei venituri dispune, în vederea susținerii sarcinilor mariajului.

Căsătoria se poate desface prin moartea unuia din soți, prin nulitatea[1] acesteia declarată de o instanță judecătorească sau prin divorț.

În principiu, redactorii codului — influențați de unele reguli canonice — au pornit de la ideea indisolubilității căsătoriei de la care nu se putea deroga decît în cazuri cu totul excepționale. De aici și limitarea divorțului la trei cazuri: adulterul — pentru soție numai dacă soțul și-a adus concubina în căminul familial — excese, loviri sau injurii grave și condamnarea unuia din soți la o pedeapsă aflictivă și infamantă (art. 229—232). Articolul 233 a prevăzut — la insistența lui Bonaparte — și divorțul prin consimțămîntul mutual, dar acesta era departe de a fi un *mutuus dissensus*, adică un mod normal de rezoluție a contractului de căsătorie. În fapt, el constituia mai degrabă o prezumpție, denotînd existența unei alte cauze determinante, trecută însă sub tăcere spre a se evita o publicitate scandaloasă. Ostilitatea redactorilor codului față de acest mod de desfacere a căsătoriei se vădește în condițiile și formalitățile care-l înconjoară (art. 275 și urm.): nu este îngăduit decît dacă soțul are peste 25 de ani și soția peste 21 de ani; nu se poate intenta decît după doi ani de la încheierea căsătoriei, dar nu după 20 de ani de conviețuire și nici dacă soția a trecut de 45 de ani; se cere autorizația părinților sau a ascendenților în viață; termenele sînt mai lungi de un an și consimțămîntul mutual trebuia repetat în acest interval de timp la fiecare trimestru; înainte de darea hotărîrii, soții erau obligați să încheie un acord care să reglementeze educația copiilor și situația lor materială etc. Toate aceste formalități au făcut ca divorțul prin consimțămîntul mutual să nu aibă eficiența dorită de Bonaparte; ulterior a fost abrogat.

Dorința redactorilor codului de a statornici stabilitatea căsătoriei și în consecință familia burgheză, condiție esen-

[1] Nulitate relativă în caz de viciere a consimțămîntului soților sau a lipsei de consimțămînt a rudelor; nulitate absolută, în caz de impubertate, bigamie etc.

țială în propășirea noii societăți, se vădește și în animozitatea pe care normele legiuirii o afișează față de divorț în general: soții divorțați nu se mai pot recăsători, soțul adulter nu se poate căsători cu complicele său și nici să-și legitimeze copiii adulterini.

Laic în structura sa, Codul Napoleon a prevăzut pentru catolici (a căror religie interzicea divorțul) așa-zisa separație de corp (art. 306—311).

Spre deosebire de legislația revoluționară, codul de la 1804 a acordat atenție și însemnătate numai familiei legitime. De aici rezervele față de adopțiune. Deși primul consul a apărat-o, cu multă energie, dar nu fără unele intenții politice, ascunse, totuși în redactarea sa finală (art. 343—370) codul nu i-a acordat decît efecte restrînse, departe de cele dorite de Napoleon care ceruse ca instituția să fie „o imitare perfectă a naturii".

Pornind de la ideea restabilirii demnității și stabilității familiei legitime, codul nu îngăduia cercetarea paternității naturale, cu excepția cazului unei răpiri, cînd data la care a avut loc coincidea cu aceea a concepției (art. 340). Interdicția fusese proclamată de Revoluție ca o simplă reacțiune împotriva vechiului drept, deși posibilitatea ce le era acordată de vechiul regim de a-și dovedi filiația nu le aducea nici un avantaj. În plus, se invocau și alte motive: teama de scandal și șantaje la care puteau da naștere procesele în cercetarea paternității și greutatea, dacă nu imposibilitatea, de a se face dovada paternității, din momentul în care lipseau prezumțiile de coabitare și de fidelitate, ce dovedeau paternitatea în cazul căsătoriei. În adevăr, numai în acest caz se putea aplica vechea regulă romană că „tatăl este acela pe care-l indică o căsătorie legitimă" (*Pater is est quem iustae nuptiae demonstrant*).

Primul consul s-a declarat categoric împotriva „bastarzilor" și de aceea, între copiii legitimi și naturali „s-a tras — așa cum se exprima unul din redactorii codului — o linie de separație perfectă". De timpuriu însă, s-a pornit în Franța o mișcare protestatară împotriva acestei concepții, dar numai legea din 1912 a suprimat principiul interzicerii absolute a cercetării paternității din afară de căsătorie; abia atunci ea a fost îngăduită dar numai pe cale judiciară și numai în cazurile strict limitate și prevăzute de această lege.

Urmărind consolidarea familiei, redactorii codului organizează puterea părintească într-un mod autoritar. Deși le-

gislația revoluționară, inspirîndu-se mai ales din filosofia secolului al XVIII-lea, restrînsese prerogativele puterii părintești, totuși Codul Napoleon, în ideea de a da familiei o structură autoritară, a însemnat în anumite privințe o întoarcere la sistemul dreptului cutumiar francez, iar uneori a imitat chiar soluții romane.

Așa se explică dreptul părinților de a consimți la căsătoria copiilor majori sau dreptul lor de folosință legală asupra bunurilor celor minori.

Urmărind să ocrotească familia și individul, Codul Napoleon a instituit măsuri menite să protejeze persoanele care din diverse motive nu-și puteau exercita drepturile. Lăsînd la o parte incapacitatea femeii măritate, pe care codul o deduce din autoritatea maritală, amintim aici măsurile de ocrotire a minorilor și a celor loviți de infirmități mintale.

Pentru minori — codul fixează vîrsta majoratului la 21 de ani — se instituie tutela (art. 389 și urm.) care presupune o putere de execuție încredințată tutorelui, un control și o supraveghere asupra gestiunii acestuia exercitată de un tutore subrogat și un consiliu de familie care, cu tot caracterul lui deliberativ, ia în fapt toate măsurile mai importante ce-l privesc pe minor.

Pentru cei loviți de infirmități mintale, codul asigură ocrotirea prin intermediul interdicției, dacă sînt alienați mintali (art. 489 și urm.), iar dacă sînt numai slabi de minte (art. 499) sau risipitori (art. 515 și urm.), le numește un consiliu judiciar, adică o persoană chemată să-l asiste pe incapabil în încheierea anumitor acte mai grave: împrumuturi, înstrăinări și ipotecări de bunuri, încasări de capitaluri, intentarea acțiunilor în justiție, tranzacțiuni și compromisuri (art. 499).

Ultimele instituții de care urmează să ne ocupăm sînt cele ale dreptului succesoral. Deși poartă amprenta unei lungi evoluții istorice, acestea sînt structurate după interesul noii clase dominante care vedea în dreptul de moștenire unul din pilonii orînduirii care biruise.

În regiunile de drept scris se aplica înainte de Revoluție dreptul lui Iustinian, care cunoștea atît succesiunea testamentară, cît și cea legală. Aceasta din urmă — întemeiată pe o afecțiune prezumată a defunctului — nu se deschidea decît în lipsa celei testamentare, expresie a voinței defunctului.

În regiunile de drept cutumiar succesiunea testamentară n-a fost cunoscută, deoarece potrivit regulilor germanice

„numai dumnezeu poate face moştenitori". Întreaga devoluţie succesorală era axată pe ideea conservării bunurilor imobiliare în familia de unde provin, de unde şi regula *paterna paternis, materna maternis,* adică imobilele se reîntorc fie în familia din partea tatălui, fie în aceea din partea mamei. Reguli speciale se aplicau bunurilor mobile şi celor dobîndite de defunct în timpul vieţii, care urmau ordinea prezumată a afecţiunii lui *de cuius,* precum şi fondurilor feudale a căror devoluţie era guvernată de regula masculinităţii şi primogeniturii.

Pînă la revoluţia din 1789, cu toate încercările de unificare a celor două sisteme, succesiunea a rămas reglementată în mod diferit în diferitele părţi ale Franţei.

Revoluţia din 1789 şi legislaţia epocii au adus schimbări radicale în domeniul moştenirii, introducînd principii liberale şi egalitatea în materia devoluţiei succesorale, determinate de poziţia şi interesele burgheziei biruitoare.

În orînduirea burgheză dreptul de moştenire prezintă o importanţă deosebită din punct de vedere social, deoarece puterea pe care proprietarul mijloacelor de producţie a avut-o în timpul vieţii sale de a-şi însuşi produsele muncii altora prin intermediul acestor bunuri se transmite intactă — ca esenţă — moştenitorilor. La rîndul lor, succesorii vor avea cu ce continua procesul de exploatare şi înrobire a altora, contribuind astfel la consolidarea raporturilor sociale capitaliste.

Pornind de la ideea că dreptul de proprietate este perpetuu şi absolut, juriştii burghezi ajung la concluzia că după decesul lui *de cuius* dreptul de moştenire urmează a trece, ca un corolar firesc, la succesori, fie în virtutea legii, fie în temeiul testamentului întocmit de defunct. În ambele cazuri, perpetuitatea şi absolutismul dreptului de proprietate justifică, teoretic, transmiterea patrimoniului la moştenitori, fie legali, fie testamentari şi ascunde, în mod practic, adevăratul rol al succesiunii capitaliste în viaţa socială.

Codul Napoleon, abrogînd privilegiile succesorale feudale, menţine ideea de unitate a patrimoniului, acordă moştenirii legale întîietate faţă de cea testamentară şi introduce ideea de egalitate în materie succesorală.

În determinarea persoanelor chemate să dobîndească moştenirea, redactorii codului s-au călăuzit după afecţiunea prezumată a defunctului, stabilind următoarele clase de moşteni-

tori: legitimi, naturali, soțul supraviețuitor și statul (art. 745 și urm.). Clasele sus-menționate vin la succesiune fie unele în lipsa celorlalte, fie în concurență unele cu altele.

În clasa moștenitorilor legitimi intră, în ordinea vocației succesorale: (1) descendenții, adică copiii defunctului și urmașii acestuia. Ei moștenesc „pe cap" (*per caput*) în părți egale. Dacă unul din descendenți a murit, urmează urmașii săi care își vor împărți tot pe cap partea autorului lor. Este așa-zisa moștenire prin reprezentare;

(2) ascendenții privilegiați și colateralii privilegiați. Părinții defunctului fac parte din prima categorie, frații, surorile și descendenții acestora, din cea de a doua. Ascendenții privilegiați și colateralii privilegiați vin la succesiune în concurs: tatăl și mama primesc fiecare cîte un sfert din moștenire (așadar, regula feudală *paterna paternis, materna maternis* a fost înlocuită cu *dimidium paternis, dimidium maternis*), iar restul îl moștenesc colateralii privilegiați. În lipsa unuia sau a ambilor ascendenți privilegiați, moștenesc colateralii privilegiați;

(3) ascendenții. În lipsa succesorilor sus-menționați, moștenirea revine ascendenților: jumătate celor din partea mamei, jumătate celor din partea tatălui. Ascendentul în grad mai apropiat exclude pe ascendentul în grad mai îndepărtat; ascendenții de același grad moștenesc pe capete, iar dacă există ascendent numai din partea mamei sau a tatălui, cealaltă jumătate revine colateralilor din cealaltă linie;

(4) în lipsa ascendenților, urmează colateralii ordinari, colateralul mai apropiat în grad excluzînd pe cel mai îndepărtat; la grad egal moștenesc pe capete. Colateralii au vocație succesorală pînă la gradul 12.[1]

Alături sau în concurs cu moștenitorii legitimi, legea cheamă la succesiune pe cei naturali, adică pe copiii naturali, pe părinții naturali și pe frații și surorile naturale.

În vechiul drept francez, situația copilului natural era foarte precară: „bastarzii" nu primeau nimic din moștenirea părintească. Revoluția, pornind de la considerente umane și de la unele concepte filosofice, recunoștea copiilor naturali aceleași drepturi ca și celor legitimi. Codul Napoleon, îmbrățișînd ideea ocrotirii exclusive a familiei legitime, acorda copiilor naturali — fără a-i socoti însă moștenitori regulați — drepturi succesorale inferioare succesorilor legitimi (art.

[1] Ulterior dispoziția a fost modificată.

756 și urm.), cu condiția însă ca filiația să le fi fost recunoscută potrivit cu dispozițiile sale. În concurs cu copiii legitimi, ei nu primesc decît o treime din ceea ce ar fi primit dacă ar fi avut ei înșiși calitatea de legitimi; în concurs cu ascendenții și colateralii privilegiați, jumătate din moștenire, și trei pătrimi dacă vin în concurență cu colateralii.

Cît privește moștenirea lăsată de copii naturali, aceasta revine — dacă nu există descendenți — părinților naturali, cu condiția că aceștia să-i fi recunoscut, iar în lipsa acestora, fraților și surorilor copilului natural.

În a treia clasă de erezi intră soțul supraviețuitor. În conformitate cu art. 767 el este chemat la succesiune „cînd defunctul nu lasă nici rude în grad succesibil, nici copii naturali". Această situație precară, explicabilă prin tradițiile dreptului cutumiar francez, nu corespundea afecțiunii prezumate a defunctului și nu oferea ajutorul corespunzător văduvei rămasă, după moartea soțului, fără venituri din care să se întrețină. De aceea, dispozițiile Codului Napoleon au suferit posterior profunde modificări.

În lipsa oricărui moștenitor și a soțului supraviețuitor, la succesiune este chemat statul, care dobîndește moștenirea nu atît în calitate de succesor, ci mai degrabă în dreptul de a-și însuși bunurile fără stăpîn.

Pe lîngă succesiunea legală, Codul Napoleon cunoaște una testamentară; stabilind regulile devoluției succesorale legale, codul nu le atribuie un caracter obligatoriu, deoarece *de cuius*-ul poate fixa el însuși devoluția moștenirii sale într-un act particular numit testament (art. 967 și urm.), care poate îmbrăca mai multe forme (olograf, autentic și mistic). Codul nu dădea testatorului o libertate completă, impunîndu-i anumite obligații față de unele rude mai apropiate; el obliga pe testator să lase acestora o parte din moștenire (așa-zisa rezervă). Mai puțin generos decît textele revoluționare, Codul Napoleon acorda rezervă testamentară numai rudelor în linie directă: descendenți legitimi și ascendenți. În prezența descendenților legitimi, cotitatea disponibilă, adică partea de care poate dispune testatorul, era jumătate din moștenire dacă acesta lasă un copil, de o treime, dacă lasă doi, de un sfert, dacă lasă trei sau mai mulți copii.

Dacă în lipsa descendenților succesiunea revenea ascendenților, cotitatea disponibilă era de jumătate din moștenire în prezența ascendenților din amîndouă liniile și de trei sfer-

turi, dacă există ascendență numai dintr-o linie. Dispozițiile referitoare la rezervă se aplicau și donațiilor *inter vivos*.

Instituția rezervei constituie, așadar, o limitare a dreptului de a testa și de a dispune prin acte *inter vivos* cu titlu gratuit, limitare explicabilă prin consecințele pe care le-ar fi putut pricinui o libertate nelimitată recunoscută testatorului. Lărgind dreptul de a testa și a dispune prin acte *inter vivos* cu titlu gratuit în scopul consolidării liberalismului economic și a individualismului social, codul a căutat în același timp să-i limiteze inconvenientele posibile. În adevăr, eventuala nesocotință a celor ce dispuneau de averea lor fie prin acte între vii, fie prin acte *mortis causa* — inevitabila consecință a slăbirii poziției economice a unor patrimonii burgheze — a impus instituirea rezervei cu dubla finalitate de a preciza pe de o parte limitele liberalismului și individualismului, iar pe de alta de a asigura potențialul economic minim necesar familiei burgheze.

§ 4 INTERVENȚIILE LUI NAPOLEON

Discuțiile asupra Codului civil s-au desfășurat în Consiliul de stat pe o perioadă de trei ani, dar nu în mod continuu, ci pe etape, deoarece Napoleon, care dorea să participe activ la cît mai multe ședințe, nu putea să consacre lucrărilor de codificare tot timpul de care dispunea.

Dezbaterile au decurs în trei etape. Cea dintîi s-a desfășurat între 17 iulie 1801 și 6 ianuarie 1802; s-au ținut patruzeci de ședințe dintre care 35 au fost prezidate de primul consul. Cea de a doua etapă a avut loc între 9 septembrie 1802 și 1 mai 1803. Din cele 33 de ședințe Bonaparte, proclamat consul pe viață și antrenat fiind și mai adînc în problemele de stat, nu a putut prezida decît 11. În cea de a treia etapă, 29 septembrie 1803 — 23 martie 1804, s-au ținut tot 33 de ședințe, din care Napoleon, și mai prins în treburile civile și militare ale Franței, prezidează doar nouă. Din cele 106 ședințe consacrate făuririi codului, Napoleon a prezidat, așadar, mai mult de jumătate, adică de 55 de ori.

Așa cum am mai spus, Napoleon n-a fost jurist, dar a fost un eminent om de stat; faptul a însemnat enorm pentru avansarea rapidă a lucrărilor codului. Redactorii acestuia și mulți dintre cei ce participau la discuțiile din Consiliul de

stat erau juriști de profesie, legați de tradițiile propriei lor școli doctrinare; urmărind să încadreze totul în sisteme și să facă operă „perfectă", se mișcau greoi și înaintau cu încetineală. Bonaparte, ca om politic știa că trebuie să lucreze în ritmul impus de moment, de aceea, voia să îmbrace în veșminte juridice cît mai repede cu putință cuceririle Revoluției burgheze. „Acolo unde începe codul — spunea el adesea — începe o eră nouă, o lume nouă, un stat nou." Tînărul general știa că există o „bătălie" a codului și pentru a o cîștiga trebuia să acționeze cu fermitate și rapiditate. Conducînd ședințele cu autoritate și impulsionînd mereu pe cei chemați să discute și să aprobe codul, Bonaparte a reușit în mai puțin de trei ani să facă ceea ce regalitatea nu reușise să realizeze în aproape zece secole de guvernămînt. Ori de cîte ori juriștii încercau să tergiverseze lucrurile sau să propună soluții de cabinet, Napoleon le răspundea: „Vorbiți ca juriști, eu văd lucrurile ca om de stat" sau folosea expresia lui favorită: „noi, oamenii spadei..."

Acest lucru nu însemna însă că Napoleon urmărea să-și impună opiniile; se informa necontenit și știa să cedeze dacă soluția altora era mai bună. El vedea totul prin prisma intereselor noului stat ce se făurea, a echității și utilității burgheze. Voia o societate nouă, o activitate individuală cuprinzătoare, o aplicare, în noile condiții ce se cristalizau, a principiilor de la 1789.

Nefiind jurist de profesie — asemenea celor chemați să redacteze codul — Napoleon nu se pierdea în discuții sterile asupra rolului dreptului roman sau al cutumei și nici asupra întîietății unei școli sau a alteia. Deși credea în perenitatea principiilor, nu era partizanul imutabilității legilor, iar judecătorului cerea să i se asigure cît mai multă inițiativă pentru a putea statua cînd legea era incompletă sau nu dispunea. A voit un cod simplu, clar, logic și l-a avut. Mulți recunosc în frazele scurte și limpezi ale codului elocința sa simplă, cu imagini care, dăltuite de spiritul său incandescent, vorbesc și trăiesc aievea. Nu fără temei Stendhal citea, zilnic pentru a-și îmbunătăți stilul, o pagină sau două din Codul civil.

Dacă în factura codului și în adoptarea rapidă a acestuia descoperi voința de neînfrînt a lui Bonaparte, ideile sale au însuflețit discuțiile, impunînd uneori soluții. De remarcat că adesea vedea lucrurile mai clar și în orice caz mai real decît juriștii. De exemplu, proiectul reglementînd moartea civilă socotea decedați, din punct de vedere legal, anumite cate-

gorii de condamnaţi şi în special pe cei politici. Privindu-i ca atare, proiectul nu le îngăduia să încheie acte juridice, nici să fie parte în proces, nici martori şi, deschizîndu-le succesiunea, le-o împărţea potrivit normelor. O situaţie, aşadar, mai rea decît a sclavului antic. Mergînd pe linia acestui raţionament, membrii Consiliului de stat susţineau că şi căsătoria urmează să fie desfăcută, iar soţia declarată văduvă. Atunci Napoleon, care opina că femeia poate să rămînă mai departe soţia celui în cauză, spune: „Cum adică? Dacă cel condamnat este deportat, justiţia şi răzbunarea publică nu sînt ele destul de satisfăcute? Mai degrabă omorîţi-l! Şi atunci femeia sa va putea să-i ridice un altar din flori în grădină şi să vină acolo să-l jelească. Se poate ca uneori femeia să fi fost pricina crimei soţului ei; tocmai de aceea trebuie să-l consoleze."[1] Juriştii din Consiliul de stat nu i-au dat dreptate lui Napoleon: „cine este mort din punct de vedere al dreptului civil nu poate ca atare să fie căsătorit" — argumentau ei într-un chip cu totul abstract şi formalist. Şi opinia lor a trecut în cod, pentru ca apoi evoluţia doctrinei şi practicii să dea, postum, dreptate lui Napoleon. În anul 1854 moartea civilă dispare din dispoziţiile codului, infirmînd opinia celor ce trăgeau concluzii din premise potrivnice cerinţelor vieţii.

Socotind-o necesară statului, Napoleon dorea o familie puternică, organizată autoritar. De aceea, pentru bărbat cerea o putere maritală sporită, întemeindu-se pe ideea că soţul era şeful familiei şi pe ocrotirea pe care o implica — după părerea sa — un sex slab şi neexperimentat. Dezvoltarea posterioară a vieţii sociale a dovedit că cele două sexe pot şi trebuie să aibă drepturi şi îndatoriri civice egale. În concepţia lui Napoleon, subordonarea femeii autorităţii bărbatului nu pornea din ideea inferiorităţii acesteia (*imbecilitas sexus*), ci din credinţa sa că ea avea nevoie de un necontenit sprijin şi ajutor (*fragilitas sexus*).

Totuşi, Napoleon a impus unele măsuri menite să ocrotească soţia, cel puţin sub aspect material, posterior încheierii căsătoriei. Aşa se explică constituirea ipotecii legale a femeii asupra bunurilor bărbatului şi interdicţia ca aceasta să poată renunţa, prin contractul de căsătorie, la asemenea garanţie. „Renunţarea — spunea Napoleon — ar deveni o clauză de stil şi femeia care ar fi subscris-o fără a-i înţelege efectul ar

[1] A. C. Thibaudeau, *Mémoires sur le Consulat*, Paris, 1827, p. 426.

fi, în urmă, foarte mirată de a se afla, împotriva intenției sale, lipsită de orice ajutor."[1]

Bonaparte nu cunoștea decît o singură familie: cea bazată pe căsătorie. De aici atitudinea sa nefavorabilă copiilor naturali, cărora codul le tăgăduia orice acțiune în justiție în recunoașterea paternității. „Societatea nu este interesată să le cunoască părinții", spunea el crezînd că prin aceasta va întări familia legitimă. Principiul nu a rezistat și ideea a fost dezavuată de evoluția ulterioară a dreptului. După cît se pare, Napoleon era în această privință influențat de doctrinarii revoluției care susțineau interzicerea cercetării paternității dintr-un spirit de împotrivire față de vechiul drept, întrucît sub autoritatea normelor canonice vechea Franță admitea — dealtminteri fără avantaje materiale — cercetarea paternității.

Cît privește condițiile de formă ale căsătoriei civile, Napoleon le cerea cît mai solemne: pentru a atrage atenția părților asupra importanței actului pe care-l încheiau și, mai ales, pentru a contribui la laicizarea instituției. Din acest punct de vedere, importanța pe care Napoleon o dă solemnităților civile avea un substrat antireligios. Ofițerul stării civile, primarul, era, în concepția lui Napoleon, pontiful care trebuia să ia locul preotului și pentru a-l detrona din concepția încă religioasă a epocii trebuia ca oficierea actului să fie făcută cu o pompă și o solemnitate care să rivalizeze cu formele ecleziastice. Celebrarea religioasă trebuia să facă loc celei civile și de aceea, nu fără temei, Bonaparte denumește întocmirea actelor de căsătorie, ca și pe cele de naștere și botez, „sacramente civile", adică „sacramente rînduite de legea omnipotentă și infailibilă, căreia totul îi este îngăduit". Discutîndu-se în continuare problema căsătoriei, unii membrii ai Consiliului au ridicat obiecțiuni cu privire la dreptul surdomutului de a contracta un mariaj valabil, socotindu-l incapabil. „Pentru ce să-i agravăm nenorocirea adăugîndu-i alte privațiuni la acelea pe care i le-a impus natura?"[2] Și atitudinea etică și argumentarea firească a lui Bonaparte a biruit.

Opinînd pentru trăinicia familiei, Bonaparte nu accepta anularea ei pentru temeiuri exclusiv juridice. „Cum — spu-

---

[1] R. Savatier, *L'art de faire les lois. Bonaparte et le Code Civil*, Paris, 1927, p. 32.

[2] A. C. Thibaudeau, *Histoire de la France et de Napoleon Bonaparte*, Paris, 1834, p. 433.

nea el — să anulăm o căsătorie încheiată prin eroare, dacă ea în fapt s-a consumat"? Şi exemplul pe care-l dădea Bonaparte ne înfăţişează pe ostaşul care, reîntorcîndu-se din armată după un deceniu, crede că se căsătoreşte cu A., dar tutorele acesteia substituindu-i pe fiica sa, căsătoria se realizează în fapt cu B. Este adevărat că teoretic eroarea viciază consimţămîntul ostaşului, dar „căsătoria este bună (*le mariage est bon*), căci actul dotal nu este decît accesoriul, uniunea trupească fiind esenţialul"[1]. Codul, este adevărat, nu i-a dat dreptate lui Napoleon, statornicind în art. 180 că „în caz de eroare asupra persoanei, căsătoria nu poate să fie atacată decît de soţul care a fost indus în eroare". Cu toate acestea, mulţi juriştii au subliniat mai tîrziu acel profund simţ al realităţilor de care dăduse dovadă Bonaparte. „Prea multă ştiinţă — scria Marcadé[2] — prosteşte uneori, după brutala expresie a lui Pascal... Erau savanţi, erau oameni de valoare, fără îndoială, toţi acei Portalis, Tronchet, Berlier, aceşti juriştii consumaţi care discutau Codul nostru civil în Consiliul de stat şi totuşi vedeai acolo un tînăr de treizeci de ani care le imputa că le lipsesc ideile cele mai simple şi care se străduia să-i facă să înţeleagă, de pildă, că nu poate fi vorba de a desfiinţa din punct de vedere juridic o căsătorie care nu exista legal, dar se realizase în fapt."

Problema divorţului a constituit de asemenea obiectul unor discuţii pasionate în Consiliul de stat. În total, i-au fost consacrate şapte şedinţe în care Napoleon a luat cuvîntul de nenumărate ori; de pildă, în şedinţa din 26 Vendémiaire anul X (18 octombrie 1801) a luat cuvîntul de 24 de ori!

Spuneam mai sus că Napoleon era un partizan al căsătoriilor durabile şi aceasta din raţiuni înainte de toate de ordin politic: un stat puternic necesita, în concepţia lui, ca şi în a altor gînditori mai vechi sau mai noi, o familie puternică.

Cu toate acestea, Bonaparte a pledat — împotriva unei însemnate majorităţi din Consiliul de stat — pentru acceptarea divorţului. Dintre redactorii codului, Portalis se opunea din motive religioase încercînd o reîntoarcere la ideea canonică a indisolubilităţii căsătoriei: „ceea ce dumnezeu a unit omul să nu desfacă" (*Quod deus iunxit, homo non se-*

[1] *Procès-verbaux*, I, p. 254.

[2] *Le Code Civil*, Paris, 1884, p. 15.

paret); la rîndul său, Tronchet i se alătura din considerente doctrinare izvorîte din teoria imutabilității contractelor.

Din mai multe motive susținea Napoleon legitimitatea divorțului. Mai întîi Revoluția și ideile filosofice ale epocii, care dădeau curs liber individualismului, persistau influențînd opinia publică. În al doilea rînd, înlăturarea divorțului ar fi însemnat pentru unii o reîntoarcere la concepțiile canonice de dinaintea Revoluției, mai ales după ce Napoleon încheiase Concordatul cu papa Pius al VII-lea. „A aboli divorțul — se citește în procesele-verbale ale Consiliului de stat — în momentul în care o lege restabilește cultul catolic ar însemna pentru toată lumea reînvierea dominației sale."[1] Al treilea motiv pentru care Bonaparte era partizanul divorțului — în special al celui prin consimțămînt mutual — deriva din însăși concepția sa despre familie. Familia, trainică și folositoare statului și comunității, trebuia încurajată și ocrotită; cea năruită de contradicții iremediabile, trebuia desfăcută, dînd libertate soților în cauză. „Căsătoria — spunea Napoleon — nu este întotdeauna consecința dragostei. O tînără persoană consimte să se căsătorească pentru a se conforma modei, pentru a ajunge la o independență și la o situație... legea trebuie să-i ofere o posibilitate pentru cazul cînd — încetînd iluziile — ea recunoaște că se găsește într-o legătură ce nu i se potrivește și că voința sa a fost siluită."[2] Cît privește preferința lui Napoleon pentru divorțul prin consimțămînt mutual, ea se explică prin dorința acestuia de a evita în fața instanțelor scandalul inevitabil al înșirării unor motive de divorț adesea inavuabile pentru părți și pentru opinia publică.

S-a susținut de către mulți cercetători că opinia lui Bonaparte favorabilă divorțului se explică prin dorința acestuia de a avea deschisă calea legală pentru a se despărți de Josefina, a cărei comportare imorală, mai ales în timpul campaniilor sale din Italia și Egipt, lăsase mult de dorit. Deși uneori cuvintele și atitudinea lui Napoleon cu privire la divorț reflectau poate sentimentele sale amare despre soția-i infidelă — care, dealtfel, nici nu-i dăduse moștenitorul mult dorit — totuși nu aceasta constituie explicația centrală a poziției lui Bonaparte; dealtfel, ca șef de stat, el ar fi putut că se despartă de Josefina în temeiul unui simplu *senatus con-*

[1] *Op. cit.*, I, p. 146.
[2] *Op. cit.*, I, p. 308.

sult, chiar dacă legea nu ar fi prevăzut un asemenea caz de divorţ.

După atîtea lungi discuţii şi dezbateri, proiectul codului a înregistrat în art. 229—233 drept cazuri de divorţ: adulterul unuia din soţi[1], „excesele, cruzimile sau injuriile grave" ale unui soţ faţă de celălalt, condamnarea soţului sau a soţiei la o pedeapsă aflictivă şi infamantă şi consimţămîntul mutual şi permanent al soţilor acceptat sub condiţia dovezii imposibilităţii convieţuirii în comun. Posterior însă, prin legea din 1884, dispoziţiile din urmă au fost abrogate, deoarece în fapt nu contribuiseră la ceea ce intenţionase Napoleon, ci au fost adesea folosite pentru a sluji desfacerii nejustificate a unor căsătorii şubrezite doar momentan de capriciile unora dintre soţi.

Cu privire la puterea părintească, Bonaparte stabilea anumite principii strîns legate de ideea necesităţii trăiniciei familiei. Pentru el, tatăl trebuia să se bucure dacă nu de autoritatea unui adevărat *pater familias* — instituţie depăşită şi de dreptul cutumiar francez — cel puţin de unele prerogative care, asigurîndu-i prin structura lor dominaţia în familie, să-l oblige totodată să-şi îndeplinească îndatoririle ce-i reveneau faţă de cei ce se aflau sub puterea sa.

Pentru Napoleon puterea părintească autoritară constituie o instituţie necesară. „În cursul Revoluţiei — spune primul consul — s-a văzut cît este de primejdios să desfiinţezi puterea [părintească]. Chiar în ocîrmuirile absolute, despotismul se opreşte în faţa casei fiecărui cetăţean particular; despotismul nelinişteşte pe şeful familiei, dar lasă familia la dispoziţia şefului ei, după cum acesta din urmă este la dispoziţia ocîrmuirii."[2]

După opinia lui Bonaparte, cadrul activităţii copiilor trebuia fixat de şeful familiei. „Fiul — spunea el — nu poate fără consimţămîntul tatălui său să părăsească lăcaşul părintesc, nici să călătorească; dacă şi-o îngăduie, tatăl are dreptul să-l aducă înapoi."[3] Cu toate acestea, în concepţia lui Napoleon asemenea prerogative nu erau absolute, ele presupuneau şi îndatoriri din partea şefului de familie faţă de copiii

---

[1] Legea din 1884, modificînd articolul 230 care pedepsea adulterul soţului numai dacă îşi ţinuse concubina în casa familială, decreta că simplul adulter al acestuia era prin el însuşi suficient pentru a motiva acţiunea de divorţ.

[2] R. Savatier, *op. cit.*, p. 29.

[3] *Ibidem*, p. 30.

săi. Primul consul voia ca în cod „părinții și copiii să-și afle drepturile și datoriile lor reciproce; proiectul însă — spunea acesta — lasă nesoluționate multe probleme pe care trebuia totuși să le rezolve. Nu se știe, de pildă, dacă un fiu, ajuns la vîrsta discernămîntului și care nu primește o educație conformă cu averea tatălui său, poate să reclame și să ceară să fie mai bine educat. Poate că ar fi de asemenea necesar să deosebim între educația băieților și a fetelor și cînd purtarea tatălui este imorală, să dăm o anumită autoritate mamei care, fără a avea putere, este totuși preceptorul firesc al copiilor."[1]

Multe din ideile expuse de Bonaparte în cele cinci ședințe cît s-a discutat în Consiliul de stat puterea părintească[2], cu privire la drepturile pe care aceasta le comportă asupra persoanei copilului (așa-zisele „drepturi de supraveghere, îndrumare și corecție" — *droits de garde, direction et correction*) se află în Codul civil (art. 371 și urm.), iar în ceea ce privește răspunderea civilă a părinților referitoare la actele copiilor, intervenția lui Bonaparte în ședința din 17 decembrie 1801, că „ar trebui să se găsească în proiect o dispoziție asupra responsabilității civile a părinților privind actele copiilor"[3] se întîlnește în art. 1 384 din cod.

În discuția proiectului de cod, Bonaparte a acordat o importanță deosebită și a susținut cu multă căldură instituția adopțiunii. Redactorii și legiștii Consiliului de stat erau potrivnici instituției, mai mult din considerente teoretice decît practice. Filiațiunea nu putea avea în concepția unora decît o sorginte naturală și nu una artificială, de natură socială. Napoleon dorind să ofere căsătoriilor sterile, dar pe care le dorea totuși stabile, posibilitatea de a avea cine să le continue numele și să le folosească bunurile, se declară un susținător convins al instituției. Este posibil totodată ca Bonaparte să fi meditat și la situația din propria-i familie — Josefina nu-i putuse da urmașul dorit — și să-și fi pus în gînd să adopte, fie pe unul din copiii săi naturali, fie pe fiul fratelui său Louis, fie pe Eugen de Beauharnais, fiul Josefinei. În concepția sa, adopțiunea, ca și la romani, trebuia să imite natura. „Adopțiunea — spune el — nu este un contract civil, nici un act judiciar... Este o asimilare prin care socie-

[1] Locré, *Législation civile*, IV, Paris, 1827, p. 89.

[2] În 14, 16, 24, 26 Brumaire și 26 Frimaire, an X adică, 5, 7, 15, 17 noiembrie și respectiv 17 decembrie 1801.

[3] Locré, *op. cit.*, VII, p. 19.

tatea vrea să imite natura. Este un fel de nou sacrament, căci nu pot găsi în limbă un cuvînt care să poată mai bine defini acest act. Fiul «de os și sînge» trece, prin voința societății, în «osul și sîngele» altuia. Este cel mai mare act pe care poți să ți-l imaginezi. El dă sentimentul de fiu celui care nu-l avea și, reciproc, pe cel de tată ..."[1] Și pentru ca adopțiunea să imite natura, Napoleon recomandă ca adoptarea să fie admisă numai oamenilor trecuți de cincizeci de ani. Instituție socială prin excelență, ea trebuie să facă dintr-un copil străin copilul tău. Pentru estomparea, în măsura posibilului, a diferențelor dintre cele două filiațiuni — naturală și adoptivă — Bonaparte recomandă ca încheierea adopțiunii să constituie un act solemn. „Corpul legislativ va trebui să se pronunțe în acest caz, nu cum o face în materie de proprietate și de contribuții, ci asemenea pontifului unei instituții sacre. Viciul legiuirilor noastre moderne este că nu au nimic care să vorbească imaginației. Nu poți guverna omul decît prin ea; fără imaginație, este o brută. Dacă preoții ar reglementa adopțiunea, ar face din ea o ceremonie augustă. E o greșeală să guvernezi oamenii ca pe lucruri."[2]

Celor care susțineau că adopțiunea ar nesocoti voința adoptatului, Bonaparte le răspundea, dîndu-le soluția: „S-a obiectat că este imposibil să dispui de persoana unui cetățean fără consimțămîntul său și că minorul este incapabil să și-l dea. Dar nimic nu se opune ca încuviințarea dată de părinți la adopțiunea unui minor să fie provizorie, ca minorul să păstreze dreptul să accepte sau să refuze adopțiunea pînă la această epocă [a majoratului]."[3]

Unii din legiști se opuneau adopțiunii pe considerente istorice, susținînd că instituția ar sluji unor interese de factură medievală. „Adopțiunea este — spunea Napoleon — în prea mică măsură consecința regimului nobiliar, deoarece ea a fost în principal în vigoare în republici. Dealtminteri, modificările propuse o pun în armonie cu o stare de lucruri de multă vreme acceptată în Franța. Ea devine o simplă transmitere de nume și de bunuri, transmiterea al cărei uzaj a fost totdeauna frecvent și care niciodată n-a fost învinovățit că face din persoana adoptatului o ființă monstruoasă în ordinea socială ... Adopțiunea — s-a spus — nu slujește decît

---

[1] A. C. Thibaudeau, *op. cit.*, pp. 420—421.

[2] *Ibidem*, p. 424.

[3] *Procès-verbaux*, II, pp. 181—182.

vanității. Ea însă are foloase reale; ea servește să-ți pregătești pentru bătrînețe un sprijin și mîngîieri mai sigure decît acelea pe care le aștepți de la colaterali; ea slujește pe comerciant și pe proprietarii de manufacturi ce nu au copii de a-și crea un ajutor și un urmaș..."[1]

Cu alte cuvinte, Bonaparte nu avea în vedere adopțiunea medievală menită să creeze o descendență familială nobiliară, ci una de tip burghez, care să asigure adoptatorului urmași la nume și, mai ales, la bunuri. Cel de al doilea element este foarte important, deoarece din pasajul de mai sus rezultă că, practic, Bonaparte avea în vedere pe „fericiții proprietari" (*beati possidentes*) ai orînduirii burgheze.

Cu toate acestea, primul consul nu uită importanța instituției pentru ocrotirea copiilor orfani pe care o persoană generoasă ar fi putut să-i înfieze. „Efectul cel mai fericit — spunea el, subliniind în această privință aspectul dezinteresat al gestului — va fi să dea copii celui ce este lipsit, să dea un tată copiilor rămași orfani"...[2]. Și mai departe și mai categoric: „Adopțiunea este în principal statornicită ca să dea orfanilor un tată în persoana aceluia care, neavînd decît moștenitori îndepărtați, vrea să-și apropie un copil, lăsîndu-i averea dimpreună cu numele său."[3]

Cuvintele lui Napoleon n-au găsit însă ecou deplin printre redactorii codului și membrii Consiliului de stat. Adopțiunea, așa cum a fost reglementată, nu producea efectele pe care primul consul le urmărea și care ar fi putut s-o transforme într-o „imitare perfectă a naturii". Ea nu statornicea decît o legătură între adoptator și adoptat (art. 343 și urm.) și, supusă unor condiții riguroase de formă și fond, o făcea destul de puțin viabilă.

După ce Bonaparte este numit în ianuarie 1802 consul pe viață — prima treaptă spre urcarea pe tron — prezența sa la ședințele Consiliului de stat, devine după cum am mai precizat, tot mai sporadică. Noile sale preocupări, planuri și sarcini îi absorbeau aproape tot timpul liber. Pe de altă parte, după măsurile pe care le luase cu privire la compoziția Tribunatului, definitivarea codului nu-l mai putea îngrijora, întreaga procedură legislativă intrînd pe făgașul pe care-l dorise: acceptarea rapidă și fără împotrivire a proiec-

[1] *Op. cit.*, p. 182.
[2] *Op. cit.*, pp. 182—184.
[3] *Op. cit.*, pp. 199—200.

tului care purta numele celui dintîi om al Franței. S-ar fi putut totodată ca instituțiile ce urmau să fie discutate în succesiunea proiectului să-l fi interesat mai puțin. Mai tehnice decît instituția familiei — care pe Napoleon ca om politic și cetățean îl preocupa în mod deosebit — celelalte instituții juridice nu i-au reținut atenția decît în măsura în care implicau soluții de natură politică și socială.

Analizîndu-se în continuare în Consiliul de stat donațiile, Napoleon intervine și cere denumirea de contract, prin care acestea erau definite, să fie schimbată cu cea de act. „Contractul — spunea el — impune sarcini reciproce celor doi contractanți; iată de ce expresia nu poate conveni donației."[1] Nefiind specialist, el nu înțelegea că donația, cerînd acceptarea donatorului, este un contract, o convietuire între două persoane. Totuși, în text (art. 894) a rămas termenul de act, care, fără a fi greșit, nu constituie o definiție prin genul proxim.

Cu privire la moștenitori, redactorii codului, membrii Consiliului de stat cît și Napoleon au manifestat o intransigență hotărîtă împotriva reminiscențelor feudale. Iată, de pildă, cum se exprimă Napoleon cu privire la substituțiile fideicomisare[2] prohibite prin art. 896 din cod. „Ele nu erau destinate decît să mențină ceea ce se numea «marile familii» și să perpetueze în primii născuți strălucirea unui nume mare. Aceste substituții erau potrivnice interesului agriculturii, bunelor moravuri, rațiunii; nimeni nu se gîndește să le restabilească."[3]

Totuși, Napoleon n-a rămas fidel întru totul acestei concepții deoarece, în anul 1806, a instituit majoratul, instituție menită să instaureze o nobilime „de merit" în locul aceleia „de sînge". Conform prescripțiilor ce guvernau noua instituție, bunurile acordate unei persoane în temeiul posesiunii unui titlu de noblețe deveneau inalienabile, urmînd să fie transmise, odată cu titlul, primului născut din propria-i familie.

Nu mai puțin interesante au fost discuțiile cu privire la rezervă. Ridicîndu-se împotriva privilegiilor succesorale feudale, Revoluția, proclamînd libertatea individuală, nu a îm-

---

[1] *Op. cit.*, p. 329.

[2] Dispoziții care cer unui donatar sau unui legatar să păstreze pe viață bunul donat sau legat, pentru a fi transmis apoi unui al doilea beneficiar desemnat de donator sau de testator.

[3] *Op. cit.*, p. 329.

părăşit totuşi ideea unei absolute libertăţi a dreptului de a testa. Pe de altă parte exista primejdia reîntoarcerii, pe cale ocolită, la practicile nobiliare ale privilegiilor de masculinitate şi primogenitură, iar pe de alta, temerea ca nu cumva cele mai apropiate rude, în special descendenţii şi ascendenţii, să fie lipsiţi de orice drept la succesiunea bunurilor. De aceea, proiectul acordă o rezervă rudelor în linie directă: descendenţi legitimi şi ascendenţi. În privinţa rezervei, Napoleon adăuga: „Legislatorul, dispunînd în această materie, trebuie să aibă în vedere, în mod esenţial, averile modeste. Prea marea subîmpărţire a acestora impune în mod necesar o limită, mai ales cînd ea antrenează înstrăinarea casei părinteşti."[1] De aceea, Napoleon propunea, spre a se evita fracţionarea excesivă a succesiunilor, ca unul din fii să fie avantajat faţă de ceilalţi şi să primească, peste partea ce i se cuvenea ca moştenitor legal, jumătate din moştenire. Cei ce se opuneau propunerilor sale, invocau tradiţiile romane ale rezervei, cunoscute sub numele de *legitima portio*, aplicabile în regiunile de drept scris ale Franţei. Acestora, Napoleon le replica mai întîi că tradiţiile dreptului cutumiar francez erau altele şi că dreptul roman nu asigura o rezervă (*legitima portio*) decît „fraţilor şi surorilor şi numai în cazul în care testatorul chema la succesiune o persoană imorală (*turpis*)"[2].

Deşi soluţiile lui Napoleon cu privire la asigurarea a ceea ce mai tîrziu se va numi „bun de familie" se vor dovedi posterior foarte actuale cît priveşte averile modeste, iar observaţiile sale referitor la tradiţiile romane în materie de succesiune juste, totuşi, textele proiectului nu au fost modificate. Este adevărat că proiectul nu interzicea să se atribuie cotitatea disponibilă unuia dintre copii — care astfel era avantajat în raport cu ceilalţi — dar acest fapt nu asigura realizarea principiului urmărit de Napoleon, deoarece cotitatea disponibilă era neînsemnată, dacă valoarea totală a moştenirii era redusă şi rezervatarii numeroşi.

Discuţiile cu privire la contractul de vînzare i-au prilejuit lui Napoleon cîteva intervenţii interesante, care au reliefat încă o dată gîndirea sa logică şi simţul său practic. Susţinînd să se acorde vînzătorului o acţiune în resciziune în completarea preţului just, el îşi justifica în mod argumentat poziţia, avînd în vedere pe cei nevoiaşi: „Vînzătorul

[1] *Op. cit.*, p. 365.
[2] *Op. cit.*, p. 375.

a fost silit de nevoie; el şi-a privat familia; cumpărătorul, dimpotrivă, era cu totul liber, nimic nu-l silea să dobîndească; el are toate foloasele din contract. Dealtfel, nu trebuie niciodată să vedem aici domenii considerabile, vînzători bogaţi; trebuie, de asemenea, să coborîm în familii mici, la averi mici care nu sînt alcătuite decît dintr-o singură proprietate. Acel care o sacrifică, dezmoşteneşte cu totul pe urmaşi; el îi coboară dintr-o îndestulare de care trebuiau să se bucure, pentru a-i reduce la mizerie; aceasta nu se întîmplă cumpărătorului; el nu-şi priveză deloc familia; el dimpotrivă, consolidează patrimoniul pe care i-l lasă."[1] Cu toate acestea, Napoleon nu vrea să fie prea sever faţă de cumpărător: „Este poate prea riguros să impunem cumpărătorului obligaţia de a completa preţul just... dacă vînzătorul ar fi vrut să ţină cu orice preţ la justul preţ, cumpărătorul n-ar fi cumpărat. Este deci raţional să reducem preţul just cu 10%. Rareori se cumpără un lucru la valoarea sa exactă."[2] Şi propunerea lui Napoleon a trecut în textul art. 1 681: „În cazul cînd acţiunea în resciziune este îngăduită, dobînditorul poate sau să înapoieze lucrul reluîndu-şi preţul pe care l-a plătit sau să păstreze fondul, plătind diferenţa pînă la justul preţ, cu o scădere de o zecime din preţul total".

În fine, ultima intervenţie a lui Napoleon priveşte ipoteca legală a femeii asupra averii bărbatului. Într-una din şedinţe, J. B. Treichard, membru al Consiliului de stat şi reputat jurist, susţinea ca proiectul să îngăduie soţiei să poată renunţa prin contractul de căsătorie la ipoteca ei legală asupra bunurilor soţului. „Renunţarea ar deveni — spunea Napoleon — o clauză de stil şi femeia care ar fi subscris-o fără a-i înţelege efectul, ar fi, în urmă, foarte mirată de a se afla, împotriva intenţiei sale, lipsită de orice ajutor."[3] Şi în adevăr, o grabă nejustificată raţional sau o încredere momentană într-o persoană încă necunoscută suficient putea da loc la situaţii ireparabile ulterior. De aici, temeiurile justificate ale atitudinii lui Napoleon.

Intervenind din ce în ce mai rar la lucrările codului, Napoleon n-a mai participat la discuţiile finale. Promulgat la 30 Ventôse anul XII (21 martie 1804) sub numele de *Code*

---

[1] *Op. cit.*, IV, pp. 291—293.

[2] *Op. cit.*, IV, p. 293.

[3] R. Savatier, *op. cit.*, p. 32.

Civil des Français (Codul civil al francezilor), noua legiuire va lua la 3 septembrie 1807 numele oficial de *Code Napoléon* și pe drept.[1] Chiar dacă cel care peste două luni, la 28 Floréal (18 mai) avea să devină împăratul Franței nu a fost decît un coautor — în sens larg — al codului, totuși existența i se datorează aproape în exclusivitate acestuia.

Numai voința și tenacitatea genială a lui Napoleon au putut da Franței într-un timp atît de scurt un cod, o legiuire care multă vreme va rămîne drept model al genului. Și această măreață operă — pacifică și constructivă — i-a asigurat o glorie nu mai mică decît cea obținută în urma victoriilor militare; de aceea avea dreptate matematicianul L. Carnot cînd afirma că „numele lui Bonaparte ar merita să rămînă posterității, chiar dacă i-am datora numai Codul civil".

§ 5 CODUL NAPOLEON DUPĂ NAPOLEON

Revoluția burgheză din 1789 atrăsese atenția întregii lumi asupra Franței care devine, pentru forțele progresiste ale epocii, o pildă și un îndemn. La rîndul său, Napoleon prin biruințele sale militare, prin entuziasmul tineresc care-i însuflețea întreaga activitate și prin sclipirile geniului său politic — recunoscut chiar și de rivali — a impus Franța ca cea dintîi forță politică și militară a Europei și a lumii. La toate acestea se adăuga strălucirea culturii și civilizației franceze care, pătrunzînd în toată Europa în urma cuceririlor napoleoniene, fascina tot mai mult păturile intelectuale.

Biruind Europa și organizînd Franța și teritoriile supuse cu o măiestrie administrativă cu adevărat romană, Napoleon făurise prestigiul țării sale cu spada și prin lege. Influența dreptului francez s-a impus mai cu osebire după apariția codului ce purta denumirea marelui general, care adăuga astfel laurilor biruinței, gloria civică a unui mare legiuitor. Cu trăinicia acestui cod avea Napoleon să se laude la sfîrșitul carierei sale, după înfrîngerile suferite în Rusia și la Waterloo.

---

[1] O lege din 1818 i-a redat denumirea de *Code Civil des Français*, dar un decret din 27 martie 1852 i-a restabilit numele de *Code Napoléon*. Din 4 septembrie 1870, legile l-au citat numai *Code Civil*.

Codul Napoleon a rămas pînă la promulgarea Codului civil german din 24 august 1896 — în vigoare din anul 1900 — modelul oricărei codificări pentru întreaga lume. Îndată după punerea sa în aplicare în Franța, a fost extins asupra tuturor teritoriilor care, în urma păcii de la Amiens (1802), fuseseră înglobate Republicii Franceze. În această categorie de teritorii intrau Belgia, Luxemburgul, Palatinatul, părțile din Prusia renană și Hessa Darmstadt, situate în partea stîngă a Rinului, precum și Geneva, Savoia, Piemontul și ducatele de Parma și Piacenza. Pe măsura în care înaintau armatele lui Napoleon, în aceeași măsură Codul civil era introdus în țările cucerite. În Italia este aplicat prin decretul din 30 martie 1806, iar în Olanda cu doi ani mai tîrziu (18 octombrie 1810). Cu această ocazie, Napoleon îi scria fratelui său Ludovic, care, instalat rege al Olandei, intenționa să aducă unele modificări codului: „Dacă pui să se aducă unele schimbări Codului Napoleon, nu va mai fi Codul Napoleon... o națiune de 1 800 000 de suflete nu poate avea o legislație proprie. Romanii își impuneau legile lor aliaților. De ce Franța să nu pună să fie adoptate legile ei în Olanda... Acest fapt ajută națiunile să aibă aceleași legi civile."[1]

În continuarea cuceririlor, Codul este introdus în departamentele hanseatice (13 decembrie 1810) și, după un an, în Marele ducat de Berg (17 decembrie 1811).

Napoleon intenționa să-l introducă și în Portugalia și Spania. De aceea, în 1808 scrie generalului A. Junot care cucerise Lisabona în 1807: „Sînt inconveniente cu privire la publicarea codului? Ocupă-te fără întrerupere de traducerea lui în limba portugheză de către oameni pricepuți... Voi vedea cu plăcere imprimarea și publicarea codului."[2] În acest scop, Napoleon sondează Consiliul din Castilia pentru „a ști ce se gîndește despre Codul Napoleon și dacă ar putea fi introdus în Spania fără inconveniente."[3] Încercările sale au eșuat însă, deoarece mișcările populare din Peninsulă nu au îngăduit cotropitorilor francezi să introducă acolo toate reformele sociale, politice și constituționale pe care le intenționau.

Alte țări au introdus singure Codul Napoleon, nu însă fără să se fi exercitat asupra lor unele presiuni politice indirecte: Westfalia (1 ianuarie 1808), Hanovra, Marile ducate

---

[1] *Correspondance*, Paris, 1858—1869, XVI, p. 190.

[2–3] *Ibidem*, XVII, p. 104.

de Baden, de Frankfurt, de Nassau, mai multe cantoane elveţiene, oraşul liber Danzig, Marele ducat al Varşoviei, provinciile illyrice — devenite în 1819 Regatul Illyriei — şi Regatul Neapolului (1 ianuarie 1808).

Realist şi convins de ceea ce se poate realiza într-un stat aliat printr-o bună codificare, Napoleon se bizuia mult pe extinderea codului său în diverse regiuni în care urmărea să-şi consolideze influenţa sau autoritatea. Iată ce scria el în 1808 fratelui său Jerôme, rege al Westfaliei: „Binefacerile codului vor fi trăsăturile caracteristice ale monarhiei tale. Dacă trebuie să-mi spun părerea în întregime, eu mă bizui mai mult pe efectul lor decît pe rezultatele celor mai mari biruinţe. Nu amîna deloc aplicarea [codului]."[1]

Înfrîngerile de la Leipzig (1813) şi Waterloo (1815) au adus după ele o reacţiune împotriva legislaţiei franceze, în special în unele ţări germane. Un puternic curent doctrinar, în frunte cu Savigny, se declanşă contra tendinţei de uniformizare a legislaţiei germane sub influenţa Franţei. Cu toate acestea, în stînga Rinului, Codul Napoleon a continuat să rămînă în vigoare pînă la punerea în aplicare a Codului civil german (1900), iar în Baden a trecut fără modificări prea mari în *Badensisches Landrecht*, adică în codul acestei ţări. Mulţi doctrinari germani au continuat însă studiile asupra dreptului civil francez; de notat că primul comentariu al Codului Napoleon (anul 1808) se datorează profesorului Zachariae von Lingenthal de la Universitatea din Heidelberg. Această lucrare a continuat să apară în Germania în mai multe ediţii succesive şi a servit ca bază monumentalului Comentariu al Codului Napoleon, alcătuit de juriştii francezi Aubery şi Rau care, în ediţia din anul 1922 a operei lor, precizau chiar pe pagina de titlu că au întocmit-o „după metoda lui Zachariae".

Restauraţia a însemnat în multe părţi din Italia o reacţiune împotriva influenţei franceze; această stare de lucruri n-a durat însă multă vreme, căci, treptat, Codul Napoleon a fost reintrodus în drepturile sale anterioare. În afară de regatul Neapolului — unde Burbonii au păstrat în continuare dreptul francez — celelalte state din Italia, după o scurtă repudiere a codului, au repus lucrurile în starea de mai înainte (*restitutio in integrum*). Astfel, Codul celor două Sicilii (1819), al Parmei — promulgat de fosta împărăteasă

[1] *Ibidem*, XVI, p. 206.

Maria Luiza în anul 1920 — al regatului Sardiniei, așa-zisul Cod Albertin intrat în vigoare în 1838, și *Codul din Este* (1851) poartă adînc impregnată pecetea Codului Napoleon și ca formă și ca structură. Toate aceste coduri italiene au fost înlocuite odată cu unificarea politică a Peninsulei Italice, de Codul civil al Italiei din 1 ianuarie 1866 și el foarte apropiat de Codul Napoleon, mai ales în ceea ce privește domeniul obligațiilor și al drepturilor reale.

Formarea statelor naționale în Europa a ușurat procesul de receptare a codului francez, socotit modelul celei mai desăvîrșite legislații civile. Astfel, Belgia, separîndu-se de Olanda în 1830, păstrează Codul Napoleon, Grecia, fără a reuși a-și da un cod după modelul francez, îl folosește la întocmirea mai multor legi civile din secolul al XIX-lea, România îl traduce, cu prescurtări și cu unele adaosuri, punîndu-l în vigoare la 1 decembrie 1865, iar Codul spaniol de la finele secolului trecut — lăsînd să subziste dreptul cutumiar local (*fuero*) în mai multe provincii (Aragon, Navarra, Catalania etc.) — este în multe părți inspirat după cel francez.

De o largă audiență s-a bucurat codul în posesiunile franceze din America (Luisiana și Haiti) și în coloniile portugheze și spaniole din America de Sud. Devenind națiuni, dobîndindu-și o independență relativă, mai ales sub aspect economic și năzuind spre coduri „liberale europene", cu convingerea că acest fapt le va ușura dezvoltarea social-politică, Bolivia, Uruguai și Argentina și-au îndreptat atenția spre Codul Napoleon, pe care l-au copiat sau imitat.

Prezent în America, Codul Napoleon își făcu simțită prezența și în Africa (Egipt) și Asia (Japonia). În Egipt, deși sub control britanic după 1883, cultura și legislația franceză s-au bucurat totuși — în ciuda obstrucțiilor engleze — prima de largă influență, cea de a doua de o reală receptare.

În Japonia de la finele secolului al XIX-lea, odată cu începuturile dezvoltării sale economice impetuoase, Codul Napoleon dobîndește o mare autoritate doctrinară, iar în 1880 juristul Boissonade, ca membru al delegației franceze, pregătește proiectul unui cod civil în mare măsură croit după cel napoleonian. Proiectul a exercitat o mare influență asupra vieții juridice, fiind socotit ca o adevărată declarație de principii. Paralel însă cu influența franceză se face simțită și cea americană, iar juriștii japonezi se împart în două școli cu orientări diferite. De aceea, proiectul Boissonade, supus

unei revizuiri continue și pus în aplicare în 1896, a căpătat o structură proprie deosebită de aceea a Codului Napoleon fiind mai aproape de aceea a Codului civil german promulgat la 24 august 1896.

Codul Napoleon s-a bucurat, așadar, și după Napoleon de o autoritate și de o forță de expansiune comparabilă cu aceea pe care a cunoscut-o dreptul roman codificat de Iustinian. Explicațiile sînt multiple. Scris cu o claritate clasică și redactat într-un stil accesibil, codul francez nu prezenta nici o dificultate pentru cei cărora li se adresa. Suficient de cuprinzător în organizarea instituțiilor, el corespundea nevoilor pe care le reclamau raporturile civile ale epocii. Asigurînd rațiunii primatul cuvenit, fără a se declara însă ateu, satisfăcea aspirațiile liberilor gînditori, dar nu-și atrăgea împotrivirea celor religioși. Expresie a cezarismului napoleonian, autoritar și universal, el îi mulțumea pe șefii de state care năzuiau să-și consolideze puterea politică și să domine. Lipsit de spirit revoluționar, codul urmărea să-i trăinicească burgheziei cuceririle politice, dar statornicind idei democratice el oferea proletariatului posibilitatea de a-și recunoaște, odată cu forța și menirea, perspectiva drepturilor ce-i reveneau. Neînscriind aceste drepturi în textele sale, Codul Napoleon impunea noii clase ce se înfiripa îndatorirea de a le cuceri. Revoluțiile socialiste ale secolului nostru vor transforma aceste posibilități, impuse de legitățile epocii, în realități pline de viață, făurind într-o societate nouă, noi instituții de drept.

A. IZVOARE

Locré — *Législation civile, commerciale et criminelle de la France,* 31 vol., Paris, 1826—1832

* * * — *Collection complète des lois, décrets, ordonnances, réglements et avis du Conseil d'État, publiée sur les éditions officielles...* 24 vol., de la 1788—1824, Paris, 1824—1828

* * * — *La Gazette nationale ou le Moniteur universel,* 30 vol., de la 1799—1855

* * * — *Procès-verbaux du Conseil d'État* I—IV, Paris, 1801—1804

* * * — *Recueil général des lois et des arrêts* (Recueil Sirey), Paris, începînd din anul X (1801)

* * * — *Les petites Codes Dalloz* (Deşi colecţia se referă la legislaţia actuală, se dau şi actele normative anterioare)

B. MANUALE, MONOGRAFII, STUDII etc.

Adolphe, L. — *Portalis et son temps,* Paris, 1936

Arnaud, A. J. — *Les origines doctrinales du Code Civil,* Paris, 1929

Aubry, O. — *La vie privée de Napoléon,* Paris, 1939

Bainville, J. — *Napoléon,* Paris, 1931

Beauverger, F. — *Institutions civiles de Napoléon,* Paris, 1864

Bonnencase, J. — *La philosophie du Code Napoléon,* Paris, 1925

Bourdon, J. — *Napoléon au Conseil d'État,* Paris, 1963

Castelot, A. — *Bonaparte,* Paris, 1967

Castelot, A. — *Napoléon,* Paris, 1967

Cauvière, H. — *L'idée de codification en France,* Paris, 1910

Charles, R.	*Histoire du droit pénal* (Coll. „Que sais-je"), Paris, 1963
Duguit, L.	*Les transformations générale du droit privé depuis le Code Napoléon*, Paris, 1912
Dumont, G. H.	*Napoléon en civil*, Paris, 1968
Eminescu, Gh.	*Napoleon Bonaparte*, 2 vol., Bucureşti, 1973
Faure, E.	*Napoléon*, Paris, 1921
Geyl, P.	*Napoleon pro şi contra*, Bucureşti, 1969
Godechot, J.	*Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire*, Paris, 1951
Gogeanu, P.	*Noţiuni elementare de istoria statului şi dreptului* (1640—1917), Bucureşti, 1958
Grandin, A.	*Bibliographie générale des sciences juridiques, politiques es sociales de 1800 à 1925—1926*, 3 vol., 1926
Ionaşcu, Tr. şi S. Brădeanu	*Dreptul de proprietate socialistă şi alte drepturi reale principale de tip nou în dreptul Republicii Populare Române*, Bucureşti, 1964
Imbert, J.	*Histoire du droit privé* (Coll. „Que sais-je"), Paris, 1966
Jac, E.	*Bonaparte et le Code Civil. De l'influence personnelle exercée par le premier consul sur notre législation civile*, Paris, 1898
Las Cases	*Souvenirs de Napoléon I*, Paris, 1902
Lefebre, G.	*Napoléon*, ed. a II-a, (Coll. „Peuples et civilisations") (XIV), Paris, 1959
Lenin, V. I.	*Despre război, armată şi ştiinţa militară*, Bucureşti, 1957
Lepointe, G.	*Histoire des institutions et faits sociaux* (987—1875), Paris, 1957
Madelain, A.	*Le premier consul législateur. Etude sur la part que prit Napoléon aux travaux préparatoires du Code Civil*, Paris, 1865
Madelain, L.	*Histoire du Consulat et de l'Empire*, 16 vol., Paris, 1937—1954
Maleville, J. de	*Analyse raisonnée de la discussion du Code Civil au Conseil d'État*, I, ed. a II-a, Paris, 1807
Marquiset, F.	*Napoléon stenographié au Conseil d'État*, Paris, 1913
Marx, K. şi Fr. Engels	*Sfînta familie*, în *Opere*, vol. 2, ed. a II-a, Bucureşti, 1962
Masson, F.	*Napoléon chez lui*, Paris, 1921
Montholon, J.	*Récits de captivité*, 2 vol., Paris, 1847
Neagoe, M.	*Napoleon*, Bucureşti, 1970

Oteteliṣano, Al. *Esquisse d'une théorie générale de la science du droit comparé*, Paris, 1940

Perouse, H. *Napoléon et les lois civiles du Consulat*, Paris, 1866

Peyre, R. *Bonaparte*, Paris, 1896

Peyre, R. *Napoléon*, Paris, 1896

Planiol, M. *Traité élémentaire de droit civil*, vol. I, ed. a VIII-a, vol. II, ed. a VIII-a, vol. III, ed. a VII-a, Paris, 1918—1921

Ponteil, F. *Napoléon I-er et l'organisation autoritaire de la France*, ed. a II-a, Paris, 1965

Portalis, J. E. M. *Discours, rapports et travaux inédites sur le Code Civil*, Paris, 1844

Ray, J. *Essai sur la structure logique du Code Civil*, Paris, 1926

Rondonneau, G. *Napoléon législateur*, Paris, 1808

Rosenzweig, D. *Napoleon*, Bucureşti, 1969

Rousselet, M. *Histoire de la justice* (Coll. „Que sais-je"), Paris, 1960

Savant, J. *Les ministres de Napoléon*, Paris, 1959

Savatier, R. *L'art de faire les lois, Bonaparte et le Code Civil*, Paris, 1927

Sicard, G. *France (depuis 1789)* (Coll. „Introduction bibliographique à l'histoire du droit et à l'ethnologie juridique" sub direcţia lui J. Gilissen), Bruxelles, 1967

Solus, H. *Les principes du droit civil*, Paris, 1933

Taine, H. *Les origines de la France contemporaine*, Paris, 1906

Tarlé, E. V. *Napoleon*, ed. a II-a, Bucureşti, 1962

Thibault-Laurent, G. *La première introduction du divorce en France sous la Révolution et l'Empire* (1792—1815), Monpellier, 1939

Timbal, P. C. *Histoire des institutions et des faits sociaux*, t. II, Paris, 1957

Vandal, A. *Napoléon*, Paris, 1896

Van Kan, J. *Les efforts de codification en France. Etude historique et psychologique*, Paris, 1929

Villeneuve de Santi, P. *Bonaparte et le Code Civil*, Paris, 1934

* * * *Le livre du Centenaire du Code Civil*, 2 vol., Paris, 1904

CUPRINS

CUVÎNT ÎNAINTE 7

HAMMURAPI

I ŢARA DINTRE CELE DOUĂ FLUVII

§ 1 Tigrul şi Eufratul 13
§ 2 Oraşe şi „regate" 17
§ 3 Cele dintîi legi 21

II CODUL BABILONIAN

§ 1 Ridicarea Babilonului 25
§ 2 Un cod săpat în piatră 29
§ 3 Cum se învăţa dreptul 37
§ 4 Liberi şi sclavi 48
§ 5 Regele, slujbaşii şi ostaşii 51
§ 6 Templele 56
§ 7 Proprietatea şi tranzacţiile comerciale . 57
§ 8 Organizarea familiei 67
§ 9 Infracţiuni şi pedepse 73
§ 10 Judecarea pricinilor 80
§ 11 După Hammurapi 83
Bibliografie 85

IUSTINIAN

I ÎMPĂRĂŢIA ROMANĂ

§ 1 Constantinopol — a doua capitală a imperiului . 91
§ 2 Între două lumi 96
§ 3 Dreptul roman şi decăderea Romei 101

II CÎRMUIREA LUI IUSTINIAN

§ 1 Împăratul, curtenii şi împărăteasa 108
§ 2 Politica externă şi internă a lui Iustinian . . 116

III CODUL LEGILOR ROMANE
(Corpus iuris civilis)
§ 1 Cum au fost întocmite legile lui Iustinian . 126
§ 2 Digestele 137
§ 3 Inovaţiile juridice ale lui Iustinian . . . 155
§ 4 Şcolile de drept 161

IV LEGILE ROMANE DUPĂ IUSTINIAN
§ 1 În vremea împăraţilor bizantini . . 169
§ 2 Renaşterea dreptului roman . . 179
Bibliografie 187

NAPOLEON

I NAPOLEON, OSTAŞ ŞI ORGANIZATOR
§ 1 Biruinţe şi înfrîngeri 195
§ 2 Făuritor de stat 206

II CODUL LUI NAPOLEON
§ 1 Tendinţe de codificare înainte de Bonaparte . 222
§ 2 Autorii Codului 231
§ 3 Instituţiile Codului 240
§ 4 Intervenţiile lui Napoleon 267
§ 5 Codul Napoleon după Napoleon . . . 280
Bibliografie 285

Redactor: RODICA PANDELE
Tehnoredactor: CONSTANTIN IORDACHE

Coli de tipar: 18,25
Tirajul: 29 300 ex.; Bun de tipar: 3.IX.1977

Tiparul executat la Intreprinderea Poligrafică Sibiu
Şos. Alba Iulia nr. 40
Sibiu, Republica Socialistă România
Comanda nr. 152

EB

Vladimir Hanga

Mari legiuitori ai lumii

„Lucrarea de față este o monografie ce cuprinde rezultatele unor cercetări pe care autorul le-a făcut în calitate de profesor de istoria generală a dreptului, disciplină care acordă celor trei momente istorice studiate o deosebită importanță. Deși intitulate după numele celor trei mari legiuitori, Hammurapi, Iustinian, Napoleon, capitolele lucrării se ocupă de trei perioade importante ale culturii umane, în general, și ale celei juridice, în special. De aceea, expunerea nu se limitează în mod strict la viața și opera acestora, ci încearcă să îmbrățișeze o întreagă epocă pentru a explica geneza, rolul și importanța proceselor de legiferare"

Vladimir Hanga, din Cuvînt înainte

Lei 8,75